

Michael

Publication Series of The Norwegian Medical Society

Fortid og fortolkning

4/08

Michael Skjelderup

Michael is a publication series named after professor *Michael Skjelderup* (1769-1852), one of the fathers of Norwegian medicine. He was born in Hof, Vestfold in Norway as the son of a priest, and was raised in the Norwegian countryside. Because of severe speech disturbances as a boy he did not get proper schooling, but was at last accepted as an apprentice in an apothecary's dispensary in the city of Fredrikstad at the age of 16. During his youth he tried through hard work and by means of an intensive self-discipline to overcome his handicap, and he really succeeded, except for in stressed situations.

Lacking a student examination, an academic training seemed out of question, in spite of his obvious bright mind. However, in 1789 he was admitted to the new Surgical Academy in Copenhagen, where academic qualifications were not required.

From now on, his career flourished. He passed the surgical examination with the highest grade in 1794, entered positions in Copenhagen hospitals and at the University, where he defended his doctoral thesis in 1803 and was appointed professor in 1805.

The first University in Norway was founded in Christiania (now: Oslo) in 1811. Medical teaching was supposed to commence from the very beginning, and from 1814 the new medical faculty could offer medical training. Michael Skjelderup was appointed its first professor 1813, and started his teaching, mainly in anatomy in the fall of 1814, after a dramatic war time sea voyage from Denmark across the waters of Skagerrak where hostile Swedes fired at his swift sailing vessel.

As a University pioneer, he became active in several medical fields. Among other achievements, he published an authoritative textbook in forensic medicine in 1838. When he resigned in 1849, eighty years old, he had seen all Norwegian trained medical doctors in his lecture room.

Skjelderup was instrumental in building a scientific medical community in Christiania. Together with his University colleague Frederik Holst (1791-1871) he founded the first Norwegian medical journal *Eyr*, named after a Norse medical goddess, in 1826. A reading club of physicians established in 1826 was formalized into an association in 1833, the still existing Det norske medicinske Selskab (The Norwegian Medical Society), which over the decades to come played an important role in the development of the health services and of a national medicine.

Michael is devoted to the memory of the man who first realized the importance of a regular, national medical publication activity in Norway and implemented his ideas in 1826. *Michael* is published by the same association as was founded by Michael Skjelderup and his colleagues – Det norske medicinske Selskab.

Fortid og fortolkning

Michael 2008;5:287–91.

Historien, forstått som de konsekutive og parallelle hendinger tiden er fylt av, kan bare framstilles i utdrag. Vi kan ikke ta med alt, da måtte livet leves om igjen. Historie, forstått som framstillinger av den forgangne tid, er derfor et felt med mange metodiske problemer. Disse strekker seg fra det å stille kvalifiserte spørsmål til fortiden, over utvalget av kilder, kildekritikken, fortolkningen av funnene og til selve presentasjonen. I dette nummeret av Michael tar vi spesielt opp fortolkningen. Tre artikler viser hvordan fortolkningsproblemer kan opptre og være aktuelle på høyst forskjellige måter.

God historie og den gode historie

Den 27. oktober 2008 var historieprofessor Ola Svein Stugu fra Trondheim gjesteforeleser ved det ukentlige mandagsseminar på Avdeling for historie, Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. Emnet var knyttet til hans nye bok om hvordan historie brukes¹, og han diskuterte spesielt forholdet mellom akademisk historie og minneteori, dvs. mellom kvalitetssikret historieforskning og hvordan forestillingene om fortiden formes i den individuelle og kollektive bevissthet.

Vårt bilde av tiden før oss består dels av eksakt viten, dels av mer usikre inntrykk, kanskje dannet gjennom mytedannelse eller videreførte «gode historier». Dette er en del av den konteksten også historieforskning og historieskriving hører hjemme i: Hvorfor valgte man nettopp ut enkelte temaer på bekostning av andre? I de fleste samfunn er for eksempel identitetsbyggende bruk av historien vanlig, og da blir både emnevalg og framstilling avhengig av denne konteksten. Formålene kan også være andre, og da kan både kildevalg og fortolkning bli annerledes. Historien, i betydningen det

---

¹ Stugu OS. *Historie i bruk*. Oslo: Samlaget, 2008.

som har skjedd, er objektive fakta, men beskrivelsen av dette er kontekstavhengig i vid forstand, nesten uansett hvilket presisjonsnivå som tilstrebes.

Det var et tilfeldig sammenreff at Riksantikvarens utviklingsnett holdt et heldagsseminar neste dag, den 28. oktober 2008, der temaet var «Kulturminner – fortellingenes plass og betydning i kulturminnearbeidet». Der ble det blant annet framholdt at intet objekt er et kulturminne før det er fortolket som et sådant. Gjennom teoretiske betraktninger og praktiske eksempler belyste seminaret derfor hvor viktig *fortolkningen* er når det gjelder kildebruk (her mest strukturer, gjenstander og andre fysiske levninger fra fortiden) som grunnlag for en historisk framstilling.

Det var især to områder som ble trukket fram der dette for tiden er praktisk viktig: Det ene er i skolen, der det er et pedagogisk mål at historien framstilles forståelig og levende, gjerne med støtte i lokale kulturminner. Med kulturminnene som forankring skal det *fortelles historie* til skolebarna. Det andre området er i turistnæringen, der det er et økende behov for å møte den temareisende turistens ønske om kvalitetsinformasjon i en fengslende form.

Til slike formål kan for øvrig fortellingens kunst læres. Man behøver ikke suge av eget bryst. «Den muntlige fortellingen er en kunst- og kommunikasjonsform som skaper indre bilder i tilhørernes fantasi fremfor å vise eller dramatisere synlige bilder» heter det for eksempel i studieplanen i muntlig fortelling ved Høgskolen i Oslo².

Vi aner her en fare. Det kan bli de «gode historiene», presentert for ivrige skolebarn eller for opplevelsestørste turister, som «blir til» historien og former den kollektive hukommelse. Historieformidling kan bli skjev fordi den blir for mye kildestyrt, f. eks. av historiske objekter, eller den kan bli mottakerstyrt, vridt mot temaer som bokkjøpere, fjernsynsseere, skolebarn, turister og andre ønsker å høre og som det er takknemlig å fortelle om. Ønsker om identitetsskaping finnes også. Myter kan dannes og myter har makt.

En innvending mot dette er at hva skolebarn og turister hører, ikke berører faghistorikerens arbeid. Det er mulig, men både ved Avdeling for historie på Universitetet i Oslo og i Riksantikvarens utviklingsnett fant man altså grunn til å ta temaet opp. Formidling former den kollektive hukommelse, og vi er alle en del av kollektivet.

Den kollektive hukommelse

En østeuropeisk kollega fortalte fra sin skoletid. For ham hadde for eksempel vedtak på kommunistiske partikongresser vært viktige læringsmål, dvs. «knagger» å henge historiekunnskapene på. Etter oppløsningen av Sovjet-

---

² www.bio.no.

unionen var andre historiske temaer blitt viktigere. I hans oppvekstby var den kollektive hukommelse blant annet blitt vedlikeholdt ved at navn på gater og plasser hedret framtreddende politiske skikkelser og hendelser fra tiden under sovjetisk dominans. Før i tiden hadde det vært tyske navn. Nå var det blitt nasjonale navn. De historiske «knaggene» var blitt andre.

Det kollektive minnet formes. Vi «husker» begivenheter fra lenge før vi selv ble født, gjennom historiebildet som har dannet seg. For Norges vedkommende vedlikeholdes for eksempel minnet om 17. mai 1814 gjennom rituell feiring hvert år. Andre minner vedlikeholdes gjennom skoleturer, museumsbesøk og andre faste innslag i vår kollektive dannelsesprosess. Noen hendelser er blitt til de viktige «knaggene». Andre som objektivt kanskje også hadde stor betydning, har ikke fått samme plass.

Vi merker dette «valgets kval» tydeligst for samtidshistorie, historie fra en tid hvor det fortsatt finnes aktører og vitner som lever og som kanskje ikke finner at det som er valgt ut som representativt, dvs. den virkeligheten som framstilles, stemmer overens med deres egen. Dette er en viktig grunn til at litteratur, museums- og utstillingsvirksomhet og annen formidling om den nære fortid så lett pådrar seg protester og motforestillinger, selv om historiehåndverket har vært aldri så bra. For eldre historie gjelder naturligvis det samme, men da er det ikke lenger tidsvitner som kan kommentere.

Betydningen av de historiske «knaggene» for vår historiske selvforståelse har betydelig teoretisk interesse³. De både strukturerer hva vi vet og gir en basis for den historiske kunnskap som er premissgrunnlag for framtidsrettede avgjørelser.

Når fortolkningen gir historien dens innhold

Ulike kildetyper har forskjellig evne til å bringe et budskap. Kombinasjon av kilder hjelper oss i mange tilfelle. Men for eksempel for tiden før skriftlig materiale var særlig vanlig, blir man ofte stilt overfor «levninger», kilder som i seg selv er en rest av den fortid man er interessert i og som nok kan

---

³ Nora P (ed.) *Les lieux de mémoire*. 1-3. (Paris); Gallimard, 1997 er en klassiker på området – her finner man «knagger» fransk historie og selvpoppfattelse henger på og en drøfting av dem. Se også Halbwachs M. *The collective memory*. New York etc.: Harper, 1980 og Connerton P. *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. Et lite hefte som er et debattreferat med mange videre henvisninger er: Lowenthal D, Feeley-Harnik G, Harvey P, Küchler S. *The past is a foreign country*. Manchester: Group for debates in anthropological theory, 1994. Av nyere litteratur kan nevnes Erl A, Nünning A. (eds.) *Medien des kollektiven Gedächtnisses*. Berlin/New York: de Gruyter, 2004 og oversiktsarbeidet Erl A. *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*. Stuttgart/Weimar: Metzler, 2005.

fortelle noe, men ikke nødvendigvis det forskeren gjerne vil vite⁴. Arkeologene har dette problemet i fullt monn. De «tause vitner» sier ikke noe før de settes sammen med eksisterende viten og fortolkes. Per Holcks gjennomgang av skjelettfunnene fra vikingtidsfunnet Gokstadskipet⁵ er en slik nytolkning som gir nye perspektiver⁶.

Legg imidlertid merke til et annet metodisk interessant punkt i Holcks artikkel som belyser fortolkningens kontekstavhengighet: Skjelettet er også tidligere undersøkt av kompetente fagfolk flere ganger, helt fra det ble gravd fram i 1880, men tolkningene av funnene har vært forskjellige.

«Fortellingen» om Gokstadhøvdingen i den kollektive hukommelse har måttet endre seg.

Den annen verdenskrig – fortsatt et vanskelig område i historieoppfatningen

Selv om det av demografiske grunner snart ikke er noen igjen av dem som har et selvpoplevd forhold til Den annen verdenskrig, oppleves fortsatt mange temaer som betente og vanskelige. Forskning kan støte an mot både det bildet som finnes i den kollektive hukommelse og mot den verdimeslige ladning de historiske temaene har i allmennheten.

I artikkelen «Gjemt eller glemt?»⁷ i dette nummeret av *Michael* tar Anders Chr. Gogstad opp de såkalte «frontsøstrene» under Den annen verdenskrig – norske kvinner i tysk sanitetstjeneste. Her er det åpenbare etiske dilemmaer, både i datidens fortolkning av situasjonen og i nåtidens fortolkning av hvordan slik tjeneste skal ansees i forhold til etiske idealer som dels både var og er motstridende. Til nå foreligger det imidlertid lite litteratur om «frontsøstrene», og Gogstad presenterer ny kunnskap basert på mangeårige kildestudier.

Den annen verdenskrigs plass i historisk nasjonsbygging er noe ulik i forskjellige land. Anders Chr. Gogstads andre artikkel i dette nummeret av *Michael*⁸ danner en bakgrunn for forståelsen av de fakta som presenteres i

⁴ En oversikt over kildeanvendelse i medisinhistorisk forskning finnes for eksempel i Larsen Ø. Metodeproblemer i medisinsk historie. *Nordisk medicin* 1968; 80: 1237-42.

⁵ Holck P. Skjelettet fra Gokstadskipet. Ny vurdering av gammelt funn. *Michael* 2008;5:292-304.

⁶ For ytterligere detaljer se Holck P. The Oseberg ship burial, Norway: New thoughts on the skeletons from the grave mound. *European Journal of Archaeology* 2006; 9(2-3):185-210.

⁷ Gogstad AC. Gjemt eller glemt? Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig. *Michael* 2008; 5: 305-344.

⁸ Gogstad AC. Fra attenhundretallets filosofer til nittenhundretallets idépolitiske virkelighet og autoritære strømninger – bakgrunn for politiske og vitenskapelige avsporinger også i Norge. *Michael* 2008;5:345-365.

artikkelen om «frontsøstrene», ved at forfatteren gir en fortolkning av historien om Den annen verdenskrig i Norge og årene før og etter som er litt annerledes enn den vi vanligvis har i vår kollektive hukommelse. Blant annet legger han vekt på lengre og mer ubrutte konfliktlinjer som strekker seg langt inn i tiden både før og etter krigen. Gogstads to artikler føyer seg således inn i et forskningsfelt der «historien om krigen» og «historiene om krigen» og funksjonen i den kollektive hukommelse er gjenstand for analyse⁹.

Øivind Larsen

Universitetet i Oslo

Institutt for allmenn- og samfunnsmedisin

Seksjon for medisinsk antropologi og medisinsk historie

Boks 1130 Blindern, N-0318 Oslo

oivind.larsen@medisin.uio.no

---

⁹ For Norges vedkommende, se f.eks. Maerz S. *Die langen Schatten der Besatzungszeit. «Vergangenheitsbewältigung» in Norwegen als Identitätsdiskurs*. Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2008 og anmeldelsen av denne: Hobson R. (bokmelding) Susanne Maerz: Die langen Schatten ... *Historisk Tidsskrift* 2008; 87:552-5.

Skjelettet fra Gokstadskipet – ny vurdering av et gammelt funn

Michael 2008;5:292–304.

I Gokstadskipet, som lå i en gravhaug fra vikingtiden og som ble gravd ut i 1880, ble det funnet et skjelett av en voksen, kraftig bygget mann. Skjelettet var ufullstendig, og restene ble flere ganger underkastet undersøkelse av datidens spesialister. Man konkluderte med at det dreide seg om en 50-70 år gammel mann som hadde hatt en langtkommet grad av leddgikt, og det ble den gang antatt at vedkommende kunne være identisk med Vestfold-høvdingen Olav Geirstadalv, halvbror av Halvdan Svarte, far til Harald Hårfagre. I 1928 ble skjelettrestene lagt i en tilloddet blykiste og ført tilbake til gravhaugen. På grunn av frykt for at kondens i kisten kunne destruere dette verdifulle materialet fullstendig, ble en gjenåpning vurdert og foretatt sommeren 2007. De nye undersøkelsene som nå er gjort på skjelettet har gitt oss atskillig ny viten om denne personen, både med hensyn til alderen, helsetilstanden og dødsårsaken, selv om identiteten fremdeles er usikker.

Forhistorien

I den siste halvdel av 1800-tallet ble det i Norge foretatt en rekke arkeologiske utgravninger. De bidro ganske visst til å markere vår egenart og å forsterke den nasjonalisme som landet var inne i på den tiden, etter lange unionsår med våre naboland. En drivende kraft i dette oppdagerarbeidet var arkeologen Nicolay Nicolaysen (1817-1911) som hadde vært statens «antikvar» siden 1860. Han registrerte alle til da kjente fornminner fra middelalderen og førhistorisk tid i verket «Norske Fornlevninger» 1861-66. Sommeren 1880 ledet han utgravningen av Gokstadskipet ved gården Gokstad i Sandefjord kommune. Arbeidet ble beskrevet i verket «Langskipet fra Gokstad ved Sandefjord» i 1882 (1).

Det var ikke første gang at et vikingskip var utgravd i Norge, for i 1867 var restene av et slikt fartøy funnet i en diger gravhaug på gården Nedre

Haugen på Rolvsøy i Tune, nord for Fredrikstad. Tuneskipet, som i dag kan beskues i Vikingskipshuset på Bygdøy, sammen med Gokstadskipet og Osebergskipet, er det dårligst bevarte av de tre.

Det 23 meter lange Gokstadskipet lå omgitt av blåleire dypt nede i den vel fem meter høye gravhaugen. De øverste bordgangene og toppen av begge stavnene var ødelagt, men ellers var det ganske godt bevart. Det klinkbygde eikeskipet viste seg å ha 16 årehull på hver side, og kunne derfor, med styrmann og utkiksmann, ha hatt et mannskap på minst 34. På utsiden hang det 32 gule og sorte skjold, mens det innenbords var rester av gravgods: seletøybeslag, spillebrett, senger, fiskekroker og ellers gjenstander som den døde kunne trenge i det hinsidige. Mesteparten – blant annet smykker og våpen – var åpenbart blitt stjålet av gravrøvere i en fjern fortid.

I akterskipet var det bygget opp et gravkammer hvor det ble funnet rester av en seng. Skjelettet av en voksen mann lå strødd omkring, åpenbart etter at gravrøvere hadde herjet der. Med seg i graven hadde han fått 12 hester og seks hunder samt noe så eksotisk som en påfugl – en dyreart som opprinnelig kom fra det fjerne Østen, men som den gang ikke sjelden ble holdt som statussymbol på høvdingverdighet i Europa.

De første skjelettundersøkelsene

Skjelettet som ble funnet av Nicolaysen i 1880 var ufullstendig og besto av i alt elleve deler fra syv forskjellige ben: to biter av skallen, fire biter av det venstre skulderbladet, hele det høyre overarmsbenet, begge lårbene, venstre skinneben og høyre leggben. I ettertid ble de fire skulderbladbitene limt sammen.

Allerede i februar året etter ble skjelettrestene sendt fra Oldsaksamlingens bestyrer, professor Oluf Rygh (1833-99), til anatomi-professor Jacob Heiberg (1843-88), med anmodning om å foreta en antropologisk undersøkelse av dem. Det medfølgende brevet lyder (2):

– Idet jeg hermed oversender en Kasse, indeholdende de Ben af den i Skibet ved Sandefjord begravede Mand, som forefandtes ved Udgravningen, tillader jeg mig at bede Dem om at vise Samlingen den Tjeneste at undersøge Benene og meddele mig, hvad der kan være at bemærke om dem.

Da Benene høre til Fundet, kan jeg ikke overlade dem til den anatomiske Samling, men maa bede dem tilbagesende efter Undersøgelsen.

Jacob Heiberg var egentlig øyelege og kirurg, men var også interessert i antropologi, og han hadde allerede publisert et lite arbeid om samiske hodeskaller (3). Det var derfor naturlig å trekke inn den ekspertisen man tross alt hadde i landet til undersøkelsen av dette materialet. I 1882 kunne professor Heiberg presentere den første beskrivelsen av funnet i antikvar

Nicolaysens bok (1), og året etter i en kort artikkel i *Norsk Magazin for Lægevidenskaben* (4). Han hadde merket seg skjelettets markante muskelfester og benete utvekster, og han skriver blant annet:

– Overalt hvor Muskler og Sener fæster sig paa Ben, stærkest overalt paa begge Lineae asperae, findes lignende store tykke knudrede eller voldformige Fræmvækster af spongiøst Benvæv, af indtil 1,5 Cm.s Udstrækning. Jeg har derfor draget den Slutning, at vedkommende Individ har lidt i usædvanlig høi Grad af Arthrosis, Leddegigt, og desforuden i høi Grad af Muskelgigt, saaledes at han sikkert har havt vanskeligt for, maaske ikke været istand til, at gaa, ja, efter Skulder-, Albue- og Kjæveleddets Tilstand at dømme, har havt vanskeligt for endog at spise alene.

Mannens kroppshøyde beregnet han til hele 189,6 cm, og levealderen ble anslått til «omkring 50-Aarsalderen».

Denne dramatiske beskrivelsen av sykelige trekk ved skjelettet i Gokstadskipet skapte naturlig nok debatt i de medisinske kretser, og i Det norske medicinske Selskab var det opphetede diskusjoner omkring «diagnosen» (5). Sanitetsoffiseren og medisinhistorikeren Anton Ludvig Faye (1845-1916) kunne imidlertid ved demonstrasjonen av materialet ikke slutte seg til professor Heibergs oppfatning; tvert imot mente han at «Vikingen hadde vært en meget kraftig Mand», og noen tegn til leddsykdom kunne han heller ikke finne. Den tidligere professor i anatomi, Joachim Andreas Voss (1815-97), sa seg på møtet i Selskabet enig med Faye.

Noen år senere ble Gokstad-skjelettet undersøkt på nytt, denne gang av patologen og rettsmedisineren Francis Harbitz (1867-1950), som på et møte i Det norske medicinske Selskab 9. oktober 1907 sluttet seg til Fayes og Voss' tidligere uttalelser, siden heller ikke han kunne se noen slags tegn til langkommen leddgikt (6).

Schreiners undersøkelse

I oktober 1920 ble skjelettet fra Gokstadskipet overført til oppbevaring på Anatomisk institutt (2), hvor det fikk antropologisk nummer 1640. På det tidspunktet var det allerede reist forslag om at «Gokstad-høvdingen», som skjelettrestene nå kaltes, skulle få tilbake sitt gravmæle og føres tilbake i haugen (7). Skipet selv, som etter avsluttet utgravning var fraktet inn til Kristiania i to deler på en lekter, var blitt rekonstruert og plassert i et skur i hagen bak universitetsbygningene, hvor det sto frem til flyttingen til den nye fløyen i Vikingskipshuset på Bygdøy i 1932. Selve haugen, som siden utgravningen i 1880 var blitt liggende som et åpent sår i landskapet, slik det var vanlig etter arkeologiske utgravninger den gangen, var nå blitt pietetsfullt restaurert av Vestfold historielag (7).

På den tiden var Kristian Emil Schreiner (1874-1957) professor i anatomi og sjef ved Anatomisk institutt. Hans ønske om å få undersøke skjelettet

på nytt hadde utvilsomt sin bakgrunn i de planer som nå forelå. Han forsøkte i det lengste å forhindre en utlevering av bena for gjenbegravelse, og i et brev til Det akademiske kollegium, datert 19. mars 1928 (2), sier han:

– Da det i skrivelsen fra Komiteen for Gokstadhaugens restaurering tales om «Gokstadhøvdningens skjelett», og det av den tegning til kiste som er oversendt mig, fremgår at man regner med tilstedeværelsen av et noenlunde fullstendig skjelett av Gokstadhøvdingen, skal jeg først få nevne at det ved utgravningen av Gokstadhaugen i 1880 i alt funnet 11 – elleve – menneskeknokler og knokkelstykker, nemlig: et stykke av en skalles basisdel, et lite stykke av et venstre tinningben, fire stykker av et venstre skulderblad, et høire overarmsben, et høire og et venstre lårben, et venstre skinneben og et høire leggben. Venstre lårben og leggbenet er skadet i begge ender. De fire stykker av skulderbladet er så vidt mulig nu forenet, men knoklen er fremdeles meget defekt.

Mens professor Heibergs beskrivelse av knoklene fra Gokstadskibet og deres sykelige forandringer var egnet til direkte å støtte den antagelse at knoklene har tilhørt Olav Geirstada-alf, kan det samme ikke sis om de undersøkelser av knoklene som senere er foretatt av en rekke anatomer og patologer.

Det tiltak som komiteen i Sandefjord har gjort for å gi Gokstadhaugen dens oprindelige ytre form tilbake, må hilses med glede og takknemmelighet av alle som er interessert i vår gamle historie og dens minnesmerker. Komiteens anmodning om å få Gokstadhøvdningens knokler utlevert for å anbringe dem i en kiste i haugen, kan jeg imidlertid ikke anbefale.

Arkitekt Berner har sikkert rett i at «skal en innvendig istandsettelse (av haugen) gjøres, så er det bare *én måte* å gjøre det på, nemlig den å grave de i museet opstilte og preparerte skib med utstyr og benene av de døde ned igjen så godt som mulig». Men, som arkitekten tilføier, «ethvert forstandig, tenkende menneske vil innrømme at en sådan tanke er absurd og ugjennemførbar».

Men erkjenner man dette, må det også fremstille sig som en uoverveiet og pietetløs handling å skille Gokstadhøvdningens knokler fra det øvrige funn og begrave dem i en kiste i haugen.

Gokstadhøvdningens knokler hører likesom Osebergdronningens og hendes trælkinnes knokler efter undertegnedes mening hjemme bare ett sted, nemlig *sammen med de skib de blev hauglagt i*, og de gjenstander som blev gitt de døde med på deres siste ferd.

Ved restaureringen av Gokstadhaugens ytre form vil det sikkert kunne reises et historisk minnesmerke som ikke trenger noen kiste med knokler for å skape stemning og virke på menneskenes fantasi. Uten de siste rester av de mennesker til hvis ære skibene med deres utstyr blev haugsatt, vil derimot efter undertegnedes opfatning skibshallen på Bygdøy tross alle skatter savne sitt midtpunkt.

På tross av dette erklærte Det akademiske kollegium ved brev av 11. juni 1928 at det ingen motforestillinger hadde til en gjenbegravning av knokkelrestene. Fire dager senere ble skjelettet lagt i et blyskrin som ble loddet igjen og satt ned i en granittsarkofag tegnet av arkitekt Carl Berner (1877-1943). Den 29. juli 1929 – på selveste olsokdagen – ble den restaurerte «Kongshaugen» på Gokstad innviet av kong Haakon VII (7).

Professor Schreiners undersøkelse munnet ut i en monografi (8) som også omfattet undersøkelsen av Osebergfunnet fra 1904. Her gjorde han

en nøye beskrivelse av hver enkelt knokkeldel, kroppshøyden beregnet han (etter Manouvriers tabeller) til 178 cm, og alderen ble anslått til «høist sandsynlig over 50 år», basert på oblitasjonsgraden av en liten, gjenværende rest av lambdasuturen i skallen. Han kunne, slik dr. Faye og dr. Harbitz før ham, heller ikke slutte seg til professor Heibergs dramatiske beskrivelse av helsetilstanden. Schreiner påpekte riktignok leddforandringer, men syntes ikke at disse var så uttalte at de kunne ansees som dødelige. Siden skjelettet var antatt å ha tilhørt Olav Geirstadalv som ifølge Snorre døde av «fotverk», mente Schreiner nå at «vi er avskåret fra enhver mulighet av at utforske Gokstadhøvdingens dødsårsak» (8).

Hvem var Olav Geirstadalv?

Teorien om at skjelettet fra Gokstadhaugen skal ha tilhørt Olav Geirstadalv dukket opp allerede i Heibergs artikkel fra 1883, idet han skriver: «Det fortælles jo ogsaa om en anden, nemlig om Kong Olaf, at han døde 840 af Fodværk (fötarverkr) paa Gaarden Gjerstad» (4). Teorien ble siden fulgt opp av arkeologen A.W. Brøgger i 1915, og identiteten har siden blitt allment akseptert, ja i en slik grad at man på stensarkofagen som ble satt ned i haugen fikk hugget inn: «I denne kiste blev Olav Geirstadalvs ben igjen hauglagt 1928» (7).

Hvem var nå denne Olav? Det er i Snorres Ynglingesaga (9) at han nevnes med etpar linjer. Olav var småkonge i det nåværende Vestfold, og var halvbror til Halvdan Svarte. Sagaen forteller at «da hans bror Halvdan skulle ha riket sammen med ham, delte de det mellom seg, slik at Olav fikk vestre delen og Halvdan søndre. Kong Olav bodde på Geirstad (Gjerstad i Tjølling¹), han fikk verk i foten og døde av det, og han er hauglagt på Geirstad» (9). Etter sin død ble han ansett som en slags landvette, og sagnet sier at da Olav den helliges mor, Åsta, hadde store plager under fødselen, fikk hennes manns fosterbror Rane i en drøm vite at han skulle hente et belte i Olav Geirstadalvs gravhaug, for å legge det om henne, slik at hun kunne bli forløst (10).

Haugen ligger på østsiden av Haslebekken, som trolig har dannet grense mellom gårdene Gokstad på vestsiden og Gjekstad på østsiden. Om Gjekstad og Gokstad opprinnelig er samme navn, med andre ord om hele området har tilhørt den samme gården, og om «Gjekstad» kan avledes av «Geirstad», er et annet spørsmål. Nå lå det faktisk en gravhaug ved «Gjerstad i Tjølling»

---

¹ Denne parenteser i Snorre-utgaven fra 1970 er trolig hentet fra P.A.Munchs Norgeshistorie, hvor han i 1850 argumenterte for Gjerstad i Tjølling som Olav Geirstadalvs gård og gravsted.

som ble utgravd av en amatørarkeolog i 1892, men den viste ingen tegn på å ha vært en kongsgrav (11).

Nå er det vanskelig i ettertid å si hva «fotverk» kan bety – kanskje menes det en infeksjon eller gangren? Iallfall neppe en akutt skade. Ifølge Mattis Størssøns krønike (12) leser vi at «Oluff koning Geirstad bleff død aff siugdøm» – og da kan vi antagelig, som vi skal se, utelukke at det var han som ble lagt i Gokstadhaugen. Dessuten: siden skipsgraven er tidsbestemt til år 901 (ved dendrokronologi), kan vi slå dette fast en gang for alle, siden det er omtrent et halvt århundre etter Olav Geirstadalvs død.

Gokstadskjelettet

De skjelettrestene som ble brakt til Anatomisk avdeling, Institutt for medisinske basalfag, Universitetet i Oslo i september 2007, besto av i alt åtte knokkelbiter: en del av skallebasis med høyre tinningben, en bit av det venstre tinningbens *pars petrosa*, venstre skulderblad, det høyre overarmsben, begge lårben, det venstre skinneben og det høyre leggben (fig 1). Alle knokkene hadde samme gråbrune farge, trolig på grunn av eikeskipets garvefargestoff.

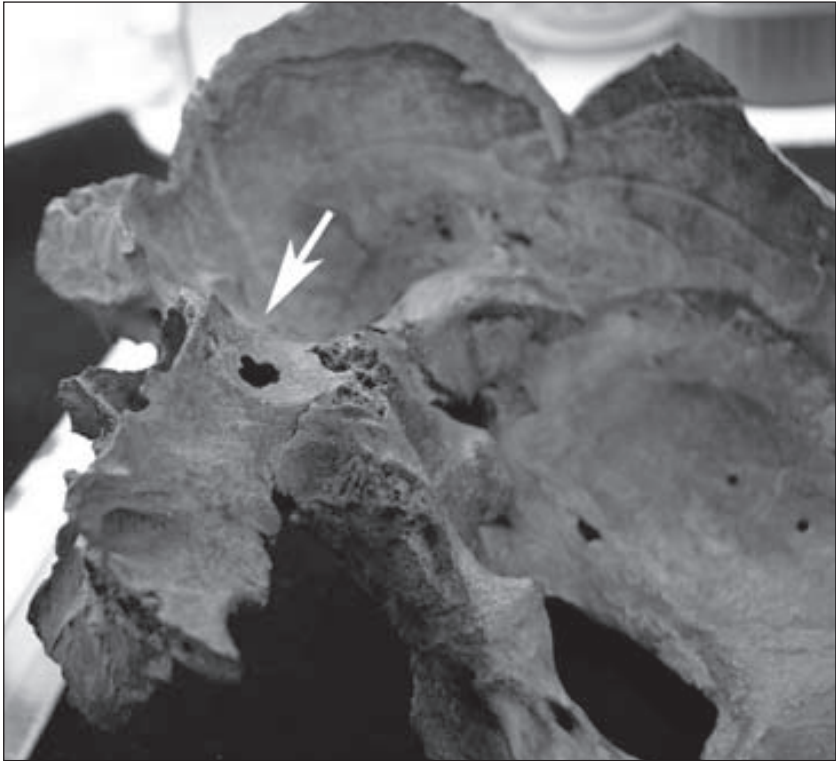
Ved undersøkelsen av skallen sees basis å nå baktill opp til midten av *os occipitale*, på høyre side til overkanten av *os temporale*, fortil foran til *tuberculum sellae turcicae*. Det høyre tinningbenet er delvis intakt, og den nedre del av *sutura lambdoidea* er synlig. Det er denne som ved de tidligere undersøkelsene ble brukt som aldersindikator og som plasserte personen i aldersgruppen 50-70 år. Denne delen av suturen er imidlertid lite egnet som sådan, da den kan virke halvt oblitterert i hele aldersavsnittet 30-100 år. Dessuten er skalleveggen forholdsvis tynn, slik at heller ikke dette tyder på høy alder. *Sella turcica* er avflatet, men den nøyaktige utstrekningen er vanskelig å tyde, da kanten mot *clivus* er ødelagt (fig 2). Det gjenværende høyre kjeveledd er normalt.

Skulderbladet er limt sammen av fire avbrukne fragmenter, men er likevel ufullstendig, idet de tynnere mediale og nedre deler mangler. Både *acromion* og *processus coracoideus* har en uregelmessig overflate og vitner om kraftig muskelbruk. Det er også kraftige biceps- og tricepsfester. Kanten rundt *cavitas glenoidalis* er noe opphøyet og ru.

Høyre overarmsben er velbevart og har en uvanlig markert *tuberositas deltoidea*. Også *tuberculum majus & minus* samt begge epikondyler er kraftigere utviklet enn vanlig. Knokkelens største lengde er 364 mm. Vekten er 210 g, hvilket er ganske betydelig, idet vekten av et annet, tilfeldig utvalgt middelaldersk mannlig overarmsben med samme lengde bare utgjør $\frac{3}{4}$ av denne.

Figur 1.

Figur 2.

Også høyre lårben er velbevart, uten vesentlige defekter. Lengden i fysiologisk stilling er 501 mm. Knokkelen er meget kraftig bygget, uten sikre tegn til coxartrose eller gonartrose. Det er uttalte forandringer i overflaten rundt *trochanter major*, antagelig som følge av en peritendinit. Epikondylene er store og ujevne. *Linea aspera* er ekstremt kraftig utviklet og står opp som en uregelmessig kam, hvilket kan skyldes belastning av adduktormuskulaturen, i en tid hvor verken stigbøyler eller ridesal på hesten var vanlig.

Det venstre lårbens lengde i normalstilling er 506 mm. Også her er *linea aspera* ekstremt kraftig utviklet, nesten til det groteske. Mens hofteleddet er nærmest normalt, er det betydelige forandringer i den distale leddenden. Leddkanten mot *fossa intercondylaris* er vollaktig fortykket, og også baktil på den mediale kondylflaten er det et fortykket område som, sett i relasjon til skinnebenets patologi, tyder i retning av en venstresidig kneskade. Muligvis er de intercondylære forandringene spor etter en korsbåndskade.

Venstre skinnebens hele lengde (dvs. kondylflate-malleolavstanden) er 410 mm. Den proksimale leddflate har betydelige forandringer, og det er spor etter periostitt på skaftet. Kantene rundt begge kondylflatene er fortykket, og det er en separat forkalkning, ca. 15x10 mm, i midten fortil, muligvis en avsprenget forkalket rest etter korsbånd- eller meniskfestet. Det er eburnisering med artrose i mediale kondyl, og røntgenbildet viser at det foreligger en medpresningsfraktur her på ca. seks millimeter.

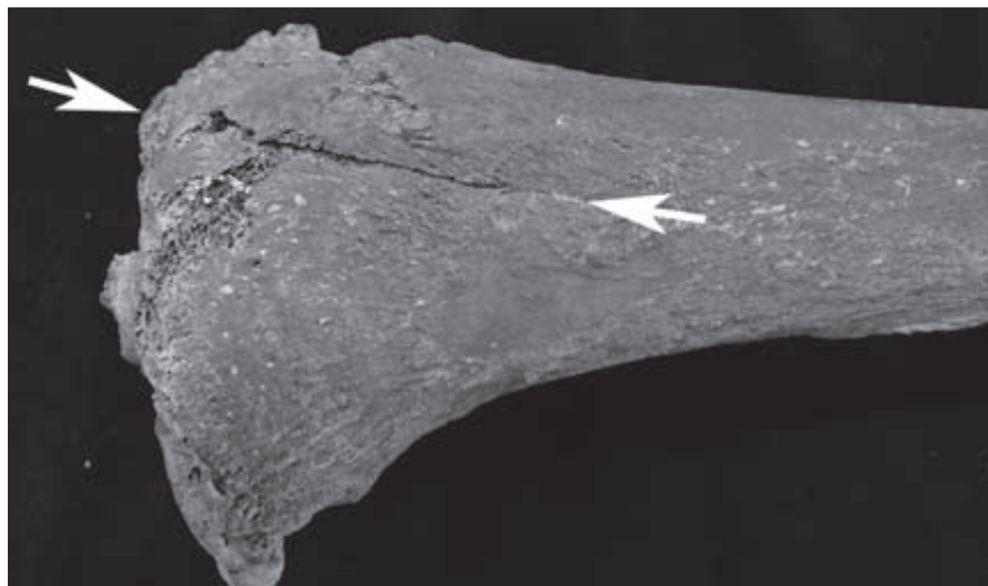
Det høyre leggbenet er også kraftig, med ru overflate som tegn på periostitt. Distale leddflate er skrått avkuttet.

Ny viten

Man kan i dag undre seg over at de undersøkelser som ble gjort, både i 1882, 1907 og i 1928, ikke med et ord nevner de skadene som her åpenbart foreligger. Schreiner sier riktignok at påstanden om at «Gokstadhøvdingen har lidt av kronisk muskelreumatisme, må ansees som forhastet» (8). Men verken kneskaden eller andre skader, som faktisk kan fortelle oss hvordan mannen døde, er berørt.

Den alder som ble satt på skjelettet er etter min oppfatning for høy – jeg vurderer ham til et sted i 40-årene. Dette begrunnes med fullstendig mangel på slitasjeforandringer i de friske leddene. Dessuten er skallens tykkelse beskjeden, sammenlignet med hva som er vanlig ved de høyere aldergrupper, og den gjenværende rest etter lambda-suturen er som nevnt en dårlig aldersindikator. Endelig viser røntgenbildene at det er forholdsvis lite svinns av spongjøst benvev i røknoklenes diafyser.

Forandringene i det venstre kneleddet skyldes trolig en korsbåndskade/ meniskruptur med påfølgende eburnisering av leddflaten samt sekundær

Figur 3.

artrose. Røntgenbildet viser jo også at det foreligger en nedpresningsfraktur av den mediale leddflaten, og vi kan tenke oss at det muligvis kan skyldes et fall eller hopp fra stor høyde e.l. Skaden må ha skjedd mange år før mannens død og har utvilsomt redusert hans kneleddfunksjon.

Dertil finnes det flere huggskader på underekstremitetsknoklene, skader som personen ikke har overlevd. Det er et markert skrått hugg av et tynnbladet våpen – trolig et sverd (fig 3) – medialt for *tuberositas tibiae* som sannsynligvis har kuttet en såpass stor del av patellarsenen at vedkommende ikke lenger kunne stå på benet. Som om ikke det var nok, er det også spor etter et horisontalt hugg tvers over begge tibiakondylene, men det er usikkert om dette merket kan være postmortalt, f.eks. fra utgravningen. Skulle det likevel være «ekte», har det åpenbart skjedd mens personen ennå sto oppreist. Det førstnevnte hugget har imidlertid vanskelig kunnet utføres på en stående mann – men meget vel på en som allerede ligger på bakken, kanskje med knærne bøyd som beskyttelse, muligvis også av en person til hest.

Det å hugge etter bena var en vanlig kampteknikk som vi har atskillige bevis for på annet skjelettmateriale, både fra vikingtid og middelalder. Metoden ble åpenbart ansett som «sikker», idet det var lettere å gjøre det av med motstanderen når denne lå hjelpeløs på bakken. Fra Snorre kjenner vi Olav den hellige som også ble hugget i benet: «Torstein Knarresmed hugg

Figur 4.

til kong Olav med øksen, og det hugget kom i venstre benet ovenfor kneet» (9). Hos Gokstadhøvdingen er det også et huggmerke, men av en annen form, på mediale venstre femurepikondyl, hvor det har blitt et merke dypt ned i bensubstansen. Hva slags redskap som her er anvendt er usikkert, men det kan ha vært et hammerlignende slagvåpen, om det da ikke har skjedd postmortalt.

Et fjerde huggmerke kan sees i den mediale tibiamalleolen og tvers over begge kondylflatene. Dessuten er det høyre leggbenets laterale ende hugget tvers av på skrå (fig 4), antagelig med en øks eller et annet kraftig våpen, og som ikke dette var nok, bærer det høyre lårbenet merke etter et stikkvåpen, trolig en kniv, som har boret seg inn i benet og sprengt ut en oval bit av benoverflaten. Det har altså åpenbart vært minst to personer til stede, med tre forskjellige våpen, for å få tatt Gokstadhøvdingen av dage.

I alt er det spor etter fem eller seks forskjellige hugg- og stikkskader – en på hvert av lårbena, to eller tre på det venstre skinnebenet og ett på det høyre leggbenet. At mannen ikke har overlevd disse skadene, kan sees derav at de ikke viser noen tegn til tilheling. Alle snittkantene er skarpe og flisete. De fleste snittflatene viser dertil en mikroskopisk «utsvetting» av kollagen, som viser at vedkommende ennå var i live da dette skjedde, og at skadene

ikke er postmortale – med unntak av det horisontale snittet på skinnebenet og det på den mediale venstre femurepikondylen, hvor dette ikke så tydelig kommer frem. Selv om ingen av skadene i seg selv har vært åpenbart dødelige (med unntak av stikket på innsiden av det høyre lårbenet, som muligvis kan ha skadet femoralis-arterien), kan det ikke utelukkes at Gokstadmannen har hatt andre huggskader i tillegg, f.eks. i hodet, som har tatt livet av ham. Vi kan derfor ikke si oss enig i Schreiners påstand om at «vi er avskåret fra enhver mulighet av at utforske Gokstadhøvdingens dødsårsak» (8), siden det ikke er noen tvil om at han ble drept.

Hvordan så Gokstadhøvdingen ut?

Dette er naturligvis et håpløst spørsmål, ikke minst fordi mesteparten av hodeskallen mangler. Likevel gir en nærmere studie av skjelettrestene informasjon som kan fortelle oss litt om hvordan han så ut. Og hvorfor skjelettet har hatt så ekstreme dimensjoner. For stor var han ganske visst – betydelig over datidens norm som ut fra tallrike målinger på tilsvarende skjeletter kan ha vært omkring 165 cm. Siden lengdemålene av den enkelte rørknokkel i skjelettet representerer en viss prosentdel av kroppshøyden, utgjør disse, ved bruk av Janz' tabeller (13), en kroppshøyde på 181 ± 3 cm.

Fortil i skallens basis kunne *sella turcica* studeres – setet for hypofysen. Selv om kanten baktil, mot *clivus*, var oppfliset, var det tydelig at den var mer avflatet enn det som er normalt. Det var derfor mulig at Gokstadhøvdingen hadde akromegali, hvilket kunne forklare de ekstreme muskelfestene på skjelettet. I så fall har han av utseende trolig hatt grove ansiktstrekk med stor nese, tunge, ører og lepper. Hender og føtter har vært grove og store. Han kan også ha hatt synsforstyrrelser, hodepine og redusert finmotorikk.

Dette blir likevel spekulasjoner. Selv om skjelettet nå er «ferdig» undersøkt så langt som man kan komme, er det ennå mange ubevarte spørsmål. Vi ville gjerne ha visst hvorfor C14-dateringen gjør ham nærmere 100 år eldre enn dendrokronologien, som riktignok skriver seg fra det yngre gravkammeret i skipet (C14 kalibrert: 1160 ± 30 år). C13- målingen har gitt informasjon om mannens kosthold (C13: $\pm 19,9$) og viser at han hovedsakelig har ernært seg ved terrestrisk kost, slik man vel kunne forvente hos en fra datidens overklasse. Et forsøk på å ekstrahere DNA fra skjelettet, noe som muligvis kan bidra til en nærmere identifisering av Gokstad-høvdingen, har dessverre ikke gitt noe resultat så langt.

Litteratur

- 1) Nicolaysen N. *Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord*. Christiania: Alb.Cammermeyer, 1882.
- 2) Antropologisk arkiv. Anatomisk institutt, Universitetet i Oslo.
- 3) Heiberg J. Lappische Gräber-Schädel. *Archiv for Mathematik og Naturvidenskab*, 1878.
- 4) Heiberg J. Om de i Gokstadskibet fundne Menneskeben. *Norsk Magazin for Lægevidenskaben*, Bd. 13: 259-60; 1883.
- 5) *Forhandlinger i Det norske medicinske Selskab i Kristiania 1885*. Kristiania 1886: 194-8.
- 6) *Forhandlinger i Det norske medicinske Selskab i Kristiania 1907*. Kristiania 1908: 169-71.
- 7) Møller V. Da Olav Geirstadalv ble gravlagt for 2. gang – et 50-års minne. *Vestfoldminne*, 1979: 19-24.
- 8) Schreiner KE. *Menneskeknoklene fra Osebergskibet og andre norske jernalderfund. Osebergfundet, bind V*. Oslo: Instituttet for sammenlignende kulturforskning, 1927.
- 9) Sturlasson S.: *Kongesagaer*. Oslo: Gyldendal, 1970.
- 10) Reichborn-Kjennerud I. *Vår gamle trolldomsmedisin*, bd. II. Skrifter utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo, HF kl nr 2, Oslo 1933.
- 11) Christensen AE., Ingstad AS., Myhre B. *Oseberg-dronningens grav*. Oslo: Schibsted, 1992.
- 12) Størssøn M. *Den norske krønike*, utg. ved M. Sørli. Oslo/Bergen: Universitetsforlaget, 1962.
- 13) Janz RL. Modification of the Trotter and Gleser female stature estimation formulae. *Journal of Forensic Sciences* 314: 1230-35, 1992.

En stor takk til Radiologisk avdeling, Rikshospitalet, ved dr. Ragnhild Gunderson, for velvillig hjelp med røntgen- og CT-opptakene av skjelettet.

The skeleton from the Gokstad ship – A new interpretation of an old finding

Summary:

In the famous Viking ship from Gokstad near Sandefjord in Norway, excavated 1880, the incomplete skeletal remains of an adult, strongly built man were found. They were examined several times afterwards, until they were reburied in 1928, as the grave mound was reconstructed. Due to the examination at that time it was said that the 50-70 year old man had suffered from rheumatism, and was supposed to have been the chieftain Olav Geirstadalv, half brother of Halvdan Svarte (the Black), father of the first king of Norway, Harald Hårfagre (Fairhair) who died about 930 AD. In 1928 the skeleton was brought into a leaden coffin and reburied in the mound. As there was reason to fear that water

would destroy the remains, the mound was reopened in the summer 2007. The new examinations, which have recently been completed, have produced new information about this person: his age, health and death, even if his identity is still uncertain.

*Per Holck
Anatomisk avdeling
Institutt for medisinske basalfag
Universitetet i Oslo
Postboks 1105 Blindern
0317 Oslo
per.holck@medisin.uio.no*

Nøkkelord:
Gokstadskipet, vikingtid, skjelettundersøkelse, biologisk antropologi

Gjemt eller glemt?

Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig

Michael 2008;5:305–44.

Ca. 500 norske kvinner meldte seg til tjeneste i Det tyske Røde kors under Den annen verdenskrig for å gjøre en innsats for de sårede. Deres erfaringer i en grusom tilintetgjørelseskrig ble ofte helt andre enn de hadde forestilt seg. Disse kvinners historie hittil bare har vært kort berørt fra historisk og faglig innfalls-vinkel. Kvinner som ble oppfattet å ha forrådt sitt land ble sterkere stigmatisert enn andre, og temaet var lenge gjemt under de mange andre beretninger om krigen og Norge. Helt glemt er de imidlertid ikke. Om de norske kvinnene i tysk tjeneste finnes både arkivmateriale og intervjumateriale som kan belyse nærmere hva de var med på og hvorfor.

Men skal denne delen av historien settes i perspektiv, er det nødvendig å minne både om den verdensanskuelse som dominerte i Europa i første del av det 20de århundre, og om de politiske linjer og tankestrømninger i vårt land som strakte seg ubrutt fra 1920-årene til etterkrigstiden.

Fjern historie?

Det er i 2008 63 år siden den tyske okkupasjonen av Norge tok slutt i 1945. For de fleste i yngre generasjoner fortoner krigsårene seg mer og mer som fjern historie, og kunnskapene blant mange synes å være begrensede. De store sosiale, kulturelle og psykologiske forandringer som skjedde i det norske samfunnet og i befolkningen i disse årene og tiden som fulgte, synes ofte å være glemt¹.

De fleste som i voksen alder opplevde disse årene, ble senere preget av dem gjennom hele livet, uansett på hvilken «side» de hadde stått. De største traumatiske opplevelser hadde nok de som «valgte feil», og havnet på okkupasjontens side og til dels i hans «garn». Det gjaldt særlig de som tok den mest

¹ Alnæs K. *Historien om Norge*. Bd. 4. Oslo: Gyldendal 1999.

konsekvente beslutning ut fra sin overbevisning og lot seg verve til krigs-innsats på okkupantens side. Det gjaldt både menn og kvinner, og ennå i dag er flere av dem i sin høye alder preget av sin fortid. Andre har gjennom sin innsats i illegalt arbeid og i tjeneste på alliert side utenfor landets grenser likeledes blitt varig preget av sine opplevelser.

Okkupasjonstiden er gjennom en årrekke historisk belyst fra omtrent alle sider i et omfattende antall faghistoriske og populære publikasjoner. Men forholdsvis lite er hittil skrevet om de særlig brennemerkede grupper blant kollaboratørene – «frontkjempere» og «frontsøstre». De fleste av disse var unge som satte livet på spill for sin overbevisning.

Spesielt finnes det sparsomt med beretninger om «*frontsøstre*» – de kvinner som meldte seg til det tyske Røde Kors med sikte på å utføre humanitær innsats i tysk sanitetstjeneste. Deres kompliserte og til dels dramatiske historie er også en viktig del av norsk helsevesens historie. Det er imidlertid nødvendig å sette «frontsøstrenes» historie inn i en bredere kontekst, både hva angår de lange linjer innen politikk og ideologi og når det gjelder historien om krigen i Norge og årene like før og like etterpå. Kanskje kan vi der finne forklaringer på avgjørelser og veivalg som ble tatt og som kunne få dramatiske konsekvenser.

«Frontsøstre», hvem var de?

«Frontsøstre» er i historiske og rettslige sammenheng blitt et forenklet begrep som har vært flittig brukt av begge parter under og etter Den annen verdenskrig. Betegnelsen har vært brukt også om kvinner som tjenestegjorde i Det tyske Røde Kors uten å ha deltatt i krigsoperasjoner. Betegnelsen gir positive assosiasjoner om idealisme og humanitær innsats. Under rettsoppgjøret og senere har betegnelsen vært brukt summarisk uten at verken lovgivere eller historikere har foretatt en mer detaljert differensiering av gruppen.

Sigurd Senje og Egil Ulateig har viet temaet stor oppmerksomhet i egne publikasjoner med detaljerte skildringer av individuelle skjebner. Fremstillingene er imidlertid ikke systematisert og mangler referanser². Korte omtaler har også Johs. Andenæs og Svein Blindheim³. For å gi et inntrykk av hvordan situasjonen kunne arte seg for en som meldte seg, er et utdrag av et intervju forfatteren har hatt med en «frontsøster» gjengitt som vedlegg.

Av de ca 500 personer gruppen omfatter, var bare en liten del, trolig knapt 10% ferdigutdannede sykepleiere. Majoriteten hadde enten kortvarig

² Senje S. *Dømte kvinner*. Oslo: Gyldendal 1986. Ulateig E.: *Fordømte engler. Norske kvinner på Østfronten*. Lesja 2004.

³ Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979: 193; Blindheim S. *Nordmenn under Hitlers fane*, Oslo: Pax 1977: 178.

hjelpepleierutdannelse eller ingen slik utdanning i det hele tatt. De fikk alle tilleggsutdanning i Tyskland. De som gjorde egentlig fronttjeneste, utgjorde en forholdsvis begrenset andel av de frivillig innrullerte i Det tyske Røde Kors. De fleste pleiet sårede og sivile bak frontene eller gjorde annet arbeid i den tyske sanitet.

Hovedtemaet i denne fremstilling er begrenset til de kvinner som ble innrullert eller søkte om tjeneste i Det tyske Røde kors under okkupasjons-tiden i Norge. Det var også frivillige som meldte seg som hjelpepleiere i andre tyske militære enheter uten å være registrert i Det tyske Røde Kors. Det gjaldt blant annet 73 kvinner som i 1943 meldte seg til Luftwaffe – Flyvåpenets sanitet, trolig for tjeneste i Norge. Disse omtales ikke her, og vi kjenner ikke nærmere detaljer om dem⁴.

Enkelte hadde meldt seg til krigsmarinens sanitet gjennom Marine-sykehuset i Trondheim og noen få direkte til det Wehrmachts sanitet i Norge. Disse har vi ingen sikre tall på eller kunnskaper om. Det samlede antall norske i tysk sanitetstjeneste kjenner vi heller ikke. I de mange «Erholungs-heimen» i Norge – rekonvalesentinstitusjoner for soldater – og i hjelpe-sykehus kunne det arbeide kvinner fra det lokale miljø fra avdelingshjelp til hjelpesykepleiere etter lokal opplæring. Noen av disse «avanserte» til «frontsøstre» etter påvirkning eller press og meldte seg til vervekontorene. Med mindre de hadde hatt NS medlemskap, ble de fleste knapt satt under tiltale etter krigen, men ble oppfattet som «tyskerarbeidere».

Flere mannlige sykepleiere lot seg verve som ambulanseskjører og gjorde ekstremt farefulle og krevende frontinnsatser⁵.

Det samlede antall norske syke- og hjelpepleiere som ble registrert og gjorde tjeneste i Det tyske Røde kors i Tyskland kan således ikke fastslås nøyaktig, men har neppe vært høyere enn ca. 500⁶.

Flertallet som var registrert som innskrevne i Det tyske Røde kors 1941-45, er listeført av tidligere kaptein – nå avdøde Knut Baardseth i SS-Panzer Grenaderregiment Norge. Disse innsamlede navn og data utgjør nok så sikkert flertallet av de *frivillige* som tjenestegjorde i Tyskland, i alt er det

⁴ Riksarkivet (heretter RA), Reichskommissariat Norwegen, Abt. Gesundheitswesen, Dok i-i, Med 28 332-43, pk. 11, kopi av hemmeligstempelt brev fra Luftflottenarzt til Luftgauarzt om organisering og utdanning av norske Sanitätshelferinnen 1942-43. Man ønsket 120, men bare 73 meldte seg.

⁵ Esper B. *Tsjerkassy. En norsk ambulanseskjørerers opplevelser på Østfronten 1943-44*. København: Eget forlag, 1981.

⁶ Greve T. *Verdenskrig*, bd. 3 i Skodvin M. (red.). *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Oslo: Aschehoug 1985: 172; Senje 1986, op.cit., passim; Ulateig 2004, op.cit., passim.

«Frontsøstre». Foto i Bjørn Østrings arkiv.

432 personer på hans liste⁷. Listen er ufullstendig når det gjelder personlige data og tjenestesteder, men tilnærmet fullstendig når det gjelder registrerte i Det tyske Røde Kors. Stikkprøver i Landssvikarkivet bekrefter dette. De fleste tok begrenset tjenestetid, og antallet som forlenget den var lite. Det var derfor neppe flere enn ca 350 Røde Kors frivillige samtidig i Tyskland under disse årene. Vi vet at Quislingregjeringen kjente til 315 av disse «frontsøstre» som ved årsskiftet 1944-45 befant seg i Tyskland, og som man ville ha hjem til Norge⁸.

Sykepleiemangel i Norge under krigen

Tyskerne hadde allerede under krigsoperasjonene i Norge 1940 opprettet sine egne krigs- og feltlasaretter, til dels samordnet med norske sykehus. Dessuten var tyske sårede og andre tyske pasienter blitt lagt inn på norske

⁷ Privatarkiv (heretter PA), Anders Gogstad, Knut Baardseths liste over frontsøstre. I kopi hos forf. Baardseths liste er av anonym kilde supplert med domsavsigelser på 157 deltagere.

⁸ RA, Reichskommissariat, Gesundheitsabt., pk 11, dok 1-1, Med 28 151/45, brev fra dr. Østrem til Reichkommissar v. dr. Paris, 6. februar 1945.

sykehus. Slike «blandingspsykehus» eksisterte under hele okkupasjonstiden. Både leger og sykepleiere måtte i henhold til Genève-konvensjonen fortsette å gi fullverdig pleie både til venn og fiende.

Flere større sykehus gikk helt over i tysk regi etter hvert som sårede ble overført til Norge fra Østfronten. Det tyske hovedsykehuset Kriegslazarett⁹ ble forlagt til Aker sykehus, der store utvidelser fant sted. Det ble et hovedsykehus for alvorlig sårede fra Finlandsfronten og Ishavsfronten under felttoget mot Sovjetunionen.

Sykepleiermangelen begynte imidlertid under okkupasjonsårene å bli prekær over hele landet.

Okkupasjonsstyrets nyordningsbestrebelse innen helsevesenet var i utgangspunktet konsentrert om legesektoren. Både Medisinaldirektoratet og Den norske lægeforening hadde den gang stor innflytelse på andre helseprofesjoners utdanning og arbeidsordninger. Medisinaldirektoratet var helt dominert av leger.

Tyskland hadde stor mangel på sykepleiere, og rekruttering av sykepleiere fra de besatte områder var et viktig delmål for okkupasjonsmaktens helsepolitikk. Det var derfor viktig å få kontroll over sykepleieorganisasjonene.

Sykepleierne var den gang ikke en så homogen profesjon som legestanden og på langt nær så enhetlig organisert. Mange utdannede sykepleiere var ikke yrkesaktive og var heller ikke medlem av noen forening. Som «sykepleiere» ble det særlig under okkupasjonstiden også medregnet personer med kortvarig utdanning som ikke tilfredsstilte autorisasjonskravene. Sykepleierne var også tilsluttet ulike forbund, slike som Norges røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen for folkehelsen, Diakonissestiftelsen m.fl.. Yrkesidentiteten var sannsynligvis for mange mer knyttet til de respektive ideelle organisasjoner enn til selve profesjonen.

Hovedorganisasjonen var likevel Norsk Sykepleierskeforbund som høsten 1941 hadde medlemstall på omlag 3700.

Politisk nyordning

Det er rimelig å tro at okkupasjonsmakten ut fra sine prinsipper om sentralisering og autoritært styresett vanskelig kunne forstå en slik oppsplitting, selv om det tidligere også var slik i Tyskland. Det var derfor naturlig at de konsentrerte nyordningsforsøkene om den største organisasjonen Norsk Sykepleierskeforbund. Målet var å samle alle sykepleierne i dette forbundet.

---

⁹ Gogstad AC: *Slange og sverd*. Bergen: Alma Mater, 1991. s. 151-73.

Allerede i oktober-november 1940 var forbundet blitt «testet» med sikte på holdninger til nyordningsforsøkene. Disse gikk blant annet, ut på enhetlig ledelse, tilslutning til det nye «helselaug» og lojalitet til «den nye tid». Representantskapet vedtok enstemmig 23. november 1940 at forbundet ikke kunne slutte seg til helselaug. Det kunne heller ikke Lægeforeningen. Nyordningsbestrebelse var høsten 1940 blitt forsøkt ved en hel rekke yrkesorganisasjoner og ble oppfattet som et viktig ledd i nazifiseringsforsøkene. Som representant for en av de 43 organisasjonene som protesterte overfor Reichskommissar Josef Terboven den 18. juni 1941 deltok også Norsk Sykepleierskeforbunds leder Bertha Helgestad. Som mange andre deltakere ble også hun umiddelbart etter møtet avsatt. Hun ble erstattet med den «kommisjariske» leder Signe Kahrs Budde. Forbundet ble organisert etter det såkalte førerprinsipp, og det ble etablert et rådgivende styre sammensatt av NS- medlemmer¹⁰.

Agnes Rimestad som var forstanderinnen på Ullevål sykehus, fikk 20. september 1941 melding om at hun kunne vente avskjed, men den ble først iverksatt 20. juni 1942. Hun ble senere oversykepleierske ved Svenska Röda Korsets sykehus på Midtstuen.

Signe Budde var en omstridt person også innen NS, særlig fordi hun ikke hadde full utdanning som sykepleier og fordi hun nesten ikke hadde arbeidet i faget. Hun ble også anklaget for å ha fremmet utdanning av hjelpepleiere og for å ha tatt initiativ til korttidsutdanning for samaritter til tysk krigstjeneste. Profesjonsinteressene var også sterke i NS kretser blant sykepleierne.

Følelig tysk sykepleiemangel

Det NS-ledede Direktoratet for arbeidsformidling mente at sykepleierne måtte kunne tvangsutskrives i henhold til en forordning av 9/7-41 om arbeidshjelp til særlig samfunnsgagnlige formål som var utstedt av det kommisjariske ledede Sosialdepartementet.

Da forespørslor om formidling av norske sykepleiere til tysk tjeneste tidlig nådde Sykepleierforbundet, foreslo dets NS-ledelse at Norges Røde Kors skulle pålegges å avgi sykepleiere samt sette i gang hjelpesøsterkurs¹¹.

Reichskommissariat fikk også stadige henvendelser fra Wehrmacht om å hjelpe til med å skaffe kvalifiserte sykepleiere til krigslasarettene både i og utenfor Norge, og det kom forespørslor fra det tyske Røde Kors om tjeneste ved sykehus

¹⁰ Melby K. *Norsk sykepleierforbunds historie*. Oslo: Cappelen, 1990.

¹¹ Brev fra fru Budde, Sykepleierskeforb. til Innenriksdep., adm. ktr. 7 juli 1943. ID H1. j. nr. 3595 Sos. dep., Helsedir. H1 Boks 201 RA.

i Tyskland. Også når det gjaldt tjeneste i Norge kunne det være uklart om forespørselen gjaldt institusjoner med tyske, blandede eller norske pasienter.

Reichskommissariats tyske leger forsøkte i 1943 blant annet, gjennom Innenriksdepartementet og Norges Røde Kors å få sykepleiere til sykehus med både tyske og norske pasienter i Finnmark.

Helseavdelingen i Innenriksdepartementet, Norske Kvinners Sanitetsforening og Røde Kors samarbeidet etter oppfordring i forsøk på å mobilisere sykepleiere som ikke var i arbeid. Alle som kunne møte, ble bedt om å melde seg. Det hadde da også vært samtaler mellom de tyske legene Paris og Schumacher i Reichskommissariat, overlege Johannes Heimbeck i Røde Kors og Sykepleierforbundets leder, fru Kahrs Budde.

Også Røde Kors' president Fridtjof Heyerdahl var til samtale hos dr. Schumacher den 27.8.43. Fungerende generalsekretær Jens Meinich jr. i Røde Kors svarte dr. Paris skriftlig samme dag at det var sykepleiemangel overalt, men at man skulle gjøre sitt beste for å forsøke å få sykepleiere fra Bergens Røde Kors til Finnmark ¹².

Omfanget av tvangsutskrivning av norske sykepleiere til tyske helseinstitusjoner i Norge kjenner vi ikke til. Men det fantes nok mange frivillige rekrutter, spesielt til de blandede sykehus, som også kunne ha norsk ledelse.

Sykepleierforbundet foreslo samme år nok en gang for Innenriksdepartementet å tvangsmobilisere alle gifte sykepleiere som ikke arbeidet i yrket, heve aldersgrensen fra 65 til 68 år og forlenge arbeidstiden. Men mest anbefalte lederen fru Kahrs Budde på ny 2-3 måneders frivillige kurs for hjelpesøstre. «De tyske myndigheter ville på den måten hurtig kunne få dekket behovet for enklere sykehjelp».

Tysk-norske tvister om sykepleierrekruttering

Den 26. mai 1943 svarte NS-medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem Direktoratet for arbeidsformidling på spørsmålet om beordring av seks sykepleiere til tysk tjeneste i Kirkenes. Han kunne ikke gi anvisning på andre enn dem som kunne skaffes gjennom de seks organisasjonene Norges Røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen, Menighetssøsterskolen, Diakonissestiftelsen og Betanien menighet. De hadde alle sykepleierutdanning.

Han antydte tvil om den folkerettslige adgang til slike beordringer. Ifølge Haager Landkriigsreglement måtte tjenestene være for okkupasjonsmaktens behov, stå i forhold til landets hjulpekilder og ikke innebære forpliktelse til å delta i krigsoperasjoner.

¹² Brev fra Jens Meinich til Reichskommissar 27/8-43 Dok. I-I Med 28/1471/43. Ges. abt. Reichskomm. pk. 11, RA.

I et internt notat i Innenriksdepartementet anføres at beordringen måtte antas å gjelde til tysk lasarett med tysk personale og tyske pasienter. Haager Landkriksreglements bestemmelser av 18. oktober 1907 art. 52 hjemlet imidlertid ingen slik utskrivingsrett. Det gjorde heller ikke Sosialdepartementets forordning av 9/7-41 om arbeidshjelp til særlige samfunnsviktige formål, da denne bare forutsatte norske formål¹³.

Noen entusiastisk holdning til å bistå tyske myndigheter var tydeligvis heller ikke å spore hos den norske NS-helseledelse. Legeforbundets leder Axel Christensen var særlig avvisende¹⁴.

Da evakueringen av Finnmark begynte høsten 1944, ble behovet for sykepleierhjelp særlig påtrengende. Hjelparbeidet i Finnmark støtte på nye politiske vansker. I oktober 1944 fikk Ullevålsøstre henstilling om å melde seg frivillig til hjelp for de evakuerte i Nord Norge. 20 sykepleiere stilte da særkrav om personlig sikkerhet og om «nøytral» ledsager fra Norges Røde Kors. 50 søstre skulle til Tromsø, men ingen meldte seg frivillig¹⁵.

Det ble da utskrevet 19 sykepleiere fra Ullevål sykehus og ti fra Rikshospitalet. Disse gikk først i dekning, idet forutsetningene for oppdraget ikke holdt. Det viste seg nemlig at arbeidet skulle stå under ledelse av NS-Hjelpeorganisasjon. Deretter ble det foretatt tvangsutskrivning med trusler om å ta gisler.

Overlegene ved sykehusene sendte 16. november 1944 en skarp protest til minister Whist mot tvangsutskrivninger. Dagen etter hadde overlege Paus og sekretær Meinich fra Røde Kors møte med Østrem og Whist, og det ble omsider funnet en akseptabel ordning med egen ledelse av prosjektet under Norges Røde Kors¹⁶. Flere frivillige sykepleiere og leger reiste imidlertid til Kirkenes i 1943-44 på oppfordring av norske helsemyndigheter for å bistå ved en voldsom paratyfusepidemi¹⁷.

Et særlig problem var forholdet for sykepleierne ved Aker sykehus på Sinsen. Da dette i 1943 i sin helhet ble overtatt av Wehrmacht som krigs-

¹³ Brev fra Adm. ktr. Helseavd. i Innenriksdep til Direktoratet for Arbeidsformidling (Sign. Østrem-Lundamo) 2641/43 Sos. dep. Boks H1, pk.221.19 Tvangsrekvirering. av sykepleiere RA.

¹⁴ Brev fra Legeforbundets president Axel Christensen til dr. Paris 24/8-43. Norges Røde Kors sa seg iallfall villig til å bistå, jf Reichskomm. Pk 11 RA.

¹⁵ Unummerert dokument i Østrem-saken. Landssvikarkivet RA.

¹⁶ Gogstad AC. *Helse og hakekors*. Bergen: Alma Mater 1991, s 155-63.

¹⁷ RA, Reichskommisariat, Gesundheitsabt., pk 11, dok 1-1, Med 28 151/45, brev fra Jens Meinich til Reichskommisariat 27. august 1943; RA, Sosialdepartementet, boks H1, pk. 221, 19, tvangsrekvirering av sykepleiere, brev fra administrasjonskontoret, helseavdelingen i Innenriksdepartementet til Direktoratet for arbeidsformidling, signert Østrem-Lundamo.

lasarett, og de andre pasientene ble overflyttet til Berg skole, ble det gjort klart at de sykepleiere som ble pålagt å bli tilbake, ikke hadde adgang til å si opp sine stillinger.

Sykepleiermangelen på Aker sykehus på Berg skole var hele tiden påtrengende, også fordi en hadde mistet Aker sykehus' sykepleierskole med den hjelp som elevene representerte. 31 sykepleiere var blitt igjen ved Aker sykehus. Etter personlig kontakt mellom Legeforbundets leder, Rikskommissariatet og den tyske sanitetsleder Generalarzt Mantel, ble 21 søstre overflyttet til Berg, mens ti hadde meldt seg til tjeneste i Tyskland. Tyskerne forsøkte så å opprette egen sykepleierskole ved krigslasaretten på Aker sykehus¹⁸, men denne nådde aldri å bli fullført.

De tyske myndigheter forsøkte fortsatt å få norsk bistand til sitt krigslasarett, blant annet gjennom Norges Røde Kors. Overlege Nikolai Paus ved Fylkessykehuset i Tønsberg skrev etter forespørsel fra Norges Røde Kors den 20. juli 1943 at han ikke ønsket å avgi sykepleiere til det tyske lasarett på Aker Sykehus på Sinsen. Han foreslo isteden pånytt at hver av sykepleierorganisasjonene skulle avgi noen søstre hver for å avløse de 25 Aker-søstrene. Dette ble det heller ikke noe av, og saken ble henlagt.

Norges Røde kors og Det tyske Røde Kors (DRK) i Norge

Det tyske Røde kors i Norge var offisielt representert ved Hauptabteilungsleiter Hans Reinhard Koch i Reichskommissariat. Han var også «ehrenamtlich» medlem av SS. Hans motpart i Norge var Norges Røde kors' direktør Frithjof Heyerdahl, som for øvrig var direktør i Siemens Norge. Samarbeidet mellom disse synes stort sett å ha vært rimelig godt, og dreide seg mest om tradisjonelle Røde Kors oppgaver i krig, om hjelp til krigsfanger og politiske fanger. Det berørte også sykepleiemangelen og kontroversielle spørsmål omkring Røde Kors' forhold til de frivillige frontkjempere og de norske hjelpekorpsenes roller.

Lederen for Norges Røde Kors under okkupasjonsårene, Fridtjof Heyerdahl, hadde den overordentlig vanskelige oppgave å være mellomledd mellom de tyske og norske interesser i alt humanitært arbeid som berørte Røde Kors: krigsfanger, politiske fanger, nordmenn i eksil, humanitær hjelpevirksomhet, svenske- og danskhjelp, hjelpekorpsvirksomheten, utdanning av helsepersonell. Ethvert samarbeid med tyskerne kunne i de første etterkrigsårene føre til kritikk om tyskvennlighet, noe som også rammet Heyerdahl, men det ble fort klart at hans innsats både var uvurderlig og velbalansert i de vanskelige årene.

¹⁸ Utlysing i *Fritt folk* 15/6 44 om elevplasser på Kriegslazarett Sinsen.

Norges Røde Kors hadde også måttet akseptere en nestleder innsatt av NS: Olaf Fermann. Han hadde innflytelsesrike kontakter i Berlin, og hans nærvær i styret til Norges Røde Kors styrket samarbeidet, men vanskeliggjorde samtidig organisasjonens nøytralitet.

Norges Røde Kors avstod fra enhver støtte til frontsosterprosjektet. Det tyske Røde Kors i Norge hadde som i andre land sin egen tjenesteavdeling hvis hovedoppgave var å sørge for velferden i de tyske troppeforlegninger i landet. I en månedsrapport fra februar 1945, gjengitt 3. mars 1945 om «Soldatenheiminsatz in Norwegen» opplyses at det da fantes 234 innsatssteder i Norge, herav 121 soldathjem, og at et personale på 689 Røde Kors-ansatte var beskjeftiget der. Navngitte steder i Nord-Norge fikk opprettet nye hjem, andre ble nedlagt i forbindelse med tilbaketrekningen fra Finnmark¹⁹.

Ved Wehrmachts og marinens krigslasarett i Oslo og Trondheim tjenestegjorde også tyske Røde Kors-søstre til dels sammen med norske sykepleiere.

Som forbindelsesledd mellom Det tyske Røde kors og SS i Norge – «Germanische Leitstelle – Nord» ved Karl Leib hadde SS og DRK sin egen «Verbindungsoffizier» (Landesgruppenobmann Wöhr) samt en DRK-Verbindungsführerin beim SS Ersatzkommando Norwegen, Frau Weinhold. Det tyske Røde Kors hadde på sin side en ansvarlig oversykepleier, Oberwachführerin Frau Heintl, som først og fremst tok seg av de frivillige norske aspiranter til Det tyske Røde Kors' sykepleie. Om frau Heintl synes det for det meste å ha vært godt å si; hun tok seg av de mange usikre og forventningsfulle nyrekrutterte norske jentene og talte deres sak overfor SS når det oppsto vanskeligheter. Hennes seksjon hadde ansvaret for den første innførings- og prøvingstiden ved «Elsero» i Madserud allé, direktør Mustads beslaglagte villa, før avreise til Tyskland²⁰.

Det tyske Røde Kors under nasjonalsosialismen og tilknytningen til SS ²¹

Etter Hitlers maktovertagelse i 1933 ble det hevdet at Røde Kors som nasjonal organisasjon (Deutsches Rotes Kreuz, DRK) bare hadde sin eksistensberettigelse dersom den var et rent tysk-arisk Røde Kors. Jøder og «politisk belastede» fikk ikke lenger bli medlemmer.

¹⁹ Archiv Deutsches Rotes Kreuz, Lichterfelde West, Berlin (heretter DRK Archiv), Fundstelle DRK, sign. boks 17, ureg. dok.

²⁰ PA, Bjørn Østring, private brev.

²¹ (SS=Schutz Staffel, opprinnelig Hitlers spesielle vaktkorps, senere også politi- og sikkerhetstjenesten samt egne væpnede styrker Waffen SS, utviklet seg nærmest til en stat i staten.)

For å forstå de norske kvinners arbeidsforhold i Tyskland trengs det en kort fremstilling av DRK's utvikling under Hitler og av den tyske sykepleierstandens vilkår. Denne fremstillingen bygger på eksisterende litteratur.

I 1937, da situasjonen enda var noe ustabil, besluttet Hitler å knytte DRK til SS for på denne måten å bringe organisasjonen under sin fullstendige innflytelse. Den mektige leder for det forente DRK og SS' helsetjeneste var heretter visepresidenten dr. Karl Grawitz (1899-1945).

Den 9. desember 1937 ble det utstedt en egen DRK-lov med forskrifter som ble utgangspunktet for den fullstendige innlemmelse i det nasjonale stats- og militærapparatet. Grawitz garanterte at DRK skulle forandres til en organisasjon med «stram soldaterånd» og gjennom «ideologisk militarisering omdannes til et nasjonalt sanitetskorps foran den forestående krig». Han advarte mot myk sentimentalitet og minnet om at Røde Kors tanken var oppstått på slagfeltet i Solferino. Og han advarte mot «sykelig pasifisme» i foredrag og appeller til Røde Kors personell i utdanning.

Grawitz var for øvrig den øverste ansvarlige for alle medisinske forsøk på mennesker som foregikk i konsentrasjonsleirene. Han tok også del i planene om og gjennomføringen av gass-mykderiene av jøder i Auschwitz, der han tok sitt og sin families liv 22. april 1945.

I 1939 hadde DRK's medlemstall økt til 196 000 aktive medlemmer²².

Som nestleder ble i 1937 oppnevnt professor dr.med. Karl Gebhardt (1890-1947), kirurg og gynekolog, sjefskliniker i SS, Himmlers livlege og overlege ved SS sykehuset Hohenlychen, der det også ble utført menneskeforsøk i samarbeid med den nærliggende KZ-leir for kvinner Ravensbrück. Gebhardt overtok ledelsen av DRK etter Grawitz' selvmord og inntil krigsslutt. Dr. Gebhardt ble sammen med 20 andre SS-leger stilt for alliert rett høsten 1946, dømt til døden og henrettet i Landsbergfengselet i oktober 1947²³.

SS' egne sanitetsvesen

SS hadde allerede før krigen utviklet sitt eget og uavhengige sanitetsvesen i krig og fred. SS- Führungshauptamt utnevnte i desember 1940 dr. med. Karl Gentzen til sjef for SS-Sanitätsamt. Utenfor Tysklands grenser og under krig var SS Sanität underlagt Wehrmacht, men var innen Tyskland underlagt Reichsführer SS Heinrich Himmler.

²² Riesenberger: D. *Das Deutsche Rote Kreuz im Dritten Reich. Eine Geschichte 1864-1990*, Paderborn u.a.: 2002. 291-314.

²³ DRK Archiv, boks sign 097; Steinmetz U. *Vom Roten Kreuz zur Kaderschmiede*. Potsdam: Universität Potsdam.1996, Wicke M.: *SS und DRK; das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937-1945*, Potsdam 2002: passim.

SS opprettet egne hospitaler og lasaretter etter krigsutbruddet også i de besatte områder, blant annet i Krakow, Riga, Praha, Dnjepropetrovsk, Marienbad, Ljubljana, foruten sentralinstitusjoner i Adlerhorst i Danzig og Lichterfelde West i Berlin. Felthospitaler- og lasaretter var til dels atskilte fra Wehrmachts egne. I august 1942 strammet Hitler inn den sivile og militære feltsanitetstjenesten under Wehrmachts ledelse. Han opprettet «Generalkommission des Führers für Sanitäts- und Gesundheitswesen» med Reichsgesundheitsführer Leonardo Conti og sin livlege Karl Brandt som de øverste ansvarlige²⁴. I 1943 ble Karl Brandt oppnevnt som Hitlers stedfortreder og øverste befullmektigede for den militære sanitet. Han ble dømt til døden og henrettet etter krigen. Conti begikk selvmord.

SS-Sanität fortsatte under krigen uavbrutt sin egen virksomhet med rekruttering og utdanning av SS-helsepersonell. Leger til SS ble tidlig søkt vervet under studiene. De måtte gjennomgå full Waffen-SS-militærutdanning før de fikk sin tilleggsutdanning ved spesialskolen i Graz. SS som eliteorganisasjon med sine mange fordeler var også en statusorganisasjon, og det manglet ikke på villige rekrutter. SS rekruttene ble spesialundersøkt med sikte på egnethet som SS leger ved tre såkalte Verwendungsprüfstellen: i Dachau, Prag og Hohenlychen. Alle fikk spesiell opplæring blant annet i raselære, «verdensanskuelse» og ideologi. Svært mange av disse legene tjenestegjorde i KZ-leirene, andre i Lebensborn-institusjoner²⁵. For de mange «frontsøstre» ble disse leger deres daglige overordnede.

SS rådet også over sine egne sykepleiere som var vervet direkte eller overført fra andre sykepleierorganisasjoner og så gitt tilleggsutdannelse. De fleste norske frivillige syke- og hjelpepleiere havnet i rene SS helseinstitusjoner. SS-Sanitätsamt hadde sin egen avdeling i Norge under ledelse av Hauptsturmführer dr. Jochen Rietz. Han hadde blant annet ansvaret for legetjenesten ved tyske fangeleire og fengsler i Norge, for undersøkelse av rekrutter til SS og Det tyske Røde Kors samt tilsyn med Lebensborn-institusjonene i Norge. Ingen av SS-legene i Norge ble satt under tiltale ved rettsoppgjøret²⁶. SS søkte også om å få opprette eget sykehus i Norge, men dette ble bestemt avvist av Wehrmachts sjefslege i Norge Generalarzt Mantel og Reichskommissariat ved Hauptabteilungsleiter og Det tyske Røde Kors' leder i Norge, dr. Hans Reinhard Koch²⁷.

²⁴ Klee E. *Auschwitz, die Medizin und ihre Opfer*. Frankfurt am Main: Fischer, 2001: 143.

²⁵ Ibid.: 139ff; Fischer H: *Der deutsche Sanitätsdienst 1925-1945*. Osnabrück 1984: 2159-2235.

²⁶ Gogstad 1991, op.cit.: 88, 106, 208, 354.

²⁷ Koch H.R.. *Wir bauten ein stattliches Haus*. Bonn 1980 (utrykte erindringer). I kopi hos forf.

Organiseringen av tyske og frivillige sykepleieres tjenesteforhold

DRK fikk likevel beholde en begrenset selvråderett over enkelte av sine egne underorganisasjoner som for «DRK Schwesternschaft» – sykepleierorganisasjonen²⁸. DRK's og SS' sanitet ble under den aktive krigen en integrert del av Wehrmachts sanitetsvesen. Der var det de samme sanitetsgrader, koordinert utdannelse, samme forskrifter om utrustning og reglementer. DRK sanitet skulle være «Wehrmachtsgleich» når det gjaldt sanitetskompanier, syketransporter og feltlasarett. DRK-sykepleiere ble etter tilleggsutdannelse i SS også «Wehrmachtsschwester». I tillegg ble alle gitt grundig ideologisk skoloring i «verdensanskuelse».

Et intakt sanitetsvesen skulle gi befolkningen illusjonen av at det ville bli et begrenset antall falne, og at mange sårede igjen kunne bli stridsdyktige. I den erobring- og tilintetgjørelseskrig som fant sted, suggererte DRK humanitet i en inhuman erobringkrig. Siktemålet var å behandle, helbrede og få de sårede tilbake i kamp. Gjennom saniteten skulle også kampmoralen og opptreningspotensialet styrkes hos de sårede. Stor vekt ble lagt på fysisk trening og sport. Ideologisk og rasepolitisk opplæring var obligatorisk. Denne politiseringen av sykepleien økte dens prestisje i Det tredje Rike. Etter mange års nedvurdering og diskriminering fikk sykepleien nå sin oppreising, og det skjedde en tallrik rekruttering. Men også sykepleierne ble misbrukt i det nazistiske systemet²⁹.

De viktigste tyske søsterorganisasjoner før ensrettingen var følgende: NSDAP Schwesternschaft («Braune Schwester»), DRK Schwester, Diakon-gemeinschaft og Caritasverband («Blaue Schwester»). I 1942 ble «blå og brune søstre» slått sammen til ett forbund. Og i august 1943 ble det forberedt sammenslåing også med mindre ennå frittstående humane og kommunale søsterorganisasjoner til ett samlet forbund.

De tyske sykepleiere var organisert i såkalte «Mutterhäuser». Disse fungerte både som «søsterhjem» og kjerneinstitusjoner for tilhold, propaganda, politisk skoloring og opplysningsvirksomhet ved siden av spesifikke opplæringsoppgaver. I 1939 var det opprettet 65 «Mutterhäuser» og antallet sykepleiere var økt betraktelig. 1. januar 1939 kom en ny tjenesteforskrift med nye opptaksbetingelser, blant annet med de samme krav som ved opptak i NSDAP³⁰ og med edsavleggelse til Hitler. Det ble innført en spesiell «krigsdrakt» i tillegg til sykepleiernes ordinære fredsdrakter, og i september

²⁸ Biege 2000, op.cit.: passim; Wicke 2002, op.cit.: passim.

²⁹ Klee E. *Euthanasie im NS Staat*. Frankfurt am Main: Fischer 1986: 401ff, 435ff; Archiv Deutsches Rotes Kreuz Schwesternschaft, Lichtenfelde West, Berlin (heretter Archiv DRKS), Krankenpflege und das DRK im 2. Weltkriege, boks 498, div. dok. Se også 34.

³⁰ NSDAP= Tyske nasjonalsosialistiske arbeiderparti, «nazipartiet».

1939 ble alle pålagt å ta del i Wehrmachts krigsøvelser³¹. Også mange norske frivillige ble den første tiden henvist til et «Mutterhaus» for opplæring.

Leder for «Amt Schwesterschaft» var fra krigsutbruddet «Chef des Stabes» SS-Standartenführer professor Otto Stahl. Han var NSDAP-medlem fra 1932, kom i januar 1934 til DRK og var fra 1937 «Amtschef» med tittel «Reichsverwalter für das Schwesterwesen». Han kom etter anbefaling av Grawitz først til SS i oktober 1939. Det synes ikke som om Stahl har kompromittert seg i tvilsomme virksomheter som mange andre SS leger. Han omkom ved et bombeangrep på Berlin en av de siste dagene av krigen. Stahl samarbeidet med Wehrmacht om fordeling av sykepleierne, også de norske frivillige, godkjenning av reglementer og utdanning m.v.

Det var imidlertid den annen nestleder, Frau Luise van Oertzen (1891-1965) som var den som betydde mest for sykepleieres og hjelpepleieres daglige arbeid og som også de norske måtte forholde seg til. Hun hadde en lang karriere i DRK, der hun ble ansatt alt i 1924. Hun var NSDAP-medlem fra 1933, og ble «Oberin» i Clementinerhaus. Hun ble senere «Zweite Amtschefin» i DRK og støttet etter 1937 bestrebelsene på å gjøre sykepleieinstitusjonene krigsberedt. I perioden 1942-45 var hun «Generaloberin» og visepresident i DRK; hun understreket at sykepleieren også var soldat, og hun fikk NSDAP's partiutmerkelse i 1942. Amerikanerne oppløste DRK i 1945, men hun fortsatte i Clementinerhaus, søkte å bevare Mutterhäuser og la stor vekt på etiske komponenter i utdanning og oppdragelse. I 1949 ble Røde Kors-organisasjonen gradvis gjenopprettet, og Luise van Oertzen ble tildelt visepresidentstillingen og etter kort tid ble hun Generaloberin i det gjenreiste tyske Røde Kors³².

Krigsårene: nye utfordringer for Det tyske Røde Kors og de frivillige

Fra 1939 ble sykepleiere fra alle foreninger satt inn på forskjellige steder i lasaretter og helseinstitusjoner også i de besatte områder. «Fachausschuss für Schwesterschaft» sine årbøker «Jahrbuch der Krankenpflege» er fulle av beretninger om oppofrende søstre i farefulle oppdrag. Oppfordringer til patriotiske innsatser var tallrike³³.

³¹ Seither & Hagemann 1992, op.cit.: 325.

³² Archiv DRKS, boks sign. 484, ureg.dok.; M. Bechtolsheim: *Generaloberin Luise van Oertzen*, Bonn 1966: passim.

³³ Archiv DRK, F.st. 02364: «Die Schwester vom Deutschen Roten Kreuz», utdrag av Verband Deutscher Mutterhäuser vom Roten Kreuz, Bonn 1963 1-16 Archiv DRKSt; Mp. 498: Krankenpflege und das DRK im 2 Weltkrieg. Div. usorterte hefter.

I krigen mot Sovjetunionen fra 21. juni 1941 var det fra første stund mangel på sykepleiere. Hittil hadde ekteskap, sykdom og såret familiemedlem med pleiebehov i hjemmet, tilknytning til gårdsbruk med behov for arbeidshjelp vært fritaksgrunner ved innkalling. Ekteskap gjaldt nå ikke lenger som fritaksgrunn.

Under vinteren 1941-42 med temperaturer ned til minus 44 grader brøt hjelpen til forfrosne og sårede soldater fullstendig sammen. 3000 Røde kors «Sanitäter» ble mobilisert i Tyskland og overtok de skadede ved fronten og befordret dem til Tyskland med sanitetstog. I september 1942 ble selv kvartjøder tillatt å tjenestegjøre i saniteten. Utdanning av nye sykepleiere og hjelpepleiere var blitt en uhyre viktig oppgave, men det var også mangel på lærere og instruktører. I Kiev ble det opprettet en ny sykepleierskole.

En tysk sykepleier forteller: «90% av det daglige operasjonsprogram var amputasjoner av forfrosne ben. Mange fikk hallusinasjoner etter å ha assistert ved amputasjoner fra kl. 11 formiddag til neste natt kl. 4. Jeg så bare svarte føtter». Det forekom selvmord blant sykepleierne. Årsaken til de mange forfrysninger var manglende vinterutrustning hos de tyske soldatene.

Generaloberin Luise van Oertzen sendte ut en ny oppfordring til innsats som gjaldt alle kategorier³⁴. Rekrutteringen ble stadig vanskeligere. Nye tyske rekrutter til syke- og hjelpepleierutdannelsene kom fra enkle kår. De måtte læres opp i dagliglivets renslighet, omgivelseshygiene, orden og punktlighet, regning og rettskriving før den rent faglige undervisning i lasarettet. All undervisning var ensidig innrettet mot krigens behov. Andre tiltak for å avhjelpe sykepleiemangelen var følgende:

Den 3. januar 1942 ble utdannelsen i «verdensanskuelse» overtatt av sykepleiere fra NSDAP, de 200 foreskrevne timer ble redusert til 40.

Den 19. oktober 1942 ble det også gjennom Innenriksministeriet åpnet adgang til at «kvartjøder» (Mischlinge av 2. grad) med visse restriksjoner igjen kunne tjenestegjøre i Røde Kors. Det ble også lempet på kravene om «omskolering» av kristelige «ordenssøstre». Så sant de var i arbeid, kunne de unntas fra disse skoleringskravene;

Fra den 1. januar 1943 ble full diplomutdanning begrenset til 1 ½ år, etterfølgende praksistid ble frafalt eller sterkt begrenset;

Den 29. januar 1943 ble taushetsplikten opphevet;

Den 12. oktober 1943 bekymret lederen av «Planierungsstelle für Schwesternstelle» dr. Karl Holm seg for vanskelighetene med å koordinere den

³⁴ Archiv DRK, BOKS 00379, *Schwesternbriefe von allen Fronten!;/Deutsches Rotes Kreuz-Berlin*. Verlag des Roten Kreuzes (1939-45). 44s. (Intern publikasjon).

tidrøvende ideologiske skoling med det stadig økende behov for sanitets-hjelp. Han foreslo å prioritere krigens behov og bare gi denne utdannelsen til dem som senere ville forbli i sykepleien. Dr. Conti mente imidlertid at ikke engang sykepleiemangelen kunne rettferdiggjøre å gi avkall på de ideologiske utdanningskravene³⁵.

Den 25. februar 1944 kom bestemmelser om at ingen DRK-sykepleier kunne slutte i tjeneste unntagen ved ekteskap med en bonde med odelsplikt, med enkmann med skolepliktige barn eller med en hardt såret soldat. Fritak kunne også gis om det var barn i vente eller om vedkommende var helt uegnet til sykepleietjeneste³⁶.

Alt kvinnelig sanitetspersonale, også SS sykepleiere, ble underlagt Wehrmachts disiplinære straffebestemmelser med unntak for «skjerpet fengselstraff». Slik ble de klassifisert: «Helferinnen» som menige, hjelpesykepleiersker som underoffiserer og utdannede sykepleiersker (Diplomschwester) som offiserer³⁷.

Norske og andre «germanske frivillige» til sykepleie og sanitetstjeneste

Fra 1942 ble det åpnet adgang for DRK til å ta imot germanske frivillige fra de besatte områder. De måtte til å begynne med som annen utenlandsk arbeidskraft i Tyskland bli pliktmessig registrert av arbeidsmarkedsmyndighetene. Dette ble ikke alltid overholdt, og 17. mai 1943 kom det en påminnelse til DRK-presidenten om meldeplikten for utenlandske frivillige fra Generalbevollmächtigte für den Arbeitseinsatz. SS-ledelsen fant imidlertid disse bestemmelsene diskriminerende, i det i kunngjøring den 20. januar 1944 heter: «Das SS Führungsamt befiehlt den Einsatz Germanisch-freiwilligen Schwestern usw.»:= «SS ledelsen bestemmer over de germanske frivillige søstre: Disse får ikke betegnes som «utlendinger». De har med stor idealisme besluttet seg for å gå inn for de storgermanske ideer og Tysklands sak («Deutschtum»), og de har derfor ofte forlatt sine foreldrehjem. De vil nå i halvårige kurser (under SS' ledelse) bli utdannet som «Schwesterhelferinnen».

Man hadde gjort den erfaring i Wehrmachts sanitet at disse spesialutdannede hjelpepleiersker var langt nyttigere ved krigslasarettene enn «Diplom-

³⁵ BK, Fundstelle NsAS 1453, R 1829-54, sign. 096; Archiv DRK, Fundstelle 124: DRK Betreuungshelferinnen u. Führerinnen der Wehrmacht, Rundschreiben, Anweisungen, Richtlinien u. Anordnungen.

³⁶ Ibid.

³⁷ Archiv DRK, boks sign. 133, «Befehl von 13/10 1944 und 6/11 1944 zur Übernahme des Strafvollzuges im Bereich des Ersatzheeres durch den Chef der Heeresjustiz», «Befehl von 24.11 1944 zur Unterstellung des Gefolges des Ersatzheeres unter das Militärgesetzbuch und die Wehrmacht disziplinarstrafverordnung».

schwester «, hvis krav til ressurser og tid kunne hindre gjennomstrømningen i lasarettene når pågangen var stor. I hele det store sanitetskorps var bare 9,7 % fullt utdannede sykepleiere³⁸.

SS-ledelsen hadde nå overtatt alt ansvar for «de germanske frivillige», ikke bare de norske, og sikret seg dermed verdifull arbeidshjelp for sine formål, samtidig som det ble innført en grundig ideologisk skolering av de nye frivillige. Målet syntes å være å råde over et lojalt indoktrinert allsidig utvalg av kvinnelige SS sykepleiere som kunne settes inn i SS eget sanitetsvesen etter krigen. At tyske sykepleiere i SS institusjoner ufrivillig kunne bli delaktige i kriminelle handlinger, er blitt åpenbart etter krigen³⁹.

I de besatte områdene opprettet DRK, i samarbeid med SS, egne sentraler og utnevnte spesielle oppdragsgivere, blant annet i Paris, Brussel, Oslo, Krakow, Riga og Beograd. Deres oppgaver var å tilfredsstille Wehrmachts behov for Røde Kors-tjenester, koordinere Røde Kors-arbeidet, tilrettelegge rekonvalesentmuligheter, bistå med kontakter for soldatene og fordele hjelpesendingene. De hadde også ansvar for hoveddepot og forrådslagre. På hjemmefronten arbeidet først og fremst de katolske søstre og diakonissene. 1392 katolske søstre omkom under bombeangrepene på tyske byer.

Viktige oppgaver var betrodd de såkalte «Wehrmachtshelferinnen». Deres samlede antall var anslått til i alt ca 450 000, herav ca. 148 000 knyttet til forsvarsmakten. Som i første verdenskrig sørget mange av dem for utdeling av mat, fornødenheter og varierte transportoppgaver; de tjenestegjorde på jernbanestasjoner, soldathjem, «Erholungsheimen» (rekonvalesenthjem) og lasaretter. Mange av de norske frivillige utførte slike varierte tjenester. Alt i begynnelsen av 1941 fantes det 21 slike soldathjem i Norge⁴⁰.

SS i Norge – konflikten med Nasjonal Samling om hegemoniet over frontkjemperne

For å få en bredere forståelse av disponeringen av «frontsøstrene» og deres skjebne, er det nødvendig å se tilbake på noen viktige trekk i okkupasjons-

³⁸ Archiv DRKS, boks 484, Rundschreiben, Anordnungen 1942-44; Archiv DRK, F.st. 01270, Steppe H., Koch F. & Wesbrod-Frey H. *Krankenpflege im Nationalsozialismus*, Bonn 1986: 17.

³⁹ Koch F. «Die Beteiligung von Schwestern und Pflegern an Massenverbrechen», i *ibid.*: 93-137. Koch omtaler rettsaken i München i 1965 mot 14 ordinære pleiersker som følte seg tvungne til å delta i avlivning av hundrevis av eldre og demente pasienter i sinnsykehuset Meseriz-Obrawalde. Alle tilsto og alle ble frikjent. Saken vakte berettiget forferdelse og frikjenningen stor oppsikt. Overlege og oversøster var allerede henrettet ved russisk standrett, da institusjonen ble tatt av den Røde Arme i 1944.

⁴⁰ Archiv DRK, sign. 097, «DRK – Betreuungshelferinn der Wehrmacht. Einsatzstatistiken; Lagerberichte über die Einsatzarbeit. Einsatz Soldatenheimen in Norwegen».

politikken, spesielt dragkampen mellom «nasjonalistene» og «pangermanistene» i Nasjonal Samling samt tyske SS i Norge med sine norske støttespillere. Vi må også se vervingen av kvinnelige frivillige i lys av denne siden av okkupasjonspolitikken.

Tro på en felles germansk statsdannelse og kultur hadde sine tilhengere i Norge også før okkupasjonen. De utgjorde en forholdsvis liten krets rundt tidsskriftet *Ragnarok* under ledelse av skipsmegler Hans S. Jacobsen som gikk inn i NS i 1940 og endte som fylkesmann i Østfold⁴¹.

Det tyske SS etablerte seg i Norge alt fra april 1940 samtidig med Reichskommissar Terbovens ankomst og som ledere av det tyske politi, Gestapo og tyske fangeleire. Flere av Reichskommissariatets tjenestemenn var også «Ehrenamtliche» eller «honorære» SS-medlemmer, blant annet den foran omtalte Hauptabteilungsleiter Hans Reinhard Koch, som også var Det tyske Røde Kors' formelle representant i Norge. SS utviklet seg til et sterkt politisk instrument for den tyske okkupasjonsmakten i Norge, og tyske SS-ledere tok tidlig sikte på å etablere et sterkt maktapparat ved en eventuell tysk seier. Norge ble sett på som idealet for en fremtidig ekte germansk stat⁴².

Den første *norske* SS-organisasjon ble opprettet 21. mars 1941 med edsavleggelse og i nærvær av Heinrich Himmler. De fleste tilhørte et hirdregiment i Oslo. Etter angrepet på Sovjet 21. juni 1941 meldte de fleste seg til Østfronten, og organisasjonen var nærmest lagt død inntil en nydannelse fant sted 24. juli 1942 under betegnelsen Germanske SS Norge (GSSN) og med en markert pangermansk målsetting. De anså seg som «støttropper» for et nasjonalsosialistisk livssyn, men ble også formelt tilknyttet NS. GSSN ble aldri noen omfattende organisasjon – medlemstallet nådde bare opp til knapt 1250, men den var en sterk og innflytelsesrik organisasjon. Antall støttemedlemmer var over 3000, og abonnentene på deres tidsskrift *Germaneren* var over 7000. Den utviklet seg snart til en hard konkurrent til Quislings Hird og begynte å vekke uro i den nasjonalistiske delen av NS-ledelsen. GSSN var utad ledet av pangermanistene i NS ledelsen: politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs. Stabsleder var tannlege Finn Schjøren. Den egentlige bakgrunnsleder var imidlertid Chef der Polizei i Norge, Wilhelm Rediess, og den daglige leder SS-Obersturmbannführer Karl Leib, som var svoger til Himmlers nærmeste medarbeider i Berlin, Gottlob Berger. Organisasjonen utviklet seg hurtig i en langt mer militant retning enn opprinnelig tenkt; mange hadde deltatt som frivillige på Øst-

⁴¹ Emberland T. *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*, Oslo 2003: 227-310.

⁴² BK, boks 1455, brev fra Gottlob Berger til Heinrich Himmler: «Lagebeurteilung», Oslo 23. oktober 1942, SS Hauptamt Adjunktur. Kopi hos forf.

fronten, og Jonas Lie ønsket å utvikle den til et redskap for politietaten. Quisling og den nasjonalsinnede NS ledelse med Rolf Fuglesang som drivkraft, ble stadig mer betenkte over GSSN's økende innflytelse og konspiratoriske aktivitet, inntil den nådde klimaks mot slutten av 1944⁴³.

Sommeren 1941. De første frivillige. Den norske Legion

Hvordan opplevde folk sommeren 1940-41 og den påfølgende vinter? Sjokk-opplevelsene ved plutselig å være dradd inn i verdenskrigen preget fremdeles alle. Selv om de fleste hadde kommet forholdsvis lett fra de første månedene, var likevel mange preget av traumatiske opplevelser sett ut fra den fredelige hverdag som de fleste var vant til. Det gjaldt bant annet evakuering av familier, slektninger som hadde vært i kamp, og de som i krigsherjede områder hadde mistet sin eiendom. Frykt og uro preget de fleste. Ingen visste hvordan arbeidslivet ville bli, og sikkerheten for hjem og eiendom opplevdes å være truet. Rettssikkerheten opplevde mange var gått tapt etter at Regjeringen hadde flyktet fra landet. Ingen kjente heller til tyskernes fremtidige planer. Dertil kom de overveldende inntrykk av tyske militære seirer på Kontinentet, og det var nok ikke så mange som innerst inne egentlig trodde at de allierte noensinne ville vinne krigen. Det var helst en uskreven regel blant folk aldri å nevne eller antyde slike tanker for å unngå å bli stemplet som unasjonal eller defaitist. De fleste søkte å holde motet oppe – ønsketenkning var utbredt – ryktene svirret: Sjøslag i Skagerrak, luftarmadaer på vei, invasjon var forestående. Den menige tyske soldat ble ikke opplevd som den mest truende. SS og Gestapo hadde ikke vist seg åpenlyst før ved unntakstilstanden omkring «melkestreiken» høsten 1941.

Med de første dødsdommer forsterket frykten og usikkerheten seg. Etter at matsituasjonen ble stadig verre i 1941, ble det også innført melkerasjonering i midten av august. Levering av melk til arbeidsplassene ble stanset den 8. september og medførte stor opprørthet blant arbeiderne ved de store bedrifter i Oslo. I løpet av to dager streiket ca. 25 000 mann, tross advarsler fra fagforeningslederne. Streikeaksjonen gav Reichskommissar påskudd til å sette i verk et lenge ønsket angrep på arbeiderbevegelsen. Han utlyste en sivil unntakstilstand som varte fra 10. september til den 15. Det ble innført utgangsforbud og opprettet standrett. Denne avsa 30 dommer, hvorav fem dødsdommer. To av dødsdommene ble fullbyrdet (Viggo Hansteen og Rolf Wickstrøm), tre ble omgjort til langvarig fengsel, og de øvrige ble dømt til fengsel og tukthus av forskjellig varighet. Flere døde under fangeopphold

⁴³ Sørensen Ø. *Hitler eller Quisling? Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-45*, Oslo: Tiden 1989: passim; Emberland T & Roughvedt B. *Det ariske idol: forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*, Oslo : Cappelen 2004: 347-369, 402-415.

i Tyskland. For øvrig ble ca. 250 personer arrestert, blant annet kjente LO-ledere, avisredaktører og universitetsprofessorer. Senere fulgte 12 dødsdommer i november og 15 i desember. Nå var det blitt klart for folk flest hva okkupasjon av en fremmed makt innebar⁴⁴.

På denne bakgrunnen er det kanskje lettere å forstå at mange i sin usikkerhet likevel så NS som en mulig garanti for trygghet og ivaretagning av norske interesser. NS-propagandaen – med vekt på partiets mål om å verne norske verdier og være folkets beskytter – var selvsagt ikke uten virkning.

I 1940/41 var det få «paroler» som nådde folk flest, og illegale aviser kom i meget begrensede opplag. Derimot hadde alle på denne tiden radio som innebar at sendingene fra London og Kongens «nei» for alvor begynte å gjøre sin virkning. På den annen side kom NS-propagandaen usensurert inn i hjemmene, i det alle også lyttet flittig til den NS-ledede norske kringkasting for å få med seg alle pålegg og forordninger.

Da kunningjøringen kom om dannelse av en frivillig norsk militærenhet – en norsk legion som skulle gjøre innsats på tysk side, og som en garanti for fremtidig norsk selvstendighet – gikk det som en bølge av ny entusiasme blant mange tvilrådige sjeler, både menn og kvinner. Oppslutningen på de premisene ble foruroligende stor sett fra de lovlige myndigheters side i London. Flere tusen menn og nær 1000 kvinner meldte seg i første omgang.

Vervingen av norske frivillige menn til Waffen SS hadde startet i begrenset omfang alt 12. januar 1941 med «Regiment «Nordland». Sammen med to andre regimenter av frivillige «Volksdeutsche» og fra Nederland, Belgia og Danmark utgjorde de Division Wiking som ble satt inn på Østfronten etter angrepet på Sovjet 21. juni samme år. De var tilknyttet Hærgruppe Syd som hadde Kaukasus som mål. Flere av de første «frontsøstrene» ble knyttet til denne meget omtalte divisjonen⁴⁵.

Den neste norske formasjon som ble dannet sommeren 1941 var «Den norske Legion,» og som stod i en særstilling. Den var lovet å skulle ledes av norske offiserer, ha norske uniformer og bli satt inn i Finland. Quisling hadde store forventninger til Legionen som han planla skulle danne stammen i en ny norsk hær. Han opprettet en betydelig militær administrasjonsstab, men forutsetningene holdt ikke; tyskerne endret oppfatning, gikk fra sine løfter og oppløste staben alt høsten 1941. Det innebar en stor skuffelse og var et prestisjenederlag for Quisling. Legionen beholdt visse særrettigheter, men ble satt inn på Leningradfronten istedenfor i Finland. Tapene var forholdsvis moderate, og den ble oppløst i juni 1943.

⁴⁴ Nøkleby B: Nyordning. I: *Norge i krig*, Bd. 2. Oslo Aschehoug 1985, s. 193-205.

⁴⁵ Greve 1986, op.cit.: 157-176.

Konkurransen om rekruttering og innflytelse

Etter Quislings prestisjenederlag opphørte vervingen til Den norske legion under NS' ledelse. Quisling ble riktig nok nødt til å sette i gang ytterligere en verveaksjon sommeren 1942, nå til en ny Waffen SS-avdeling: «Panzergranadierregiment Norge». Det meldte seg fremdeles mange frivillige utover høsten – ca. 2700 mann. Etter stadig brutte tyske løfter forsøkte Quisling nå å holde tilbake så mange som mulig av de nye som meldte seg, og han trakk ut oversendelse til tyskerne.

Fra høsten 1942 overtok Germanische Leitstelle Nord ved Sturmbannführer Karl Leib all rekruttering til tysk fronttjeneste i Waffen SS, også de kvinnelige frivillige. Kravene var de samme som til det tyske SS: «ren» anetavle, politisk pålitelige og helsemessig og moralsk plettfrihet⁴⁶.

SS ved Germanische Leitstelle søkte i de påfølgende år med alle midler å vinne innflytelse over hjemvendte norske Waffen SS-soldater og ikke uten hell. Det oppstod etter hvert også stadig dypere motsetninger mellom den nasjonale NS-ledelse og tysk SS i Norge. Særlig ble Karl Leib hovedmotstanderen til den nasjonale fløy i NS. Også motsetningene til GSSN var store, ikke minst fordi organisasjonen ble sett på som en viktig tysk støttespiller i det tyske SS' bestrebelse på å sikre seg hegemoniet over de frivillige krigsdeltagere og dermed svekke Hirden. Quisling opprettet derfor en egen livgarde av tidligere frontkjempere for å unndra fornyet tysk verving.

Tyske SS' vervepolitikk var imidlertid klar: «Man har til hensikt å overta unge nordmenn etter frontinnsats for fortsatt tjenestegjøring i Waffen SS og politiet, foruten på sikt å få besatt ordførerstillingene i landet med tidligere SS veteraner»⁴⁷.

Ved utgangen av 1944 var generalsekretær og minister Fuglesangs posisjon i NS blitt så sterk at han valgte å ta et oppgjør med GSSN, ikke minst fordi det var avslørt statskupp-planer med avsetting eller likvidering av Quisling og innsetting av nytt tyskvennlig styresett. Stabsledelsen i GSSN ble avsatt, og de siste krigsmåneder fikk en annen utvikling⁴⁸.

Rekrutteringen av de norske frivillige kvinner

Da Den norske legion ble opprettet og kunngjort 29. juni 1941, sendte NS Kvinnehird ut et opprop til alle norske kvinner om å melde seg til tjeneste.

⁴⁶ PA, Bjørn Østring, forklaring av Rolf Jørgen Fuglesang avgitt etterforsker Scott Johnsen 28. oktober 1948. I kopi hos forf.

⁴⁷ Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, RS 5/310, forelesning av SS Obersturmbannführer Riedweg, Junkerschule Bad Tölz, udatert; *Fritt Folk* 8. oktober 1942: «Gauleiter Bohle om Norges betydningsfulle rolle i det storgermanske fellesskap».

⁴⁸ Sørensen 1989, op.cit.: 80ff, 220ff.

Ca. 1000 meldte seg til varierte tjenester og oppdrag og dannet de «Kvinnelige Frivillige»⁴⁹. De må ikke forveksles med «Norske kvinners Frivillige Verneplikt» fra 1928, og som hadde tatt i bruk betegnelsen «Lotte». De hadde ytet betydelig hjelp under Finlandskrigen, men tok avstand fra et samarbeid med NS' Kvinneorganisasjon.

De som fulgte appellen og meldte seg til legionen høsten 1941 og pånytt i begynnelsen av 1942, møtte først i «Kabahuset» i Stortingsgaten i Oslo. De omfattet frivillige både til sanitetstjeneste og annen forefallende tjeneste, blant annet som «legionlotte», en betegnelse de delvis «stjal», fra Norske kvinners Frivillige Verneplikt. Kontoret ble ledet av landsleder for NS' kvinnehird Johanne Martin. Etter at tyskerne delvis hadde overtatt Legionen, ønsket ikke NS' kvinneorganisasjon å ha ansvaret for rekrutteringen. Denne fortsatte imidlertid fra våren 1942 med fru Aud Fritzner som ansvarlig. NS-Sykepleierforbundet foreslo at Norges Røde Kors skulle påta seg oppgavene med den nødvendige forutdannelsen av de frivillige, men de øvrige medlemmer av Røde Kors' styre motsatte seg dette.

Foreløpig var det ikke adgang til å sende frivillige til Tyskland. De som meldte seg, ble registrert og forsøkt gitt noe praksis ved norske sykehus og ved krigslasarettet på Aker sykehus. Omfanget kjenner vi ikke. Fra 1942 ble det åpnet adgang for frivillige til Tyskland. Både tidlig og senere registrerte måtte melde seg på ny for registrering i Det tyske Røde Kors og legeundersøkelser. Disse ble til å begynne med utført av norske leger, men senere overtatt av tyske SS-leger og leger i Reichskommissariat.

I august 1941 hadde man likevel fått organisert at to mindre puljer på henholdsvis 11 og 22 av disse første frivillige ble sendt til Kirkenes. De hadde status som «forpleiningslotter» og «sanitetslotter». Til å begynne med tjenestegjorde de fleste i et folkematkjøkken og i annet forefallende arbeid. De meget få med full sykepleierutdannelse og hjelpepleierbakgrunn ble satt inn på tre av Wehrmachts feltlasaretter i Svanvik og Salmijärvi i Pasvik. Med det sterkt økende antall sårede ved Ishavsfronten høsten 1941 ble etter hvert alle satt inn som hjelpepleiere og hadde der status som «Røde Kors søstre» i Wehrmachts tjeneste. Våren 1942 forlot de fleste av disse Pasvik og ble på ny registrert i Oslo i Det tyske Røde Kors for tjenestegjøring i Tyskland.

⁴⁹ I «Meldungen aus Norwegen» oppgir tysk SD den 25/11 – 42: Den kortvarige aksjon fra NS hadde oppnådd 2200 frivillige. Av disse hadde partisekretariatet godkjent 1000 for nærmere bedømmelse. Av disse hadde 463 møtt til sesjon, og 262 mann var godkjent, mens 355 fremdeles stod på venting. Fra 1/5 til 31/10 42 var det senere anmeldt 2482 menn (herav 1352 NS medl.), og av disse hadde 1598 (derav 1118 NS medl.) møtt frem. 872 var da «in Marsch gesetzt». Siden 1/1-1941 var da i alt 3239 frivillige i aktiv tjeneste. Samtidig hadde den fortløpende verving av «Lotter» i samme tidsrom nådd opp til 750, hvorav 60 var «in Marsch gesetzt».

Antallet som senere gjorde tjeneste i Pasvik, kjenner vi ikke, heller ikke hvor mange ble igjen. Flere vendte imidlertid tilbake til Nord Finland (Oulu) etter tilleggsutdannelsen i Tyskland ⁵⁰.

De egentlige «legionsøstre»

Adgang til frivillig sanitetstjeneste i Tyskland for utlendinger var nå åpnet, og de første frivillige sykepleiere, hjelpepleiere og «frontlotter» – i alt 25 – reiste til Berlin den 13. mai 1942. Neste pulje på 32 kom av sted i september, slik at det var 57 sykepleiere og hjelpepleiere fra den første legionvervingen som vi vet kom i aktiv tysk sanitetstjeneste i løpet av 1942. Noen mindre grupper sluttet seg til senere.

Betegnelsen «Røde Kors søstre» ble brukt, selv om de fleste ikke hadde full sykepleieutdannelse. Selv blant disse først vervede «Legionsøstre» (betegnelsen «legionlotte» ble ikke lenger brukt) var det relativt få ferdig utdannede sykepleiere, men mange av disse først rekrutterte hadde erfaring og utdanning som hjelpepleiere.

De ble etter en kort skoleringsperiode i Oslo i villaen Elsero i Madsrud allé ved ankomsten til Tyskland fordelt på forskjellige hospitaler under Det tyske Røde Kors' ledelse. De første ble mottatt i Diakonisseskolen ved Wannsee, andre ved SS-hospitalet i Lichterfelde West, i Berlin, og noen utvalgte kom til landsførerskolen i Bevensen. Alle ble ganske raskt ført over til aktiv sanitetstjeneste i Wehrmachts og SS' regi. De fleste kom til SS-sykehuset i Dnjepropetrovsk, fra hvilket en gruppe på 12 ble satt inn i Divisjon Wiking under dens operasjoner mot Kaukasus. Disse fulgte med divisjonen helt til Kislovodsk i Kaukasus, dit en liten gruppe «forsterkninger» ankom senere på høsten. De måtte også delta i det tyske tilbaketog og ble utsatt for svære påkjenninger. Etter mange vidervedigheter endte de opp ved SS-sykehus i Wien og Prag.

Av de først ankomne ble for øvrig fem overført til SS-sykehuset i Riga, og to vet vi ble raskt overført til frontlasarettet ved Den norske legion på Leningradfronten og to til Oulu i Finland. Disse var vel de eneste som kom til å tjenestegjøre som «legionsøstre». Det var denne første kontingenten som ble kjent som «legionsøstre» og hvis innsats ble hyppig omtalt i NS-pressen og andre publikasjoner.

Sykepleiere til SS

Det betydelig større antall og til dels mindre kvalifiserte frivillige som i de etterfølgende årene meldte seg ved Germanische Leitstelle, fikk mye mindre

⁵⁰ Archiv DRK, boks 97, ureg. dok.

publisitet. Under rettsoppjøret synes det imidlertid ikke som om det ble gjort forskjell på disse to hovedkategoriene. Da den norske legion ble oppløst våren 1943, lot flere av pionerene seg verve på ny og fortsatte i fronttjeneste i det nyopprettede SS Panzergrenadierregiment Norge. Mange flere nye meldte seg og ble knyttet til dets innsats i Jugoslavia og i Baltikum. Olga Bjoner hadde sitt siste «opprop til norske kvinner» i *Fritt Folk* 22. mai 1943.

Germanische Leitstelle avverterte under egen adresse i Oslo. Det kan neppe være tvil om at Karl Leib her så en mulighet til å få den fulle innflytelsen også over de kvinnelige frivillige, slik som over de dimitterte frontkjemperne, noe som ville styrke hans posisjon i Norge og i SS. Fra sommeren 1944 kom det forbud fra Quisling for NS medlemmer om å la seg verve til Tyskland; all innsats skulle nå bare skje i Norge. Mange frivillige til Der tyske Røde Kors reiste likevel til Tyskland, selv så sent som i oktober/november 1944⁵¹.

De som ble vervet fra høsten 1942 og gjennom 1943 og 1944 ved Germanische Leitstelle, gjennomgikk en stort sett ensartet prosedyre. I ettertid er det meget som tyder på at en forhåndsavtale var blitt inngått mellom Det tyske Røde Kors og SS Sanitätsamt om at de norske frivillige skulle tas om hånd av SS fra et tidligst mulig tidspunkt⁵².

Fra 20. januar 1944 overtok også som omtalt SS Sanitätsamt alt ansvar og disponering over «de germanske frivillige» etter ankomst til Tyskland, og man ønsket seg først og fremst hjelpepleiere – «Sanitätshelferinnen» – eller frivillige uten helseutdanning, og som de selv tok på seg å utdanne – også med sikte på ideologi og livsanskuelse. De aller fleste kom til å tjenestegjøre ved SS-lasaretter på flere avsnitt bak frontene og mange også ved andre medisinske SS-institusjoner.

Etter omfattende registrering og undersøkelse i Norge av SS-leger, ble det først også for disse gitt noen ukers innføring i sykepleie under tysk Røde Kors ved Elsero i Oslo. De mange som meldte seg i 1942 og 1943 måtte ofte vente i flere måneder på innkallelse. Noe av ventetiden ble tilbrakt på frontkjemperhjemmet «Ragnar Berg» på Voksenkollen.

Det ble i perioden 1942-44 sendt minst ytterligere 15 puljer til Tyskland. I mai 1943 var fem kontingenter reist, trolig i alt i overkant av 300 vervede⁵³.

⁵¹ PA, Anders Gogstad, brev fra DRK Verbindungsführerin i Oslo til Olga Bjoner, datert 28. februar 1944 (med navn på 29 frivillige avreist 23. februar 1944), brev fra NS-utenriksorganisasjon, Berlin v. E.K. Mohn til NS-Utenriksorganisasjon, Oslo v. Imelansø, datert 26. oktober 1944 (med navn på 19 nye frivillige). Se også ref.42

⁵² Luise van Oertzens brev om samtale med SS.

⁵³ «Norske Røde Kors-søstre til Tyskland. Hittil er fem kontingenter reist. Betingelser for å bli opp tatt», i *Fritt Folk* 4. mai 1943.

De fleste ble nå mottatt på SS-sykehuset Lichterfelde West utenfor Berlin, men også på flere andre av SS' hovedlasaretter, blant annet Adlerhorst i Danzig. Etter tre ukers «innføring» i tysk sykepleie og ideologi ble de etter avtale med Det tyske Røde Kors for en begrenset tid fordelt på en rekke av dets utdannelsessykehus eller Mutterhäuser omkring i Tyskland. Her skulle de ha en utdannelses- og prøvetid på tre måneder eller mer, med sikte på vurdering av deres egnethet for sanitetstjeneste. Deretter kom de tilbake til en SS-institusjon for et nytt kort kurs, for så å avlegge prøve før de ble godkjent som SS-Sanitätshelferinnen.

Etter egnethet og andre kriterier ble de «mobile», og deretter oftest to og to fordelt på SS' egne sykehus, frontlasaretter og andre SS-institusjoner viden om i Tyskland og besatte områder. Så vidt forstås av brever og skildringer byttet de Røde Kors-uniformen med SS-uniformer med norsk flagg på armen. 22 av de tidligst ankomne ble som nevnt sendt til DRK Landsførerskolen i Bevensen ved Lüneburger Heide for lederutdanning. Skolen ble åpenbart drevet i SS' ånd og var nært knyttet til Junkerskolen i Bad Tölz⁵⁴.

Denne innføringsprosedyren kunne nok variere, og ifølge rettsforklaringer synes både forberedelser, transport og tjenestegjøring å ha vært mer improviserte siste krigsåret. Få av disse synes å ha deltatt som «Wehrmacht-schwester» ved fronthospitaler. Opptakskravene i Norge hos Karl Leib var følgende: Alder 18–40 år, plettfri vandel, politisk pålitelig, avsluttet folkeskole, tilfredsstillende helse. Det er uklart om attest for raserenhet – «Ahnenpass»- ble krevd ved første rekruttering, trolig ble det tidligere bare krevd for visse stillinger i SS. Praksis i husmorarbeid kvalifiserte. Egen formulert søknad måtte skrives på tysk eller norsk.

Det kom klager på fremgangsmåten ved de tyske SS legers undersøkelser, særlig fordi vaginalundersøkelse var obligatorisk. Sjenerte unge kvinner følte dette som ubehagelig, ikke minst fordi legene opptrådte uhøflig og foretok undersøkelsene i sivile klær⁵⁵.

⁵⁴ For øvrig forekom det i *Fritt Folk* spredte personlige leserbrev og intervjuer i 1942 og 1943: «Kvinnenes syn på frontinnsatsen», *Fritt Folk* 18. april 1943; «Det er den norske og germanske kvinnens oppgave å stå i livets tjeneste», *Fritt Folk* 9. juni 1943; «Norske Røde kors søstre til Tyskland. Vilkår for å bli opptatt», *Fritt Folk* 4. mai 1943 (opptaksvilkårene refereres, og slutter med en hilsen fra de fornøyde hjelpesøstre i Tyskland, som også «uttrykker håp om de ved sitt arbeid i det tyske Røde Kors kan bidra til at sluttseiren sikres»); «Norsk sykesøster forteller om elendigheten i Sovjet Russland», *Fritt Folk* 29. mai 1943; «En sykesøster finner den største arbeidsglede ved et feltlasarett», *Folketanken* Risør 27. juli 1943.

⁵⁵ RA, Gesundheitsabt., Pk.11 Reichskomm., ureg. dok.: klage fra Oberwachführerin Heini 26. april 1944 til Leiter der Germanischen Leitstelle i Oslo, Sturmabführer Leib, på krenkende fremgangsmåte og holdninger hos de tyske leger som foretok førstegangsundersøkelser av norske frivillige.

Av Knut Baardseths liste kjenner vi alderen ved vervingen for 202, men angivelsene kan være noe usikre.:

– Eldre enn 32 år: 13 (6,4%), 25-32 år: 32 (15,8 %)
22-24 år: 56 (27,7 %) 18-21 år: 101 (50%)⁵⁶

Aldersfordelingen for dem som målbevisst meldte seg, viser oss at det store flertall var meget unge, mer enn 70 prosent var yngre enn 24 år. Det vi vet fra rettsaker og intervjuer er at mange var medlemmer av kjente NS-familier, der brødre var frontkjemper. Mange hadde også hatt tilfeldig arbeid for tyskerne, og flere hadde tyske kjærester. Likesom for frontkjemperne synes også mange av kvinnene å ha hatt en forholdsvis høyere skoleutdannelse enn gjennomsnittet av ungdom, og et stort flertall var hjemmehørende i byer og tettsteder på Østlandet. Den største andelen kom fra Oslo-området, men ellers synes fordelingen å være stort sett den samme som for frontkjemperne. Kommuner og distrikter med relativt sterke NS-innslag rekrutterte også de fleste mannlige frontkjemper. Eksakt statistikk foreligger ikke.

Av Baardseths liste ser vi også at det av 188 med kjente data for innmelding i DRK, hadde det meldt seg 42 i 1941 (22%); 88 i 1942 (46,8%), 44 i 1943 (23,4%) og 8 i 1944-45 (4,2%). I tillegg foreligger en liste på 49 kvinner som meldte seg i 1944 og sent på året ankom Berlin⁵⁷. Det var således jevn tilgang på «rekrutter» også etter at håpet om en norskledet legion var falt i grus og Tyskland stod foran nederlaget. De mange unge kvinner hadde neppe noen som helst innsikt i intrigespillet og i hva SS sto for politisk. Baardseths liste (og bekreftet muntlig av Bjørn Østring m.fl.) viser videre at 18 døde under tjeneste: fire døde under krigshandlinger, fire av kjent sykdom, en ved flystyrt, syv under bombing av tyske byer, to av ukjent årsak. En begikk selvmord.

Var de norske kvinnene i en særstilling?

Resultatet av prøvetiden hos DRK syntes ikke alltid å bli tillagt vekt, i det var et krav fra SS om at ingen norsk frivillig måtte avvises⁵⁸.

To navngitte norske frivillige skulle i august 1942 ha sin prøvetid på en DRK-institusjon i Wuppertal Barmen. Prøvetiden falt åpenbart ikke heldig ut, for det ble spørsmål på høyere hold om deres egnethet. Det ble da grepet

⁵⁶ Se fotnote 7.

⁵⁷ PA, Anders Gogstad. Se ref. 47.

⁵⁸ Archiv DRKS, boks 484, personlig brev fra Louise van Oertzen til Frau Oberin Kolinowsky, Wuppertal Barmen, datert 2. september 1942. Inneholder et referat av en samtale mellom Luise van Oertzen og SS offiser om to norske frivillige som åpenbart var uegnede til sanitetstjeneste.

inn fra SS, og i et personlig brev 2. september 1942 fra Louise van Oertzen til sin kollega i Wuppertal Barmen skriver hun: «De norske sykepleierne trer inn i direkte ansettelsesforhold til SS og blir mobile etter en prøvetid i DRK Schwesternschaft, og DRK må lønne dem som «Freie Schwester». SS ba i en samtale i denne anledning om at DRK ikke måtte avvise de norske sykepleiere. «Man har gjort den erfaring at nordmenn er svært følsomme. Når de har stilt seg til disposisjon i kampen mot bolsjevismen og deretter blir avvist, vil straks ti ververe trekke seg. SS ønsker og har bruk for medarbeidere fra de norske søstre»⁵⁹.

Det er ofte fremhevet at de norske frivillige ikke ble forsøkt politisk-ideologisk påvirket⁶⁰. Det kan ikke være riktig, for i omtalte tyske arkiver fremgår at 100 timer «Weltanschauliche Schulung, arve- og raselære var obligatorisk, men ble på grunn av sykepleiemangelen nedsatt til 40 timer. Oppfordring til pliktetrohet, orden, ansvarsfølelse og punktlighet, samt fysisk trening inngikk i kursene. Etter reglementet skulle det gis to ukentlige gymnastikktimer og ti minutter daglig øvelser i turn. I lærebøkene ble stadig betont legenes sterke stilling og lydighetsplikten til dem.

De omtalte reglementsbestemmelser som de måtte underkaste seg, var de samme som for de tyske DRK-søstre og var opprinnelig utarbeidet av Louise van Oertzen med sikte på Mutterhäuser. De fleste ble søkt opprettholdt også under krigen, men i fronttjeneste var selvsagt dette vanskelig.

De aller fleste bodde på sine tjenestesteder. Blant annet inngikk bestemmelser om gjensidig hilsenplikt, forbud mot å bære sivile klær i tjeneste, gifte og forlovede par fikk ikke tjenestegjøre i samme avdeling, å ferdes alene med en eller flere mannlige personer var strengt forbudt, dans var forbudt i offentlige lokaler, røyking forbudt, alkohol unntaksvis tillatt og da bare «leichte landesübliche alkoholische Getränke». All kosmetikk var forbudt, og håret måtte ikke være synlig på kraven. Skjørtet på uniformen måtte ikke være kortere enn 37 cm fra gulvet. For mange norske litt mer frigjorte jenter var nok dette vanskelig å overholde i ett og alt, og beretninger hjem tyder også på dette. Men samtidig synes det som om SS lederne og legene var noe overbærende med de norske søstre; det berettes om adgang til offisersmessene, om invitasjon på fester, litt flørt – i det hele synes det som om de fleste norske i SS avdelingene var privilegerte. Dette førte naturlig nok flere steder til atskillig misunnelse, og motsetninger oppstod til de tyske søstrene, særlig til de «brune», som ofte beskyldte de norske jentene for å være lettsindige og bare hadde tatt tjeneste «av eventyrlyst og for å få seg en

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ulateig 2004, op.cit.: 231.

mann.» Noen fikk faktisk også det⁶¹. Andre greide ikke å tilpasse seg og fikk reise hjem.

Imidlertid vakte en reportasje fra Landsførerskolen i Bevensen av en tysk journalist i *Fritt Folk* den 7. april 1943 en berettiget oppsikt i Sverige. DRK hadde da også satt i gang en vervingskampanje i Sverige gjennom det svenske Røde Kors. Reportasjen ble gjengitt med redaksjonelle ironiske kommentarer i *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 7. juli samme år. I kommentarene fremheves at vervingen av norske unge kvinner til sanitetstjeneste åpenbart også måtte ha til hensikt å rekruttere et spesielt utvalg av germansk raseriktige kvinner fra Norge. Tilsvarende kriterier var nemlig ikke nevnt i en tilsvarende tidligere annonse fra Det svenske Røde Kors. Kommentarene gir en drepende kritisk analyse av hele SS-systemet og «lockelsen» av unge norske kvinner til organisasjonen. Artikkelen ble sakset og oversatt av SS Germanische Leitstelle og oversendt SS Hauptquartier ved Gottlob Berger i Berlin⁶².

Hvor tjenestegjorde de «mobile» norske frivillige?

Nasjonal Samlings utenrikskontor søkte flere ganger gjennom Det tyske Røde Kors å få rede på adressene til de norske «søstre», også av hensyn til de pårørende. I desember 1944 innløp omsider to detaljerte lister fra Deutsches Rotes Kreuz hovedkontor i Berlin til NS' kontor i Berlin med navner og tjenestesteder i mars 1944 for 220 frivillige og en tilsvarende liste på 241 med stort sett samme navn i oktober 1944. Listene var ikke fullstendige, men tjente som bevismateriale i mange landssviksaker der kopier finnes. Av begge listene fremgår at et flertall arbeidet i SS-lasaretter og hjelpesykehus både i Tyskland og de besatte områder. Andre gjorde sanitetstjeneste i troppeforlegninger, skoler, soldathjem, hovedkvarterer og i Organisation Todt. Et lite antall (13 av oktoberlisten) var ved sivile sykehus, men langt flere var havnet på diverse SS helse- og sanitetsenheter som SS' administrative hovedkvarterer og skoler i og utenfor Tyskland. De synes ikke å ha vært lenge på hvert sted, og de var gjerne minst to og to norske sammen. Her kunne det også være frivillige uten sanitetsutdanning som «lotter» i kontortjeneste og lignende. På alle tjenestesteder hadde de norske

⁶¹ PA, Anders Gogstad, private brev; Archiv DRK, Fundstelle 124: DRK Betreuungshelferinnen u Führerinnen der Wehrmachtr Rundschreiben, Anweisungen, Richtlinien u Anordnungen.

⁶² Bundesarchiv Koblenz, NSAS 1453, brev fra SS Hauptamt Germanische Leitstelle i Berlin til «Persönlicher Stab Reichsführer SS» 10. august 1943 «Übersetzung aus dem Schwedischen»; «Norska kvinnor. Tyska Röda Korsets hjälpsystrar» (leder), *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 7. juli 1943.

frivillige etter endt utdanning i SS' regi også kunnet avløse tyske pleiere for fronttjeneste⁶³.

For 29 var oppholdssted ukjent i oktober 1944, de øvrige var spredt viden omkring i Tyskland og de besatte områder, 42 var knyttet til navngitte forskjellige SS-utdanningsanstalter, skoler, leirer og sentralorganer for SS-Sanität, 29 til lasaretter og sykehus utenfor SS (Wehrmacht og sivile) og de øvrige 140 til SS-lasaretter i byer og distrikter i Tyskland, på Balkan i Østerrike og Tsjekkoslovakia. Bare et fåtall (10) syntes å tjenestegjøre på rene feltlasaretter høsten 1944. Her må bemerkes at de mange lasaretter og sykehus «bak fronten» i Tyskland og i de okkuperte områder hadde nok å gjøre med sårede fra de stadig voldsommere krigsskueplasser⁶⁴.

En hjelpepleier opplyser under rettsaken sin at de var fem norske samtidig en periode i SS' reservelasarett Dachau. De hadde intet med fangeleiren å gjøre, men observerte fangene i arbeid. Hun møtte en norsk fange som bebreidet henne å ha tatt tjeneste hos fienden. Hun fikk da noe å tenke på⁶⁵.

Av militære hensyn ble tjenestestedene for de norske pleiere som nesten alle havnet i SS' tjeneste, holdt hemmelige, og først de hjemvendte antydte om steder de hadde vært, blant annet de første som kom med i Divisjon Wiking. 14 av disse meldte seg til fornyet innsats.

Etter som krigslykken vendte seg, og forholdene i Tyskland ble stadig mer kaotiske, øket engstelsen for de norske kvinnelige frivillige blant pårørende og i NS-kretser. Det vakte også uro at Germanische Leitstelle fortsatte rekrutteringen helt til slutten av 1944. Så sent som i november 1944 ble det som nevnt sendt en gruppe på 19 frivillige til det sønderbombede Berlin.

Etter denne tid ble det på initiativ av NS' kvinneorganisasjon satt i gang kurser i samarbeid med Kriegslazarett på Aker sykehus med sikte på å dekke behovet for syke- og hjelpepleiere også ved tyske sykehus i Norge. Fremdeles var der stor tilstrømning av til dels unge kvinner, og det kom opprop om at NSUF jenter skulle melde seg til «totalinnsats». Det ble satt i gang fire ukers pleiermedhjelpkurs i Ekornveien på Ris i Oslo. Praksis skulle utføres på krigslasarettet på Aker sykehus. Innsats fant sted på tyske lasaretter som

⁶³ Dette kunne være vanlige domspremisser ved landssviksakene etter krigen.

⁶⁴ RA, Dokumentavdelingen Oslo politi, brev fra E.K. Mohn 3. november 1944 til NS Utenriksorganisasjon, Oslo: Noe ufullstendige lister over tjeneste- og oppholdssted for 220 og 241 «søstre» mars og oktober 1944, oppgitt av Det tyske Røde Kors. Blant annet var norske frivillige ved SS Panzerdivision Hitlerjugend, Höhere SS u. Polizeiführer i Russland, Warszawa, Praha og i Brussel, Rastenburg, Dachau, Bad Tölz, Sennheim mfl.

⁶⁵ Sak Bredtveit fengsel L 107/47- 48. Landssvikarkivet. RA.

Marinelasarettet i Trondheim og Bergen og Wehrmachtlazaretter på Kløfta og Aker-Sinsen. De som gjorde tjeneste i Oslo, bodde samlet i Uranienborgveien 2. Siste kurset nådde ikke å bli avsluttet før frigjøringen⁶⁶.

NS forsøkte å få ordnet en felles hjemsendelse fra Tyskland våren 1945, men Terboven motsatte seg dette. I avslutningsfasen og kaoset som fulgte i Tyskland måtte hver og en søke å ta seg hjem på egen hånd, til dels etter farefulle strabaser. Noen som kom over til de vestallierte armeer, tjenestegjorde som krigsfanger også en tid ved engelske eller amerikanske lasaretter og sykehus, før de omsider ble hentet hjem. Her ventet for de fleste rettsaker og fengsel.

Prinsipielle retningslinjer i rettsoppgjøret

Det er ikke hensikten her å gå i detaljer om rettsoppgjøret for «frontsøstrene». Rettsoppgjøret er stadig under debatt, og nyansert kritikk er ganske nylig publisert i en omfattende allsidig analyse⁶⁷. Det formelle oppgjøret med «frontsøstrene» hører til de mest omstridte sider av landssvikoppgjøret⁶⁸. Det hersker vel i dag en nokså utbredt oppfatning om at de ble urimelig hardt straffet, og det var tidlig en viss stemning for at de ikke burde hatt straff i det hele tatt. Det ble imidlertid tidlig under rettsoppgjøret klart at «frontsøstrene» skulle straffes på lik linje med frontkjemperne som aktive krigsdeltakere. De ble dømt etter Landsviklovens §3 eller §2 nr.1 og 4, men også etter Straffelovens paragrafer. Å melde seg frivillig til sanitetstjeneste hos fienden ble konsekvent hevdet å være «en alvorlig form for landssvik». En betydelig andel av de frivillige var medlemmer av NS, men dersom det bare hadde dreid seg om passivt medlemskap, ble ikke dette tillagt nevneverdig betydning ved straffeutmålingen.

På den annen side hadde Det Internasjonale Røde Kors i Genève (CICR) tatt avstand fra at sykepleiepersonal ble straffet for tjeneste hos okkupanten. CICR la vekt på at sanitetspersonell deltar i ikke-væpnet tjeneste, som må skilles fra væpnet tjeneste. Å pleie sårede og syke kan aldri ansees som en ulovlig handling, heller ikke om det foregår i okkupasjonsmaktens tjeneste. Humanitært arbeid må ikke kriminaliseres, mente CICR.

Det hadde i 1946-47 vært gjort henvendelser til CICR fra nordmenn (også fra advokathold) med opplysninger om at norsk Røde Kors-personell

⁶⁶ PA, Bjørn Østring, private brev; «Fem NSUF-gjenter forteller om sitt arbeid», i *Fritt Folk* 23. april 1945.

⁶⁷ Dahl HF, Sørensen Ø. (red) *Et rettferdig oppgjør?* Oslo: Pax 2004.

⁶⁸ Skeie J. *Landssvik*. Oslo: Norli 1945, Scharffenberg J. Er sanitetstjeneste hos fienden landssvik? *Morgenbladet* 18.6.1946, Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum Norli, 1979.

som hadde utført sanitetstjeneste på tysk side, var blitt straffet som landsforrædere, til dels med lange fengselsstraffer. Norges Røde Kors hevdet derimot konsekvent det syn at «frontsøstrene» måtte dømmes på grunn av «bistand til fienden». Presset fra Internasjonale Røde Kors må ha hatt en viss virkning, for den 12. mars 1948 sendte Norges Røde Kors et brev til Justisdepartementet, der det ble anmodet om å anse det å alene yte hjelp til sårede soldater «som en meget mild grad av landssvik». Norges Røde Kors fant heller ikke at rettighetstap burde anvendes i slike saker⁶⁹.

Brevet synes å være sendt umiddelbart før ledelsen møtte i Genève.

Etter en omfattende brevveksling ble president Steen og generalsekretær Rørholdt kalt til Genève, der de møtte 18. mars 1948. Av møtereferatet fremgår at det ikke ble oppnådd enighet i de grunnleggende synspunkter⁷⁰.

Den nye Genèvekonvensjonen av 12. august 1949 ble ratifisert av Stortinget i juni 1951. Artikkel 18 presiserte at «ingen må noensinne bli forulempet eller dømt fordi han har pleiet sårede eller syke». En reservasjon fra Norges Røde Kors ble ikke tatt til følge⁷¹. Det ble slått fast som internasjonalt prinsipp at sykepleiergjerningen er en barmhjertighetsgjerning og kan ikke straffes som «bistand til fienden».

Konvensjonen var undertegnet av 63 stater, og ingen andre enn Norge hadde gjort innsigelser mot dens bestemmelser. I sin reservasjon fant Norges Røde Kors at konvensjonen innebar å nøytralisere alt sanitetspersonell, et synspunkt som man ikke kunne slutte seg til. Reservasjonen ble diskutert i Stortinget, der det var delte meninger om betraktningene til Norges Røde Kors, men man fant det ikke nødvendig å ta dem med i konvensjonen, og Stortinget sluttet seg enstemmig til denne⁷².

Den 8. oktober 1990 sendte Norges Røde Kors under daværende president Bjørn Bruland en pressemelding: «Sykepleiere i tysk tjeneste 1940-45 burde ikke vært tiltalt»: Norges Røde Kors mener at tiltale ikke burde vært

⁶⁹ Senje S. *Dømte kvinner*. Oslo: Pax 1986. «Benådningsbrevet» fra Norges Røde Kors til Justisministeren gjengitt på s.139.

⁷⁰ En tidligere «frontsøster» IMG søkte i juni 1998 om å få gjenopptatt sin dom fra 21.april 1947, idet hun ønsket en fornyet vurdering ut fra endrede nåværende holdninger. Hun anmodet om å få en kopi av brevvekslingen og forhandlingene mellom CICR og Norges Røde kors i 1947. Disse arkiver var åpnet etter 50 år. I 1999 fikk hun avslag på søknad om gjenopptakelse av saken. Saksdok i AG,s p arkiv. (CT OB 189 G85 brev 13/8-47) og kopi av komplett originalreferat fra forhandlingene i Genève 18/3-48 i PA Anders Gogstad.

⁷¹ «Stortingets samtykke til ratifisering av Genevekonvensjonen av 12/ 08 49, i juni 1951, artikkel 18: Ingen må noensinne bli forulempet eller dømt fordi han har pleiet sårede eller syke. PA Anders Gogstad.

⁷² Detaljreferat i Senje (1986) s 141-142.

reist mot de norske kvinnene som virket som Røde kors hjelpeleiere i Tyskland under siste verdenskrig⁷³.

Den senere stortingsrepresentant Hanna Kvanmo omtalte saken på en nøktern og saklig måte i sin bok⁷⁴. Uttalelsen fra Norges Røde Kors kom etter at fornyet oppmerksomhet var blitt rettet mot Røde Kors-sykepleierne gjennom Hanna Kvanmos bok.

Hvorvidt synspunktene fra Røde Kors-president Bjørn Bruland av 8 oktober 1990 har hatt full støtte av senere presidenter i Norges Røde Kors, er ikke bekreftet.

Straffedømte «frontsøstre» ved rettsoppjøret etter 1945

Fra Baardseths liste kjenner vi de endelige dommene for 154 «frontsøstre» og andre i tysk Røde Kors tjeneste. Av disse 154 ble to frikjent, fem fikk betinget dom og 21 fikk bøteforelegg. Av de øvrige fikk 52 fengsel fra to til ti måneder som forelegg eller dom. 61 fikk fengselsdommer fra ett til ett og et halvt år, åtte fikk fengsel fra to til tre og et halvt år og to fikk lengre straffer⁷⁵.

Det er ved de strengere dommene vanskelig å avgjøre i hvilken grad andre forseelser har vært medvirkende til straffen enn sanitetstjenesten alene. De fleste var likesom frontkjemperne medlemmer i NS og kunne bli dømt både etter Landssvikanordningen av 15. desember 1944 §2 p.3 (avløst av lov av 21 februar 1947) og straffelovens § 86 for bistand til fienden. Noen ble i tillegg straffet for alvorligere forseelser. En ble dømt til døden blant annet for angiveri, men ble benådet. Flere har forsøkt å belyse denne del av rettsoppjøret fra ulike sider⁷⁶.

⁷³ Det het videre i pressemeldingen: «.. I 1945 appellerte den internasjonale Røde Kors Komiteen i lys av krigens folkerett til norske myndigheter om ikke å straffe disse sykepleierne. Til tross for dette hadde Norges Røde Kors i 1945 ingen innvendinger mot at straffesak ble reist. Norge var det eneste land som reiste slik tiltale, sier presidenten i Norges Røde Kors, Bjørn Bruland, – – – vi er alle klar over at det var en spesiell atmosfære i landet etter krigen og et utbredt ønske om at de som virket på tysk side skulle straffes. Gjennom de 125 år Røde kors har arbeidet i Norge, har utdannelse av sykepleiere og sanitetspersonell stått i fremste rekke av våre aktiviteter. Det har vært et stort behov for slikt personell i kriger, i kamp mot folkesykdommer og til nasjonal og internasjonal katastrofeinnsats. Det er viktig at alt slikt personell kan gjøre sin innsats i trygghet for at de er beskyttet av internasjonale regler.»

⁷⁴ Kvanmo H. *Dommen*. Oslo: Gyldendal, 1990.

⁷⁵ Tallene i Knut Baardseths reviderte liste stammer fra informasjon i Polititidende og navngitte saksreferater i dagspressen 1945-50.

⁷⁶ Andenæs 1979, op.cit.: 195; Vaale L-E. *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945-50*, Oslo 2004: 86-91; Brazier E. Tjeneste for fienden med våpen i hånd, i Dahl HF, Sørensen Ø. (red.): *Et rettfærdig oppgjør? Rettsoppjøret i Norge etter 1945*, Oslo: Pax 2004: 118; Ulateig 2004, op.cit.: 244-301.

Vi har få sikre holdepunkter for å se spesielle tendenser i dommene i forhold til andre landssvikdømte. Som ellers i landssvikoppgjøret synes de tidligst dømte å få de hardeste straffene. Ulike dommer kunne bli gitt for de samme forseelser, avhengig av det lokale rettsapparat. Det synes også å ha vært svært varierende i hvilken utstrekning påtalemyndigheten anket milde dommer.

I Kjersti Brathagens undersøkelse av oppgjøret med ledelsen for NS-Kvinneorganisasjon ble det heller ikke påvist slike sikre tendenser ved dommer over NS-kvinner⁷⁷. I det store og hele tyder det likevel på at dommene over «frontsøstre» var vesentlig mildere enn over de mannlige frontkjempere. Dette kan også ha sammenheng med at Norges Røde Kors etter føringer fra Internasjonale Røde Kors i 1947 i 1948 anmodet rettsmyndighetene om «å anse frontsøstre på mildeste måte»⁷⁸.

Premissene for den første dommen i Oslo byrett og Høyesterett synes trendsettende for de senere domsavgjørelser, selv om straffene etter hvert ble mildere. I Oslo byretts dom av 5. desember 1945 over tre tiltalte heter det blant annet (forkortet sitat): I nesten samtlige saker hevder de tiltalte at de bare har meldt seg til sanitetstjeneste, og at slik tjeneste ikke rammes av Straffelovens §86, «da den ikke kan betegnes som rettstridig bistand». Dessuten ble det konsekvent henvist til Genèvekonvensjonens kapittel om Røde Kors-ideologien og plikten til å pleie både venn og fiende under krig⁷⁹.

Påtalemyndighetens hovedpremiss ble uttrykt slik: «Kapitlet bestemmer intet om norsk statsborgers rett til frivillig å gjøre tjeneste i fiendtlig hær» --- «ut fra spesielle bestemmelser kan det ikke trekkes den slutning at det er tillatt for en nordmann frivillig å melde seg til alminnelig sanitetstjeneste for en fiendtlig stat. For en krigførende stat er det uomgjengelig nødvendig å ha en tilstrekkelig utbygget sanitet--- den nordmann som melder seg i fiendens tjeneste, yter da fienden bistand likeså vel som den som deltar i selve kamphandlingene.»

Dom kunne som nevnt også felles etter Straffelovens § 86. Det synes særlig å ha gjeldt kvinner med aktive NS-karrierer. Imidlertid ble etter hvert Landssvikanordningens §3 og §2.4 med muligheter for betydelig mildere straffeutmålinger et vanlig grunnlag for domspremissene for frontsøstertjeneste. Både for milde og for strenge dommer ble hyppig anket til Høyesterett, der meningene kunne være delte, og flere dommer avgitt under dissens.

⁷⁷ K. Brathagen: *Ledelsen av NS Kvinneorganisasjon for retten*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2004.

⁷⁸ Jf fotnote 63.

⁷⁹ Senje 1986 op.cit.

Høyesterett søkte åpenbart å «jevne ut» dommene fra så vel påtalemyndighetens klage over for milde dommer, som fra dem som følte seg for strengt dømt.

Inntrykk fra egne bearbeidede enkeltsaker

Forfatteren har selv gjennomgått 30 tilfeldig valgte rettssaker, kjente fra Baardsets liste. De aller fleste av de dømte var mellom 18 og 24 år ved tidspunktet for å ha meldt seg⁸⁰. De var jevnt fordelt over by og land. Det er overraskende store variasjoner for omtrent de samme forseelser, både når det gjelder rettsprosedyrene og dommene. De fleste rettssakene fant sted i 1946, men det er en tendens til at de tidlig dømte fikk strengest straff. Av rettsbøkene fremgår at noen dommer ble avsagt etter meget korte ritualer, av og til med flere tiltalte samtidig, knappe referater, ingen eller få vitner, – nærmest med preg av en slags «standrett». Andre fikk omhyggelig saksbehandling med vitner og omfattende prosedyrer.

De markert strengeste av disse dommene ble avsagt ved Oslo byrett (Fire av de tretti fikk her tre år seks måneder, og en fikk to års fengsel). De ble alle anket, og Høyesterett halverte straffene. På den annen side begrenset flere herredsretter og flere andre byretter straffen til forelegg som betinget fengsel, oftest fra tre til ni måneder eller bare bot. Så å si alle ble idømt rettighetstap. I flere slike saker anket påtalemyndigheten, og Høyesterett skjerpet straffen oppad til «gjennomsnittet» ett år og tre eller seks måneder frihetsstraff. I et par tilfeller dro det ut med soningsmulighetene, og da kunne en benådningssøknad bli innvilget av Justisdepartementet (etter 1947-48).

Domspremissene var sterkt varierende: Som formildende omstendigheter kunne bli anført tiltaltes unge alder og trolig manglende forståelse for forbrytelsens alvor. Videre kunne skjebne som krigsfange og tjeneste ved alliert sykehus etter freden være formildende, men slett ikke alltid. I et par saker ble tiltaltes motiv å lete opp eller treffe sin tyske forlovede sett på som formildende; (kjærlighetsmotiv), i andre tilfeller var kontakt med tyskere straffeskjerpende. Påfallende mange av gruppen som anmeldte seg etter 1943 hadde arbeidet på tyske arbeidsplasser i Norge, og flere hadde også tyske kjæresten. Tjenestetidens lengde i Tyskland synes å ha vært lagt liten vekt på, uansett når de meldte seg. Tjenestestedene synes heller ikke å ha vært av betydning, bortsett fra for noen få som angav bare å ha arbeidet ved sivile sykehus, hvilket kunne være formildende.

Som straffeskjerpende anføres i et par tilfeller tross og ulydighet mot foreldrenes råd. Medlemskap i NS var registrert i 4/5 av de undersøkte saker

---

⁸⁰ Fra Landssvikarkivet, RA.

og tillagt betydning om det forelå aktivt medlemskap. Rent passivt medlemskap synes ikke å ha blitt tillagt vekt. Ved særlig aktivt NS medlemskap synes dette på den annen side å ha vært et viktigere anklagepunkt enn fronttjenesten. I andre tilfeller ble ung alder ved meldetidspunktet og sterk påvirkning fra nær NS-familie og miljø å være formildende omstendigheter.

Disse få sakene med de sterkt varierende domspremissene gir ikke grunnlag for å kunne trekke noen konklusjoner, men de belyser de store ulikheter i prosedyreformer og domspremisser.

For mange foregikk soningen på Bredtveit landssvikfengsel, et av rettsoppjørets strengeste og dårligst utstyrte landssvikfengsler. Her sonet mange ressurssterke og opprinnelig idealistiske kvinner med krigserfaringer som bare meget få andre norske kvinner hadde kunnet skaffe seg. De måtte sone sine dommer sammen med kvinner av helt andre kategorier; noen med dommer for alvorlige kriminelle handlinger. Etter løslatelse ble noen av sykepleierne lenge fortsatt beskyldt for å være «tyskerjenter». «Etterstraffen» – rettighets- og tillitstap – rammet dem i årevis. De fleste følte seg stemplet av dommen, og mange ble merket for livet. Noen mistet selvtilitt og selvrespekt. Mange forlot Norge og flyttet til utlandet. Atter andre gikk i «indre eksil», byttet navn og talte aldri om sine erfaringer⁸¹. Som ellers ved landsvikoppjøret greide likevel mange etter en tid å mestre sin skjebne og tilpasse seg et normalt familie- og arbeidsliv i etterkrigstidens Norge.

Noen refleksjoner

For mange av disse mange meget unge kvinner var dommen og straffen en voldsom psykisk påkjenning. De fleste av de knapt 500 kvinner som hadde deltatt i det tyske Røde Kors under krigen, hadde mens de var unge og uerfarne meldt seg til noe de trodde var en nøytral humanitær organisasjon. Noen var bare 16-17 år gamle da de meldte seg og løy på alderen. De var uvitende om hva SS stod for. Koblingen mellom SS og DRK var ukjent for de fleste. Mange meldte seg av ideelle grunner, andre også ut fra et handlings- og aktivitetsbehov. De trodde kanskje på tysk seier, og det var vel noen som også hadde stor tro på «den nye tid». De hadde oftest liten forståelse for politiske skillelinjer og ingen kunnskaper om folkerett og strafferett.

Et flertall kom ut for svære påkjenninger under tjeneste og ved krigens slutt i Tyskland. Deres tjenestesteder og form for innsats varierte betydelig. De fleste ble utdannet til og arbeidet som hjelpesøstre. Andre arbeidet som «lotter» og hjelpepersonell av annen art («gråmus»). Kvalifiserte sykepleiere

---

⁸¹ PA, Anders Gogstad, personlige meddelelser, div. brev og opptegnelser fra personer som vil være anonyme.

var i utgangspunktet få. De aller fleste ble innrullert i en eller annen virksomhet innen SS' eget sanitetsvesen under dekke av Røde Kors. Atten mistet livet under tjenesten.

Ruth Andresen har i sin bok om kvinners innsats i militær sykepleie anslått at ca. 60 sykepleiere og 40 hjelpepleiere var i Storbritannia. I Sverige var det registret 118 sykepleiere og 228 hjelpepleiere i tjenestegjøring ved de norske polititroppene. Ingen av disse kom til å tjenestegjøre i felttjeneste under krigsoperasjoner, med unntak av de ti som var med feltsykehuset til Finnmark.

På tysk side var der som omtalt ved fredsslutningen 314 norske sykepleiere og hjelpepleiere, herav 220 i aktiv tjeneste og 94 i utdannelse som hjelpepleiere.

«Frontsøstrenes» innsats er ikke nevnt i Andresens bok⁸².

---

⁸² Andresen R. *Fra norsk sanitets historie: sjefsøster forteller om kvinners innsats i militær sykepleie*. Oslo: NKS-forlaget, 1986.

Vedlegg:

Utdrag fra erindringene til søster M.S. (intervjuet av forfatteren september 1998)

«Vi som i første omgang meldte oss til Den norske Legion i 1941, til sammen 60-70 stk., ble samlet på en skole i Oslo. Her ble vi legeundersøkt og fikk den første orientering. Åtte av oss var ferdige sykepleiere. Jeg hadde bare ett års felthjelpskurs og praksis fra Lier (asyl).

Vi var ti stk. som kom ut i første pulje. Først ble vi plassert på Aker sykehus hvor vi skulle venne oss til krigsskader⁸³. Det var igjen noe nytt og tøft for oss alle. Vi deltok på operasjonsstuen og fulgte opp med sårpleien. Dette foregikk over noen få uker.

Vi skulle så reise til Kirkenes. Vi hadde fått forskjellige vaksiner, blant annet kopevaksine som jeg ikke hadde fått som barn, og jeg ble riktig dårlig. Turen gikk først til Hommelvik, og derfra fløy vi til Tromsø, hvor vi måtte vente på ny flymulighet. Flytypen var JU 52, og vi fløy i lav høyde for ikke å bli angrepet.

I Kirkenes bestod sykehuset hvor vi skulle arbeide av to skolebygninger. Alle pasienter unntatt to var soldater. De var østerrikere fra 2. Gebirgsjeger-divisjon.

I Kirkenes var jeg hele vinteren 1941/42. Etter hvert økte bombingene, og utpå vinteren bombet russerne omtrent hver natt.

Utpå våren skulle vi norske søstrene tilbake til Oslo for å settes inn hvor der var norske soldater på Østfronten. En ny omgang med norske frivillige søstre skulle erstatte oss i nord.

Turen sørover gikk med fraktfly. Vi satt på ryggsekker fra Kirkenes over Ivalo til Fornebu. Det var ingen fornøyelse.

Omsider kom vi til Berlin med fly, gikk på kurs og ventet på forflytning. Hospitalet vi arbeidet på het Lichterfelde West⁸⁴.

Tiden var nå kommet frem til sommeren 1942. Endelig kom vi av gårde med tog, og målet var Riga. Her arbeidet jeg først i det kirurgiske sykehuset i Moskauerstrasse, hvor blant annet alle sårede norske soldater kom inn. Senere ble jeg flyttet over til et nærliggende sykehus i Ludzaerstrasse.

Oppe i all elendigheten med de sårede, måtte vi holde humøret oppe. --Overfor det annet kjønn hadde vi ingen problemer. Vi levde utrolig skikkelig selv om vi aldri visste om denne dag eller natt skulle være vår siste. Normalt hadde vi dagvakt eller nattevakt .---

Det var mye vondt å se. Jeg kunne være så trett om kvelden at jeg nesten håpet ikke å våkne neste morgen. På frivaktene satt vi søstre gjerne om kveldene og laget «tupfere» av gasbind.

Av tyske søstre var der to slags: «Rote Kreuz» og «Braune Schwestern», altså partiets sykesøstre. Disse gikk om hverandre i arbeidet. Vi norske søstre ble behandlet på en annen og vennligere måte enn de tyske. Vi var blant annet hver kveld velkomne i offisersmessen, – det var ikke de tyske søstrene.

Hver gang jeg stod ved en pasientseng for første gang, følte jeg på meg om jeg ville komme til å se ham død eller ikke.

⁸³ Aker sykehus var overtatt av den tyske forsvarsmakt og tjente som krigslasarett, også i stor utstrekning for alvorlig sårede og syke fra tyske frontavsnitt, forf. anm.

⁸⁴ SS hovedsykehus, forf.'s anm.

Jeg opplevde også et anfall av stivkrampe, og det var skremmende. Alle fikk vaksine mot stivkrampe ute ved fronten når de ble såret. Denne pasienten må ha blitt oversett. Han døde da etter et par dager.

Pasientene fra fronten kom inn med lus. De ble avluset, snauklippet, vasket og fikk tøyet sendt til desinfeksjon.

I 1943 nærmet de russiske styrkene seg. De avskar tilslutt nesten Riga ved å ta byene vest for Riga. Om kvelden kunne vi sitte ved vinduene og se sporlysene fra fronten og byene som brant.

En evakuering av lasarettene ble forberedt. Pasientene ble delvis sendt med tog, – jernbanelinjen mot vest var ennå fri. Delvis ble de sendt med skip; fri var også leden for lasarettskipet «Berlin». Skipet ble liggende i over et døgn for å få med flest mulige pasienter.

Bombingen av Riga tiltok. Den første tiden satt vi i kjelleren. Etter hvert ble det bygget bunkere.

Hvert fly hadde fire bomber. Vi satt og tellet. Straks vi hørte den fjerde eksplosjonen, ble vi naturligvis lettet.

Endelig lettet «Berlin» anker uten å være truffet. Det syntes som om russerne respekterte Røde Kors merket som var malt på skipet. Omsider kom «Berlin» frem til Stettin. Det var senhøsten 1943.

Jeg ble nå sendt til Wien hvor vi arbeidet ved et stort sykehus ved utkanten av parken Schönbrunn. På den tiden var der mange storangrep av engelske og amerikanske fly, og når alarmen gikk, var det om å gjøre å komme seg ut av sykehuset. Der var store Røde Kors malt på taket, men det hjalp ikke stort når flyene bombet fra stor høyde. Senere ble flere norske søstre drept under et slikt bombeangrep på Wien og ligger begravet der nede.

Så ble jeg sendt videre – til «Frein an der Mürz». Det var en liten landsby hvor det bodde teknisk utdannede offiserer og soldater som arbeidet med et eller annet hemmelig prosjekt i en fabrikk. Jeg verken fikk eller ønsket vite hva dette gikk ut på. På stedet var det også en del russiske krigsfanger som jeg hadde et visst helsemessig tilsyn med.

Ut på høsten ble jeg sendt videre til et oppsamlingssted – Hammerstein i Polen. Hit kom også de norske søstrene som hadde arbeidet frivillig i Panzer Division Wiking, hvor det var mange norske frivillige. I Hammerstein gikk vi i «Ruhestellung» og ventet på ny innsats.

Det nærmet seg jul 1944. Vi ble innkalt til sjefslegen og ble helt overraskende fortalt at vi kunne reise hjem på permisjon over julen. På den tyske grensen fikk alle søstrene en stor matpakke, – en «Führergeschenk».

Reisen gikk over Hamburg som allerede da var fryktelig utbombet. Hver gang fiendtlige fly nærmet seg, stanset toget og vi måtte ut og gjemme oss i terrenget. Toget ble ikke skadet. Vi kom oss til Århus, og derfra gikk det med båt til Oslo.

Stemningen var høy da vi kom hjem. Men mamma var så sterkt preget av at vi begge hadde vært ute i krigen, at jeg orket ikke å forlate henne. Jeg hadde da vært ute i 3 1/2 år og kunne uten videre avslutte min tjeneste. Jeg skrev derfor til Tyske Røde Kors i Oslo og ga beskjed om at jeg ikke reiste tilbake.

Min lønn stod på konto i Berlin. Den forsvant med krigens opphør. Et eller annet sted nede i Europa hadde jeg også stående en koffert med klær og private saker. Det jeg hadde igjen etter 3 1/2 års innsats var en keramikkvase fra Riga og et utskåret trefat fra samme sted.

Hjemme gikk det mot vår og krigsslutt 9. mai. Pappa og mine to brødre ble arrestert. Jeg slapp, formodentlig fordi jeg hadde venner fra før krigen som nå var i politiet. En viss respekt for hva jeg hadde deltatt i, merket jeg også. Men i forhør kom jeg, og måtte svare på en mengde spørsmål.

Jeg ble dømt til åtte måneders fengsel ved forelegg den 28/10-47. At dommen ble såpass «mild», skyldes nok også at advokaten vår hadde fått trenert saken. Den første frontsøster som ble dømt – Janne S. fra Setesdal fikk 3 1/2 års fengsel. Hun ble utelukkende dømt for sin sykesøstertjeneste, og såvidt jeg vet, satt hun tiden ut.

Jeg vedtok forelegget 13/3-48, slik forholdene nå engang var, for å bli ferdig med det. Jeg hadde da født Bjørn og fikk gjort dommen betinget med tre års prøvetid ved brev av 15/12-48 fra Drammen politikammer⁸⁵.»

Kilder

Forfatteren har arbeidet med temaet en årrekke. Fragmenter av emnet er publisert tidligere blant annet i bøkene *Slange og sverd* (1991) og i *Seiren var vår* (2002), samt i flere foredrag. I denne fremstillingen er lagt til grunn studier av materiale fra tyske kilder etter besøk ved Det tyske Røde Kors' arkiver i Lichterfelde West, Bundesarchiv Militärarchiv i Freiburg, samt Landssvikarkivet i Riksarkivet i Oslo.

I Riksarkivet, Oslo er også studert arkiver fra Abteilung Gesundheitsdienst Reichskommissariat og Sosialdepartementets arkiver fra krigstiden. Nyttige opplysninger er hentet fra tallrike private brever, avisutklipp med mer fra Bjørn Østring's privatarkiv og intervjuer med flere tidligere «frontsøstre» som vil være anonyme.

Riksarkivet, Oslo:

Reichskommissariat: Gesundheitsabteilung pk. 11

Sosialdep. Helsedirektoratet Boks 201. boks H1 pk. 221

Landssvikarkivet

Privatarkiv Bjørn Østring, Mp Frontsøstre

Archiv Deutsches Rotes Kreuz, Lichterfelde West. Berlin:

Fundstellen Suchbegriff «Wehrmacht» Datumsbereich 1940-45

Bokser sign. 017, 030-33, 096, 097, 124, 128, 131, 134, 136

Andre diverse skrifter og bøker i bokser 020, 026, 057, 0137

Archiv Deutsches Rotes Kreuz Schwesternschaft, samme adresse.

Av særlig interesse:

Boks P16 Bericht der Generaloberin. Liste über Kriegsgefangene und vermisste Schwester

« 484: Rundschreiben, Anordnungen 1942-44

« 498: Krankenpflege und das DRK im 2 Weltkrieg

---

⁸⁵ Søster M. var født i 1923, var således 18 år da hun lot seg verve. Hun selv, far og søsken var alle medlemmer av Nasjonal Samling.

« 521. Samarbeid med finske søstre under Lapplandskrigen

« 532 DRK Schwester Zeitschriften 141-44

Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg

Bundesarchiv Koblenz (Ikke besøkt)

Fundstelle NsAS 1453 (R 1829-54) i DRK Archiv ,

« 1455. Tilsendt etter forespørsel

Fritt Folk 1942-43

Göteborg Handels-och Sjöfartstidning april 1943.

Både i tyske og norske arkiver har jeg fått all mulig hjelp og råd. Historiker Lars Arne Vaale, professor Ole Kristian Grimnes og professor Øivind Larsen har gitt verdifulle råd underveis.

Anders Chr. Gogstad

professor emeritus i sosialmedisin, Universitetet i Bergen

Elgfaret 12,

N-3790 Helle

agogstad@c2i.net

Fra attenhundretallets filosofer til nittenhundretallets idépolitiske virkelighet og autoritære strømninger

– bakgrunn for politiske og vitenskapelige avsporinger også i Norge

Michael 2008;5:345–65.

Filosofiske tanker fra 1700- og 1800-tallet åpnet for mistolkninger og bevisste feiltolkninger som førte til skjebnesvangre politiske konsekvenser, også i Norge.

Etter bare 35 års selvstendighet ble Norge i 1940 for første gang i historien erobret av en kontinental stormakt og satt under tysk styre gjennom fem år. Den annen verdenskrig hadde rammet et militært uforberedt Norge, men de store ideologiske bevegelse i Europa var vel kjente hos oss. De hadde gjennom en årrekke vært diskutert, formulert og vurdert i forhold til norske tradisjoner og politisk kultur. Det gjaldt kommunisme, fascisme og nasjonalsosialisme som alle hadde norske varianter. De store sosiale motsetninger i mellomkrigstidens Norge, økonomisk uro, frykt for marxistisk- revolusjonær omveltning, ulike holdninger til internasjonalt samarbeid og annet skapte et bredt grunnlag for heftige diskusjoner og sterke indre meningsmotsetninger. Yngre generasjoner var særlig engasjerte. Da okkupasjonsmakten innledet en intens og ensidig offensiv for sin verdensanskuelse og samfunnsordning, var det til å begynne med gunstig grobunn for nye og radikale ideer. Ikke få, særlig unge mennesker, som søkte en forankring i et politisk trossamfunn, fant en havn i «den nye tid». Hva var det som skjedde?

Den dype avhumanisering som gjennomstrømmet den nasjonalsosialistiske verdensanskuelse, ble ikke helt gjennomskuet, heller ikke misbruket av idealistiske holdninger til nasjonal forsvarsvilje. Idealistisk innsatsvilje og engasjement ble utnyttet og misbrukt for okkupantens egne praktiske og ideologiske formål.

Kanskje kan det finnes lange linjer også i norsk historie som bør tas med i ettertidens fortolkning av begivenhetene.

Elitefilosofi og raselære

Det hadde fra slutten av det nittende og begynnelsen av det 20de århundre vært en samlende tankestrøm fra filosofer som Joseph de Gobineau (1816-

1882), Friedrich Nietzsche (1844-1900), Jean-Baptiste de Lamarck (1744-1829) og Herbert Spencer (1820-1903), gjennom forening med Charles Darwins (1809-1882) evolusjonsteori, til ny og utvidet kunnskap i biologi og antropologi. Denne utviklingen førte ulykkeligvis også til vitenskapelige avsporinger og til slutt en avhumanisering av vår europeiske kultur som kostet millioner av menneskeliv.

Elitefilosofien hadde gjennom raselæren fått et tilsynelatende biologisk grunnlag. Man trakk åpenbart lærdom av vitenskapelige studier av arv og oppdrett, av Lamarcks ideer om hvordan livsførselen arves nedover i generasjoner, av Darwins teorier om natur og seleksjon og Spencers sosialdarwinisme og «survival of the fittest». Man overførte dette til menneskeslekten og til helsepolitiske forslag om utrensning av «uverdige» liv. Denne formen for «tilpasset sosialdarwinisme» utviklet seg på kort tid til en form for rasisme gjennom «arve- og rasekunnskap» – rasehygiene. Dette ble en fullt utviklet og akseptert vitenskapsgren i vestlig kultur. Den gav impulser og føringer til andre vitenskapsgrener, først og fremst antropologi og psykiatri i begynnelsen av det 20de århundre og i mange år fremover¹. Rasehygienen mistet først sin legitimitet etter Den annen verdenskrig.

Diskusjoner om disse ideene oppstod i hele Europa, men de heteste fant trolig sted i Det tyske selskap for rasehygiene, grunnlagt 22. juni 1905 med mange kjente navn fra medisin, forfatterskap, hygiene, genetikk og jus. Selskapet ble en hovedaktør i den tidsstrømning som utviklet sterkere forestillinger om den nordisk/germanske rases høyverdighet og overlegenhet. Selskapet ble også en veibereder for «rensing av rasen» – med metoder som tvangssterilisering og eutanasi². Slike tanker ble gjennom selskapet også gitt en allmenn utbredelse ved populærvitenskapelig litteratur og vitenskapelige publikasjoner. En av de ledende på området var professor Edwin Fischer (1864-1967), direktør for Kaiser Wilhelm Institut für Anthropologie i Berlin. Han utgav sin hovedlærebok om arvelighetslære og rasehygiene i 1920. Denne ble ivrig lest av Adolf Hitler under hans opphold i Landsbergfengselet i 1923 og bidro utvilsomt til å forme hans rasehygieniske syn, som han utformet i *Mein Kampf*.

Det ble etter hvert nasjonalsosialismen som skaffet selskapet stor innflytelse. Dets teorier ble grepet fatt i av nazistene, og selskapet bistod i stor utstrekning med politisk rådgiving. Det påvirket direkte de lovendringer og rasetiltak som ble bærebjelker for Hitlers styre etter 1933. Disse utartet

¹ Ploetz A. *Die Tüchtigkeit unserer Rasse und der Schutz der Schwachen: ein Versuch über Rassenhygiene und Verhältnis zu den humanen Idealen, besonders zum Socialismus*. Bd 1 i *Grundlinien einer Rassenhygiene*. Berlin: Fischer, 1895.

² Ploetz A. *Ziele und Aufgaben der Rassenhygiene*. Braunschweig: Vieweg Verlag, 1911.

til masseutryddelsen av mer enn 200 000 «uverdige» liv i den tyske befolkning i årene 1939-45: funksjonshemmede barn og voksne, sinnslidende og pleietrengende eldre. Målsettingen var en omfattende sanering av det tyske samfunnet for «mindreverdige» og «unyttige» individer³.

Elitefilosofien hadde gjennom raselæren fått et tilsynelatende biologisk alibi. På grunn av den store «spredningsfare» gjennom tallrik formering måtte de «mindreverdige» isoleres, steriliseres eller fjernes. Den politiske læren utviklet seg til en destruktiv, mystisk og kultpreget ideologi, som fant en omfattende aktiv og passiv støtte i deler av tysk og internasjonal vitenskap.

Også i Norge, som ellers i Europa, hadde raselæren en fast forankring gjennom mange år. Norske forskeres holdninger til raseteori og rasepolitikk var i 1920-30 årene preget av teoriene til den norske farmasøyt og rasebiolog Jon Alfred Mjøen (1860-1939). Selv om hans synspunkter var omstridte, var han en veletablert skikkelse i norsk intellektuelt miljø i 1930 årene⁴. Han var medlem av Vitenskapsakademiet, og Nasjonal Samling hyllet ham som ekspert på rasespørsmål både før og etter hans død. Hans teorier ble sterkt kritisert av enkelte medisinerere, blant andre professor Otto Lous Mohr (1886-1967), som mente at det ikke fantes noe saklig grunnlag for sammenheng mellom arvelige defekter, sosial atferd og samfunnsklasser.

Det er imidlertid verdt å bemerke at heller ikke anerkjente norske medisinske forskere var upåvirket av datidens arve- og rasebiologiske teorier. I professor Søren Laaches (1854-1941) lærebok i nevrologi fra 1923⁵ omtales tilstander som alkoholisme, epilepsi og hysteri som arvelige, og han advarer mot blandingskjeskap. Også professor Ragnar Vogt (1870-1943) fremsetter liknende tanker i sin lærebok fra 1923⁶. Han var også en varm talsmann for «negativ rasehygiene» - hindre videreføring av dårlig arvestoff. Stortinget vedtok i 1934 under Mowinckels regjering så å si enstemmig «Lov om sterilisering av åndssvake og sinnslidende»⁷. Den ble av Nasjonal Samling forsterket noe og fikk navn «Lov nr. 1 til Vern om folkeætten», iverksatt 1943 etter tysk press. Arvelighetsaspekter var heller ikke fremmede etter frigjøringen og kommer blant annet frem gjennom forslag fra medisinsk hold om å sende «tyskerbarna» til Tyskland, da man mente de var belastet med dårlig arvestoff⁸.

³ Müller-Hill B. *Murderous science*. London: Oxford University Press, 1988.

⁴ Gogstad AC. *Helse og hakekors*. Bergen: Alma Mater, 1991, s.173-80, 338-9.

⁵ Laache S. *Nevrologi. Forelesninger og kliniker i den interne medicin*. Kristiania: Steenske forlag 1923, s.316-27.

⁶ Vogt R. *Medisinsk psykologi og psykiatri*. Kristiania: Steenske forlag, 1923.

⁷ Lov om adgang til sterilisering m.v. av 1 juni 1934, Lofthus J. Lov om adgang til sterilisering m.v. sanksjonert 1 juni 1934. *Tidsskr Nor Lægeforening* 1934: 54: 999-1007.

⁸ Slagstad R. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax 1998, s. 173.

Fascisme og nazisme. Opprinnelse og innhold

Etter 1917 skyllet en marxistisk revolusjonsbølge over Europa i den første verdenskrigens spor. Denne bølgen skapte uunngåelige motbølger som gav seg uttrykk i flere totalitære statsamfunn under diktatorisk ledelse i Europa. Økonomiske kriser, mistillit til politikere og de herskende politiske systemer samt de skremmende beretninger fra den russiske revolusjon skapte god grobunn for slike motstrømninger. De dannet grobunn for elitedyrkning, ideer om folkefellesskap og raseteorier. Saklig agitasjon og rasjonell politisk opplysning ble erstattet av massesuggesjon og iscenesatt propaganda. Ufordøyde vitenskapsteorier ble alibier for mytedannelser og mystikk om «nasjonen, folket, blodet og jorden». Lederen, føreren, den autoritære statslederen var av skjebnen bestemt til sine oppgaver. Vi ser også romantiske strømninger med forherligelse av forgagne tiders storhetsideal.

Diktaturbevegelser med slike trekk oppstod etter første verdenskrig i Italia, Tyskland, Polen og Spania. Forfølgelse av intellektuelle var også et særtrekk og var trolig et kjennetegn på vilje til makt, forakt for svakhet og intoleranse for andres tro og ideer.

Det skulle alltid finnes et truende fiendebilde som skulle mane til uoppørlig aktiv innsats i kamp⁹.

Den italienske fascisme

Fascisme var opprinnelig betegnelsen på den italienske statsordning under Benito Mussolini (1883-1945), innført etter første verdenskrig. I politisk propaganda ble betegnelsen lenge brukt på andre liknende autoritære statsformer og ideologier som den tyske nasjonalsosialisme og den spanske falangisme. Felles kjennemerker for de rent fascistiske bevegelser er elitedyrkning, statskontrollert korporativisme¹⁰, statsregulert planøkonomi, ubegrenset statlig autoritet og mobilisering av massene. Den opprinnelige og mest strukturerte av disse bevegelser og systemer var utvilsomt den opprinnelige italienske fascisme¹¹.

Idégrunnet var utviklet i samarbeid mellom fire ledende personligheter i Italia ved slutten av første verdenskrig: Enrico Corradini, Alfredo Rocco, Giovanni Gentile og Benito Mussolini. I den fascistiske ideologi finner vi trekk fra flere av de samtidige filosofiske og politiske idéretninger, særlig fra fransk arbeiderbevegelse og syndikalisme med dens leder George Sorel. Herfra ble ideene om den korporative stat hentet: folkerepresentasjon gjen-

⁹ Ofstad H. *Vår forakt for svakhet*. Oslo: Pax, 1971.

¹⁰ Folkerepresentasjon etter yrker, ikke etter partier.

¹¹ Fascisme kommer av *fascio*, dvs. knytte, bunt. Fascio Italiana di Combattimento = det italienske kampforbund.

nom fag- og yrkesgrupper. Fagforeninger og yrkesorganisasjoner skulle utgjøre kjernen i folkerepresentasjonen¹².

Syndikalistene ville også ha samfunnet omformet gjennom voldelige metoder for å få overført samfunnsmakten til arbeiderne gjennom fagforeningene. Metoder som generalstreik og sabotasje skulle settes i verk.

Også deler av norsk arbeiderbevegelse var tidlig påvirket av syndikalismen. Spesielt gjaldt det Martin Tranmæl (1879-1967), som stiftet «Fagopposisjonen» i 1911, en innflytelsesrik fraksjon i Det norske Arbeiderparti i 1920 årene og de følgende år. Syndikalistiske strømninger kan lenge spores i norsk fagbevegelse¹³.

Også i den fascistiske ideologi var anti-intellektuelle holdninger fremtredende. De ble stimulert til stadig kampberedskap og til myteskapninger om fordums storhetstid likesom i romertiden. Idéer og forestillinger stimulerte sterke følelser, ledsaget av oppildnende og fargerike oppmarsjer. Orden og disiplin skulle herske; samfunnet ble ledet av føreren «Il Duce». Han var personlig diktator i en absolutt autoritær stat. Han ble støttet av en elite som ble rekruttert gjennom oppdragelse og trening av ungdommen fra de tidligste år. I skolen og partiorganisasjonen skilte de beste seg ut og ble valgt til å danne elitegruppen.

I det praktisk politiske program inngikk imidlertid mange sosiale og økonomiske reformer som bygget på planøkonomiske prinsipper og tok sikte på sosial utjevning. I det fattige og kriserammede Italia fikk bevegelsen omfattende støtte i befolkningen. Fascistene beholdt kongen som symbol. Jødefiendtlighet var det intet eller lite av før Italia kom under tysk innflytelse under Den annen verdenskrig¹⁴.

Etter hvert syntes utviklingen i Italia å gli bort fra den sosialreformistiske linjen og bli en militant og aggressiv totalitær stat. Italias angrep og aggresjon mot Albania og Etiopia i slutten av 1930-årene tok åpenbart sikte på å gjenopprette et italiensk imperium.

Tross betydelige ulikheter ble nazisme og fascisme svært ofte oppfattet som noenlunde likeartede ideologier, ikke minst fordi førerprinsippet var et felles trekk i statsforfatningene.

---

¹² Syndikat – fagforening. Jf Quislings «Riksting». Basberg EC. *Ideer og politikk*. Oslo: Cappelen 1963.

¹³ Skirbekk G. *Politisk filosofi*. Bd.2 Oslo: Universitetsforlaget 1972.

¹⁴ Dahl HF *Hva er fascisme? Et essay om fascismens historie og ideologi*. Oslo 1972, Fascisme i Norge 1920-1940. Et overblikk. *Kontrast* 3/1966 s. 14-7.

Nasjonalsosialisme

Tysk nasjonalsosialisme hadde mange røtter i de samme tankestrømninger som fascismen, men var som politisk system mindre strukturert enn den opprinnelige italienske fascisme.

Ideologien var sterkt preget av Adolf Hitlers særegne livsanskuelse og politiske filosofi, slik som den var utformet i *Mein Kampf* og senere formulert i hans testament og hans *Tischgespräche*, som først kom ut etter hans død¹⁵. I tillegg hadde andre teoretikere som Houston Chamberlain og Alfred Rosenberg satt sine preg på ideologien¹⁶.

Etter nederlaget i Den første verdenskrig falt mange av de hjemvendte tyske soldater for en intens propaganda om kommunisters og jøders ansvar for begivenhetene som førte til det tyske nederlag og våpenstillstanden i 1918. Soldatene følte seg i stor utstrekning oversett og glemt. De møtte overveldende problemer ved hjemkomsten: inflasjon, matmangel, spanskesyke, arbeidsløshet, fattigdom og sosial fornedrelse. I Bayern var forholdene særlig vanskelige, og her var det god grobunn for kommunisme.

Som motvekt oppstod det her et lite alternativt arbeiderparti «Deutsche Arbeiterpartei» som i 1919 fikk Adolf Hitler som et av sine første medlemmer. Ropet på sterke menn ble stadig høyere i Tyskland, demokratiet syntes å ha spilt fallitt, og Hitler som snart ble leder av dette partiet, fascinerte med sine ideer og retorikk, om ikke med sitt utseende.

Historien om hvordan han kom til makten: hans første kuppforsøk, fengselsopphold, partiets fremgang ved lovlige valg og støtten fra næringslivet hører ikke hjemme her. Det var en prosess som ble hjulpet frem av børskrakk og politisk demagogi med bibehold av fiendebildet av jødekapitalismen, kommunismen og Versailles-freden. Den ble fremmet av appeller til småborgerne, av Hitlers evne til å få den ydmykede tysker med trøstesløs framtid til å se lys i tunnelen. Slik gikk det til at stadig flere lyttet til hans budskap. Han opphevet tilsynelatende arbeidsløsheten gjennom organisering av en militant utformet arbeidstjeneste og storstilet opprustning. Han fikk tyskerne til å gjenvinne sin selvrespekt.

Hovedtrekkene i bevegelsens ideologi var, som den etter hvert manifesterte seg, sterk nasjonalisme, antisemittisme, mystisisme om blod og jord, teorier om den evige kamp, uklare økonomiske reformer og krav om livsrom for den overlegne tyske germanske raseelite¹⁷.

¹⁵ Hitler A. *Mein Kampf*. 37. Aufl. München 1933. Norsk oversettelse ved Eberhard Günter Kern. Oslo: Stenersen, 1941.

¹⁶ Bullock A. *Hitler, A study in Tyranny*. New York: Bantam Books 1961. På norsk: *Tyranni og tyranniserende*. Oslo: Aschehoug 1957.

¹⁷ Fest J. *Det tredje Rikes ansikt*. Oslo: Gyldendal 1972, *Hitler, eine Biographie*. Norsk oversettelse Oslo: Gyldendal 1973.

Hitlers egenartede psykopatiske personlighet preget fullstendig utforming av den praktiske politikk. Han så seg selv som visjonær og skjebnebestemt leder av Tyskland og Europa. Hans statssystem ble preget av indre motsetninger og konkurranse om førerens gunst. Eliten på alle nivåer søkte å imøtekomme lederne, og et omfattende angiversystem bredte seg ut og forgiftet det tyske samfunnet. Førerprinsippet, den totale sentralisering og dobbelt administrasjon parti - stat førte til kompliserte og ofte lite effektive beslutningsprosesser¹⁸.

Adolf Hitlers livsanskuelse

Adolf Hitlers oppfatninger om de ubrytelige naturlovene var grunnlaget for alle hans tanker. Naturlovene var bestemmende for hans oppfatning om at historien alltid bar bud om folkenes kamp for livsrom, og at alle tenkelige midler var tillatt i denne livets kamp. I hans hovedverk *Mein Kampf* skriver han: «På bunnen finner vi alltid bare trangten til selvoppholdelse. Under den smelter den såkalte humanitet som uttrykk for en blanding av dumhet, feighet og innbilt bedreviten lik snø i morgensolen. I evig kamp er menneskeheten blitt stor, i evig fred går den til grunne.»

Krig og utryddelse hadde derfor vært nødvendig for å gjenopprette verdens truede orden. Alle tretthets- og svakhetstilstander samt katastrofer i store riker skyldtes etter hans syn brudd på naturens bud, særlig raseblanding. «Blodblandingen og dermed senkningen av rasenivået er de eneste årsaker til at de gamle kulturer gikk under. Menneskene mister den motstandskraft som bare det rene blod kan gi. Det som ikke er god rase på denne jorden, er verdiløst»¹⁹. Han hadde en fast tro på at det hadde eksistert en eldgammel arisk elite som overvant massene og mindreverdige folkeslag. I Hitlers livsanskuelse og politiske budskap finner vi klare påvirkninger fra det nittende århundres tenkere som vi har omtalt ovenfor.

Alfred Rosenberg

Rosenberg var en av Hitlers tidligste medarbeidere og ideologer og fikk ledelsen av nazipartiets utenrikspolitiske avdeling. I sitt hovedverk *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* avslørte han sterke antimarxistiske og antijødiske synspunkter. Han utviklet sin egen ganske teoretiske og uklare rasepolitiske filosofi, uten direkte i forbindelse med Hitlers aggressive rasistiske syn. Også han mente at den nordiske rase var det skapende prinsipp i verdenshistorien og som stod i uavbrutt kamp mot jødedommen. Rosenberg foreslo dannelse

¹⁸ Nissen I. *Ideen bak partiene*. Oslo: Cappelen 1951.

¹⁹ Hitler A. *Mein Kampf*. München 1933, s. 324.

av et nordisk folkeforbund, en sentral idé også i Vidkun Quislings (1887-1945) politiske tanker. Rosenberg var en god støttespiller for Quisling i den tyske stats ledelse, der meningene om ham var delte.

SS ordenen og Heinrich Himmler ²⁰

«SS» sto for «Schutzstaffel der nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei», og var opprinnelig Førerens vaktstyrke fra partiets tidlige år. Denne vaktorganisasjonen for Føreren hadde tidlig et elitepreg. I løpet av 1930 årene ble den imidlertid stadig mektigere under Heinrich Himmlers ledelse. Kjernen i organisasjonen «Allgemeine SS» var bygget opp som en delvis hemmelig mystisk orden, visstnok med trekk fra Jesuiterordenen, som blir hevdet å ha vært forbilde. Etter hvert ble ordens-, kriminal- og sikkerhetspolitiet i Hitlers Tyskland lagt inn under SS-ledelsens kommando. Også etterretningsorganisasjonen Sicherheitsdienst – SD ble underlagt den samme sentrallledelsen. Det gjaldt imidlertid ikke «Abwehr» – den rent militære spionorganisasjonen. Alle tråder ble til slutt samlet i Reichssicherheitshauptamt (RSHA) i Prinz Albrechts Strasse i Berlin hos Heinrich Himmler. Alle tjenestemenn fikk SS-titler og uniformer. Gestapo - Geheime Staatspolizei – var en underavdeling av Sicherheitspolizei.

«Allgemeine SS» – hovedorganisasjonen – var en eliteavdeling, nærmest et ordenssamfunn som var sammensatt av menn med særlige fysiske og psykiske egenskaper, en kopi av religiøse ordensselskaper og middelalderlige ridderordener, og bygget på ekstrem raseteori og nazistisk elitefilosofi. De ble oppdratt til fanatiske nasjonalsosialister og ble kjernetroppene i gjennomføringen av Hitlers og Himmlers praktiske rasepolitikk.

Ledere og vaktmannskap ved de fleste nyopprettede konsentrasjonsleirene bestod av særlige grupper – såkalte SS Sonderkommandos («Totenkopf-Abteilungen») som sorterte under Allgemeine SS eller direkte under Himmler.

SS-vaktene var opprinnelig oftest unge arbeidsledige som lett lot seg rekruttere og som kanskje fikk sitt første «ordentlige» arbeid i livet under det nye regimet. De unngikk dessuten fronttjeneste. De var oftest brutale og gjorde de første fangene stadig oppmerksomme på at det nye samfunn var langt bedre enn det gamle, som i Tyskland var preget av arbeidsløshet og sult.

Fra 1940 vervet SS også frivillige til fronttjeneste, til det såkalte Waffen SS, som ble kjent som fryktede elitesoldater. De frivillige fra okkuperte

---

²⁰ Höhne H: *Hitlers SS och Gestapo*. Stockholm: Berghs forlag 1968. Original: *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*. Hamburg: Spiegel Verlag 1966.

områder ble knyttet til Waffen SS, som ble en slags tysk variant av den franske fremmedlegion. Waffen SS var rent militær og hadde ingen direkte tilknytning til Allgemeine SS, men stod under Himmlers overordnede ledelse. De norske frivillige i tysk militær tjeneste – frontkjemperne – var nesten samtlige knyttet til Waffen SS.

Fra 1933 åpnet Himmler også adgang til SS for ledende personer fra adel og aristokrati, intellektuelle yrker og næringsliv. Mange av disse ble en slags æresmedlemmer i organisasjonen – de fikk «ehrenamtliche» stillinger. De ble utnevnt uten en eneste dags trening, ble tildelt en offisers tittel og fikk bære uniformen. De hadde imidlertid ingen rett til kommandoføring, og deres medlemskap tjente bare til å gi SS en sterkere karakter av eliteorganisasjon. Den fryktede SS-organisasjonen gjorde seg tidlig gjeldende under den tyske okkupasjonen, og kom til å spille en viktig rolle i Norge.

De mest groteske ytringsformer for kvasivitenskapelige raseteorier slo rot i SS-ordenen under Heinrich Himmlers ledelse. Under sin agronomutdannelse etter Den første verdenskrig ble han fullstendig opptatt av «Blut und Boden»-filosofien. Han opplevde den internasjonale jødiske kapital som bøndernes verste fiende. Hans andre hovedmotstander var slaverne. «Bare gjennom å kjempe mot slaverne kan den tyske bondestand bevares og styrkes fordi Tysklands fremtid ligger mot øst». Kampen mot de slaviske undermenneskene og den internasjonale jødedom ble en ren besettelse hos ham. Han interesserte seg for opprinnelsen til de nordiske folk og deres urtid. Han stiftet en slags vitenskapsorganisasjon «Ahnenerbe», der man særlig interesserte seg for helleristninger og andre eldgamle kulturoverleveringer. Han gjorde flere besøk i Skandinavia i slike ærender, og han var i Norge to ganger under okkupasjonen. Hans noe romantisk pregede oppfatning av de nordiske mennesker må utvilsomt ha vært årsak til at SS tok lettere på meget av nordmennenes motstand, sammenliknet med fremfarten til SS i andre okkuperte områder.

Han opprettet et eget helsevesen i SS, der legene og sykepleierne fikk en egen ideologisk skolering. De ble i stor utstrekning brukt i KZ leirene og deltok i flere av de groteske medisinske eksperimentene på fanger under krigen.

Særlig hårdnakket forfulgte Himmler homoseksuelle, og ingen homoseksuell unngikk hans straff, selv innenfor partiet og SS. Fra 1937 da SS og politiet i Det tredje riket ble slått sammen, begynte registrering av yrkesforbrytere, alkoholikere, sedelighetsforbrytere, omstreifere og andre «mindreverdige» individer. Derfra var veien kort til eutanasiprogrammene og utryddelsen av jødene. Denne fikk som kjent sin kulminasjon med gasskamrene i Auschwitz og andre tilintetgjørelsesleirer under Den annen verdenskrig.

Himmler ble den mektigste og mest fryktede person i Hitlers nærhet. Med alle maktens tråder i sine hender kunne han handle egenrådig og intrigant. Opprettelse av en autoritær SS-stat var trolig hans endelige mål. Meget taler for at han ville ha gjort statskupp mot Hitler selv, dersom krigen hadde tatt en annen vending. Som militær krigsfange hos britene begikk han selvmord i 1946.

Ideologiske varianter i mellomkrigstidens Norge

Fra unionsoppløsningen og særlig i 1920- og 1930 årene hadde det etablerte kulturliv i Norge og meget av den borgerlige politikk et sterkt nasjonalpatriotisk preg. Nasjonalpatriotisk høyrøstethet styrket den nasjonale identitet og stolthet. Det hadde ikke vært mange år siden unionsoppløsningen, og nasjonalpatriotismen ble båret frem av Grønlandssaken, polarferder og ski-seire og videreføring av Bjørnsons svulstige forherligelse av det norske²¹.

Vi kan nok forklare stemningene dels ut fra landets korte periode som selvstendig kongerike, dels som en reaksjon på de mektige revolusjonære strømninger i den norske arbeiderbevegelse.

De fleste tenkende mennesker i våre dager er blitt seg bevisste at nazismen, kommunismen og andre totalitære ideologier kan bryte ned grunnleggende menneskelige verdinormer. Vi kan imidlertid lett glemme at de millioner av deres tilhengere i de land som var rammet av dype sosiale kriser, så det annerledes. Også de tusener av nordmenn som sluttet opp om, eller hadde sympati med såkalte nasjonale bevegelser i mellomkrigstiden og med Nasjonal Samling i okkupasjonstiden, så det på en annen måte. I mellomkrigsårene hadde mange sett på sosiale reformer, trygghet i hverdagen, lov og orden og arbeid til alle, som positive og synlige kjennetegn på resultater av autoritære politiske styreform i land som Italia og Tyskland.²² At prisen for denne lov og orden var ensretting og terror, var til dels lite synlig i regimenes tidlige år.

Den unge arbeiderbevegelsen som oppstod i det frie Norge etter 1905 ble langt mer radikal enn ellers i Europa. Den kom i markert opposisjon til det «borgerlige» samfunn som var sterkt preget av ny nasjonalisme i motsetning til arbeiderbevegelsens internasjonalsisme.

Mange så både i den revolusjonære arbeiderbevegelse og i en «nasjonal sosialisme» en vei ut av kriser, arbeidsledighet og maktesløshet. Mange så behov for et politisk alternativ til den demokratiske parlamentarisme, til

²¹ Bomann Larsen T. *Den evige sne. En skihistorie om Norge*. Oslo: Cappelen 1993.

²² Dahl HF. *Fra klassekamp til nasjonal samling. Arbeiderpartiet og det nasjonale spørsmål*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1968.

kriser, streiker og økende proletarisering²³. Strømningene fra og strømmen til Moskva skapte motstrømninger også i Norge. Både latente og åpenbare fascistiske strømninger oppstod i mellomkrigsårene som reaksjoner på faren for kommunistisk revolusjon i Norge, som i mange andre land i Europa. Leter vi, så finner vi spor av dem også langt inn i datidens etablerte borgerlige politiske partier. De fikk aldri ordentlig gjennomslag. Men den nyere sosialdemokratiske reformpolitikken etter Nygaardsvolds regjeringdannelse i 1935 nådde heller ikke å få full gjennomslagskraft før krigen nådde Norge²⁴.

I det kaoset som rådde den gang med vedvarende klassekampretorikk, Moskvatesene i friskt minne og en stadig omfattende arbeidsløshet, er det heller ikke vanskelig å forstå at også arbeiderbevegelsen skallet av tilhengere til mellomkrigstidens fascistiske grupper og til Nasjonal Samling da okkupasjonen var et faktum. De festet seg ved løfter om det klasseløse samfunn og sosiale reformer. Bønder og landarbeidere så en utvei fra gjeldsslaveri og sosial fornedrelse²⁵. I de første okkupasjonsår var også troen på alliert seier dypest sett svært begrenset, selv om det aldri skulle gis uttrykk for dette mann og mann imellom.

Da major Vidkun Quisling lanserte partiet Nasjonal Samling i 1933, la det frem klare sosialpolitiske reformplaner, til dels mer etter fascistisk enn nasjonalsosialistisk mønster. Blant annet ville partiet forby streik og lockout og fastsette en arbeidets lov etter korporativistisk mønster. Stortinget skulle avskaffes og folkerepresentasjonen bestå av representanter for yrkes- og kulturlivet – det såkalte riksting²⁶. Partiet hadde sin største tilslutning de første årene etter stiftelsen, men kom ikke inn på Stortinget og tapte tilhengere etter hvert etter indre stridigheter²⁷. Hvor mange medlemmer partiet hadde på sin høyde i mellomkrigstiden, vet man ikke nøyaktig. Partihistorikere anslår antallet til hen imot 10 000 medlemmer, foruten 3-4000 medlemmer i ungdomsorganisasjonen. Ved Stortingsvalget i 1933 fikk partiet 27850 av de 1 248 686 avgitte stemmer, dvs. 2,23%. Ved krigsutbruddet hadde antallet sunket til ca. 4000 i alt. Det store tilsig med mangedobling av medlemstallet kom i 1940-41 etter 25. september 1940²⁸. Det samlede medlemstall under krigsårene nådde opp mot 55 000.

²³ Pryser T. *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Bind 4. Oslo: Tiden 1988.

²⁴ Berntsen H. *I malstrømmen*. Oslo: Aschehoug 1991.

²⁵ Slagstad R. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax 1998.

²⁶ Nasjonal Samlings program. Se Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979.

²⁷ Dahl HF. *Quisling. En fører blir til*. Oslo: Aschehoug 1991, Høidahl O. *Quisling. En studie i landssvik*. Oslo: Universitetsforlaget 1988.

²⁸ Personlige opplysninger ved Einar Rustad og Bjørn Østring.

«Nasjonale klubber» og et lite nasjonalsosialistisk parti etter rent tysk mønster hadde den gang ingen politisk betydning, men mange av deres medlemmer gikk over til NS under okkupasjonen.

Langt større og mer innflytelsesrikt i mellomkrigsårene var Fedrelandslaget, en overordnet tverrpolitisk folkebevegelse stiftet i 1925 med støttespillere som Christian Michelsen og Fridtjof Nansen. Fedrelandslaget anså seg ikke som et politisk parti, men som stående over partipolitikken. På sin høyde nådde det i 1930 opp mot over 100 000 medlemmer. Også her sporer vi fascistiske trekk. Laget mistet etter hvert også medlemmer og politisk betydning. Under Riksrådsforhandlingene med tyskerne i 1940 så mange hen til ledende medlemmer av Fedrelandslaget som alternativ til Nasjonal Samling. Noen fant sin plass der, men de fleste tok klart standpunkt mot samarbeidsforsøkene og mot okkupasjonsmakten²⁹.

Forsøkene fra fascistpregede bevegelser på mytologisering av blant annet historien om Norges «storhetstid», bruk av ritualer, slagord og andre masse suggestive virkemidler slo heller aldri ordentlig an i Norge. Våre tradisjoner og likhetskultur hindret dette. Tross iherdige forsøk ble aldri marsjtakten den samme hos Quislings rekrutter som hos læremestrene fra Tyskland. Så stramme i sine uniformer ble de fleste heller aldri.

Den demoniserte ideologien

I historieberetningene om okkupasjonstiden og motstandsbevegelsen er den tapende part, «nazistene» blitt identiske med «landsforræderne». De er alle blitt mytologisert som det uforanderlige fiendebilde på simpelt forræderi, råskap og brutalisert voldsutøvelse. «Nazismen» er demonisert historisk og sosialt, og er en spesifikk materialisering av det ondes prinsipper, kfr. Anne Eriksens bok *Det var noe annet under krigen*³⁰.

Diaboliseringen av fascisme og nazisme som politiske systemer og om-dannelsen av de totalitære ideologiers politikk til symboler på rent moralske verdier, kan paradoksalt nok alminneliggjøre og derved tilsynelatende ufarliggjøre deres praktisk-politiske dimensjoner. Ureflektert følelseladet opp-rørthet mot vold, rasisme og intoleranse kan derfor lamme evnen til nøktern analyse av deres rene politiske innhold³¹.

Var de således «nazister» alle de som f. eks. sluttet seg til Fedrelandslaget i 1930-årene eller til Nasjonal Samling før eller under okkupasjonen? Kunne

²⁹ Redaksjonell artikkel i ABC 20 juni 1940, Sørensen Ø. *Solkors og solidaritet*. Oslo: Cap-pelen 1991.

³⁰ Eriksen A. *Det var noe annet under krigen – 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax 1995.

³¹ Ofstad H. *Vår forakt for svakhet*. Oslo: Pax, 1971.

de se frem i tiden og forestille seg de redsler og eksesser som de totalitære statssystemer kunne føre til?

Motivene for oppslutning om totalitære bevegelser i Norge både før, under og etter okkupasjonen kan vi finne i et komplisert mønster av følelser, frustrasjoner, naiv idealisme, kulturell arv og snevre personlige materielle interesser.

Vi har i ettertid trolig glemt at likegyldigheten til autoritære ideologier og statssystemer både til høyre og til venstre lenge var ganske utbredt i de norske velgermasser. Også i de norske varianter finner vi spor av elitetekning, maktsentralisering og intoleranse noenlunde likt fordelt på høyre- og venstresidens ytterfløyer. Det fantes på den ene siden et innflytelsesrikt kommunistparti og en «Mot Dag» organisasjon, på den annen side nasjonale klubber og foreninger og frivillige militærorganisasjoner. Enten det ble kalt «sentralisme» eller «førerprinsipp», innebar det åpenlys tilsidesettelse av demokratiske prinsipper og avstandtagen fra norske verditradisjoner.

Hadde derfor demokratiet som styreform begrenset plass i folks politiske bevissthet i mellomkrigsårene? Også deler av arbeiderbevegelsen hadde hevdet sterke antidemokratiske prinsipper. De politiskdemokratiske verdier hadde ikke den gang den høyeste prioritet blant folk flest. Viktigste var norske tradisjoner om samhold, fellesskap, frihet og likeverd³².

Nasjonalistiske strømninger var tydeligvis langt sterkere i borgerlige miljøer, og spørsmålet reiser seg om det på et slikt grunnlag oppstod bestående motsetninger som betydde noe for den senere og dypere splittelse mellom «gode» og «ikke gode» nordmenn.

Har vi vært villige til å studere totalitære ideologier grundig nok som politiske systemer? Det kan det reises tvil om. Er slike analyser kommet i skyggen av de moralske aspekter på ideologiene?

Ble okkupasjonen den uventede «revolusjonen»?

Først med den tyske okkupasjonen kom «revolusjonen» til Norge, en revolusjon som ingen hadde ventet seg slik. Mangt og meget ble på kort tid totalt forandret i det norske samfunnet. Tross frykt og frustrasjoner, krenkede nasjonale verdier og tap av råderett i omtrent alle saker opplevde likevel mange paradoksalt nok en umiddelbar lettelse i dagliglivets sosiale nød og økonomiske problemer. Så å si alle fikk arbeid i løpet av kort tid; folk fikk penger mellom hendene, de kommunale offentlige budsjetter kom tilsynelatende i balanse. En illusjon av velstand fantes, inntil det gikk opp for folk

³² Gerhardsen E. *Unge år*. Oslo: Tiden 1974.

at det var lite å få for pengene, at vi «spiste av såkornet», at landets verdier ble nedslitt og uttømt³³.

Resignasjon og passivitet var utbredt den første tid etter den tyske okkupasjonen, en passivitet som den gang gradvis og utilsiktet risikerte å kunne gli over mot aktivt samarbeid med fienden.

Okkupasjonsårene var imidlertid ikke noen stabil og uforanderlig tids-epoke. Store endringer i folks dagligliv fant sted også innenfor femårs-perioden, påvirket av verdenskrigens gang. Holdningene i befolkningen endret seg også betydelig. En nesten lammende passivitet i de par første årene endret seg etter hvert som krigslykken vendte seg til de alliertes fordel, og motstandsvilje og patriotisme ble gradvis aktivisert. Våre normer og verdier kom under stadig sterkere press, samtidig som den tyske okkupasjonsmakten strammet tøylene. Men den sivile motstandsbevegelsen klarte å motstå presset og hevde våre norske tradisjoner og verdier³⁴.

Flere hundre tusen nordmenn arbeidet under alle okkupasjonsårene helt eller delvis i tyskleidet produksjon eller forvaltning³⁵. «Hjulene skulle holdes i gang», og dette var i fullt samsvar med Folkeretten. Tross den vellykkede holdningskamp mot nazifiseringen var det lite som tydet på at den hadde noen nevneverdig innflytelse på den tyske militære virksomhet i landet. Det hadde heller ikke den militære motstandsbevegelse MILORG før i de siste åtte måneder av krigen, da den foretok tallrike sabotasjeaksjoner mot tyske anlegg og bedrifter. Men bare eksistensen av MILORG ble av stor moralsk betydning for holdningskampen og bidro til å styrke optimismen og øke motstandsviljen. Folk flest hadde ingen klare oppfatninger om hvordan hjemmefronten var organisert og ledet, og ofte var nok forestillingene overdrevne, både om dens fysiske omfang og betydningen for den tyske krigføring i Norge³⁶.

Både den sivile og militære motstandskampen hadde sin store betydning ved å gjenopprette landets anseelse og respekt etter de bedrøvelige begivenheter i 1940: tapt krig og langvarige forhandlinger om administrativt samarbeid med fienden – de såkalte riksrådsforhandlinger.

Motstandskampen hadde en nasjonsoppbyggende verdi, og den styrket nordmenns selvfølelse etter en periode med ettergivenhet, pessimisme og

³³ Statistisk Sentralbyrå. *Statistisk utsyn over krigsårene*. Oslo: SSB 1948, Bohn R. *Reichskommissariat Norwegen*. Schriftserie des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes. München: Oldenbourg 2000.

³⁴ Grimnes OK. Kollaborasjon og opprør. Kap. 2 i S. Ugelvik Larsen. (red.) *I krigens kjølvann* Oslo: Universitetsforlaget 1977.

³⁵ Pryser T. *Arbeiderbevegelsen og Nasjonal Samling*. Oslo: Tiden 1991.

³⁶ Kjelstadli S. *Hjemmestyrkene*. Bd. 1. Oslo: Aschehoug 1959, Hauge JC: *Manuskripter* Oslo: Tiden 1988.

uenighet. Men kløften mellom «gode nordmenn» og NS's tilhengere ble til gjengjeld avgrunnsdyp. Den andre dype kløften – mellom kommunistene og den øvrige motstandsbevegelse – var den gang ukjent og til dels skjult for menigmann, men motsetningene avslørte seg umiddelbart etter frigjøringen³⁷.

Der går således ubrutte linjer fra 1920- og 30-årenes kriser gjennom strid og motsetninger mellom den radikale arbeiderbevegelse og de reaksjonære nasjonale bevegelser og partier, mellom sosialister og borgerskap, frem til okkupasjonsårenes motstandsbevegelse og de samarbeidsvillige i og utenfor Nasjonal Samling. Vi kan følge deres forgreninger inn i motstandsbevegelsens to leire: kommunistenes og borgerskapets hjemmefrontledelser. Motsetningene var under okkupasjonsårene skjult under en overflate av ytre enighet og nasjonalpatriotisme, inntil de bitre motsetninger om hvordan landet fortsatt skulle styres, ble åpenbare ved frigjøringen.

Politisk og ideologisk bakgrunn i det nye Norge 1905-1940. Grobunn for autoritære ideologier?

Kan det være trekk ved forhistorien som kan gjøre det lettere, nå i ettertid, å forstå det som her er beskrevet og som hendte like før, under og like etter Den annen verdenskrig?

I 1905 lanserte statsminister Christian Michelsen (1857-1925) parolen om «den nye arbeidsdag» med sikte på å bygge det frie Norge sterkere og rikere i de kommende år. Den økonomiske og industrielle fremgang fra slutten av 1800-årene fortsatte etter unionsoppløsningen. Nye industribedrifter ble grunnlagt, blant andre Elkem, Norsk Hydro og Sydvaranger A/S. Industriveksten førte imidlertid med seg nye sosiale problemer. Industrierbeiderbefolkningen øket fra 1905 til 1913 fra 78 000 til mer enn 120 000, men utviklingen førte til økende arbeidsløshet og bolignød. Reallønnen steg likevel stadig. Vi må heller ikke glemme at utvandringen i disse årene nådde opp til mer enn 100 000 personer.

Folks politiske interesse var imidlertid fortsatt mer rettet mot målsak, avholdssak og trosspørsmål enn økonomisk og sosial politikk³⁸. De politiske motsetningene var heller ikke så dype i de første årene etter 1905. I denne perioden var det partiet Venstre som fikk den ledende politiske rollen. Den sosiale og økonomiske politikken var sterkt påvirket av flere yngre jurister. Av disse var det spesielt Johan Castberg (1862 – 1926) som preget sosialpolitikken. Han gjorde en betydelig innsats med sikte på å realisere et rett-

³⁷ Gjelsvik T. *Hjemmefronten* Oslo: Cappelen 1977, Kraglund I, Moland A. *Hjemmefronten*. Bd. 6, *Norge i krig*. Oslo: Aschehoug 1987.

³⁸ Nissen BA. *Nasjonal vekst*. Bd.7 Vårt folks historie. Oslo: Aschehoug 1964.

ferdig samfunn med sterkere statlig innflytelse. Av de mange sosiale reformer var «de Castbergske barnelover» blant de mest betydningsfulle. I 1913 ble Sosialdepartementet opprettet, og Castberg overtok dette³⁹.

«De forenede norske arbeidersamfunn» ble stiftet alt i 1882, og ble senere grunnstammen i et eget politisk parti «Arbeiderdemokratene», som senere skiftet navn til «Radikale Folkeparti». Et nytt Arbeiderparti ble imidlertid stiftet i 1887, og ble tidlig sterkt radikalisert. Så tidlig som i 1911 skilte det seg ut en venstreradikal fløy, i partiet kalt «Fagopposisjonen», ledet av den dynamiske unge trønder Martin Tranmæl (1879 - 1967) som sammen med Arbeidernes Ungdomsfylking kom til å utgjøre den venstreradikale fraksjon i partiet frem til 1920⁴⁰.

Det norske Arbeiderpartis landsmøte i 1918 fant sted under inntrykkene fra den russiske revolusjon. Det fant sted i skyggen av den finske borgerkrigen og tilløpene til revolusjon i Tyskland etter den tapte krigen. Partistyret hadde invitert en representant for det sovjetrussiske kommunistparti til landsmøtet. Partiet demonstrerte derved for all offentlighet sin sympati med de russiske kommunister og bolsjevikrevolusjonen.

Det tidligere styre i Arbeiderpartiet gikk av, og opposisjonens fremste radikale ledere tok dets plass. I 1919 ble partiet opptatt i Den Kommunistiske Internasjonale (KOMINTERN) som et av organisasjonens første medlemmer. Alt ved Det norske arbeiderparti (DNAs) landsmøte i 1919 bebudet Martin Tranmæl at «røde garder» kunne bli opprettet i den revolusjonære kamp. Den revolusjonære retning i arbeiderbevegelsen fikk i 1920 også makten over fagbevegelsen⁴¹.

Den videre historie om hvordan arbeiderbevegelsen senere ble splittet og etter noen år gradvis gled fra en revolusjonær periode over i en radikal reformistisk periode, hører ikke hjemme her. Men motsetningene i norsk politikk var blitt dramatiske. De ble ikke mindre av at det oppstod flere «nasjonale» grupper, klubber og partier med større om mindre fascistpregede innhold. (Det norske nasjonalsosialistiske arbeiderparti, Nasjonal Samling, Fedrelandslaget Ragnarokkretsen, Det nasjonale selskap m.fl.)

Dertil gjennomgikk landet tre store økonomiske kriser i årene 1920 -1931. Børskrakk, arbeidsledighet og streiker dominerte i folks dagligliv. Inntil 1935 beholdt de borgerlige regjeringsmakten med unntak av et kort

³⁹ Seip AL. Velferdsstatens fremvekst i Norge. *Historisk tidsskrift* 1979;58: 43-59.

⁴⁰ Slagstad R. *De nasjonale strateger*. Oslo: Pax 1998., Christensen Chr. A. *Vårt folkes historie*. Bd.8. Oslo: Aschehoug 1961, Alnæs K. *Historien om Norge* Bd 4. Oslo: Gyldendal 1999..

⁴¹ Gerhardsen E. *Unge år*. Oslo: Tiden 1974; Pryser T. *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Bd. IV Oslo: Tiden 1988.

intervall i 1925. Stortingsflertallet forble imidlertid borgerlig inntil krigsutbruddet. De til dels bitre motsetninger mellom sosialister og borgerlige bestod helt til okkupasjonen. De ble heller ikke skrinlagt under okkupasjonen, selv om alle motsetninger ble søkt skjult i disse årene for ikke å svekke motstandsviljen i folket. Det er heller ikke usannsynlig at unge idealistiske ledere bar på tankegods fra den revolusjonære perioden til langt inn i etterkrigstiden, oppfrisket av Sovjets krigsinnsats. Tidsintervallene var korte.

Bemerkelsesverdig er det også at etter fem års frihetskamp mot et totalitært styrersett, stemte 176 000 velgere i 1945 for et annet totalitært system, representert ved Kommunistpartiet.

Den senere mellomkrigstid i Norge var preget av uro og motsetninger som vi må se på bakgrunn av samfunnsforholdene. Nød, arbeidsløshet og kriseår er nevnt. Klassekonflikter og samfunnsendringer i Norge etter 1920 lå dypt forankret i det samtidige europeiske og amerikanske urofylte samfunnsliv.

Ikke mer enn 15 år etter unionsoppløsningen sluttet en tredjedel av velgermassen opp om et parti som bekjente seg til klasseskole og politisk sentralisme etter mønster fra den russiske revolusjon. Noe egentlig proletariats fantes ikke i Norge, og skulle et revolusjonært eventyr ha blitt virkeliggjort, ville det endt i en blodig katastrofe.

Det urokkelige samholdet

En av de bestående myter er myten om at det hersket ubrytelig politisk enighet og en urokkelig fellesskapsfølelse både under okkupasjonsårene og i ettertid, at indre uenighet, politisk krangel og politiske motsetninger var blitt skrinlagt under krigsårene, at innsatsvilje og dugnadsholdning fortsatt var like sterk og samlet i gjenoppbyggingstiden. Arne Skouen skriver i sitt tankevekkende innlegg «Samhold i Steinrøysa»⁴² i «Århundrets Hvem Hva Hvor» blant annet:

«Det er vanskelig å skrive historie hvis du selv har opplevd den. Det er direkte risikabelt å skrive om 1940-årene i århundret vi nå forlater, for da brister unge menneskers tålmodighet med pipene oppe fra hornet på veggen. .- Kommer han nå med denne krigen sin igjen! Og godt informerte unge historikere ytrer tvil om dine observasjoner er holdbare, fordi du var på åstedet.-----

Vi skulle lære det meste om den sivile krigen og hvordan den ble ført. Jeg husker fornemmelsen av forandring. Det var vi som forandret oss. Det var en slags leting etter fofeste, omgitt av tyske offiserer og soldater på gater og kafeer og i setet ved siden av deg på kino. Vi merket vel denne søkingen sterkest i byene uten bevissthet om noe mål til å begynne

⁴² «Århundrets Hvem Hva Hvor» s. 180-1. Oslo: Schibsted 1999.

med. Men det var som om vi tok et skritt nærmere hverandre, så vi sto tettere sammen, ikke bare i køene. Det var en slags drift som hadde med familie å gjøre, med slekt og røtter, med levesett og væremåte, med alt som dro opp grensen mellom oss og de andre, som var tyskerne og quislingene. Vi var på blikk med hverandre. - Du lager deg bare et glansbilde, sier generasjonen etter krigen, det er bare noe du innbiller deg—

(----)

Er alle spor forvunnet etter denne utviklingen? Har jeg kanskje fablet om noe som aldri ble virkelighet, men som vi alle drømte om? Sloss vi ikke rett som det var i hemmelig virksomhet? Ikke om målet, men om midlene? Selvfølgelig var det stridigheter, men aldri så fienden fikk glede av dem. Kan jeg fornemme noe av dette feltlivet mer enn femti år etter? Har jeg noe sted å gå?-->

Arne Skouens sterkt følelsesbetonte betraktninger ved sekelskiftet gir uttrykk for krigsgenerasjonens stemningsfylte erindringer, minnet om de sterke følelser av samhold og fellesskap som etter hvert oppstod i en vanskelig tid. Håpet om at dette samhold ville bestå, har farget erindringsbildet til mange av dem som opplevde disse stemninger. Det har fortrenget opplevelsen av de dype kløfter i det politiske og sosiale liv som ble dekket av okkupasjonsårenes fellesskapsbehov og har fortrenget at titusener av dem som sviktet, lenge levde som utstøtte og mange i ytterste fattigdom etter å ha sonet sin straff.

Idag er de forøvrig også stort sett glemt hvilke kompliserte problemer våre styresmakter hadde å streve med i forbindelse med hjemsendelsen av nær 400 000 tyske soldater og sivile, 100 000 krigsfanger og 30 000 «displaced persons» – disse uønskede «innvandrere» som okkupantene hadde ført til landet. Først flere år etter frigjøringen forlot de siste tyske soldater landet.

Kanskje har vi heller ikke tenkt på at lederne for den store kampklare krigsmaskinen i Norge på frigjøringstidspunktet viste et stort ansvar. Med eksemplarisk disiplin nedla de tyske soldater sine våpen og sparte oss for store ulykker.

Fredsmånedenes eufori og kollektive rusopplevelser ville vi vel alle gjerne ha fortsatt å hengi oss til, men de alvorlige realiteter vekket oss fort. I ettertid blir mytologiseringen av historien om samholdet og enigheten forsterket. Utelatt blir realitetene om at nær hundre tusen var utstøtt fordi de ble oppfattet å ha sviktet de nasjonale verdier. Likså fortrenses at et nytt og truende nasjonalt fiendebilde hadde dukket opp, *kommunismen*. Dette medførte at tallrike nye grupper stod foran utstøtning og sosial isolasjon⁴³. Det var således ikke mange år som gikk, før det kompakte fellesskapet måtte forberede seg på nye trusler mot samholdet.

⁴³ Gerhardsen E. *Samarbeid og strid*. Oslo: Tiden 1971.

Da Arbeiderpartiet strammet tøylene i og med sitt gjenoppbyggingsprogram etter å ha fått bred tillit i valg, begynte folk å føle en slags etterlenget trygghet. Vi fikk Gerhardsen som en karismatisk leder og gled inn under et styresett som hadde mange likheter med det i en ettparti-stat. Den store forskjell var at de demokratiske prinsipper alltid ble holdt i hevd. Myten om at det ikke fantes en innflytelsesrik opposisjon i etterkrigsårene, trenger imidlertid å avlives⁴⁴.

Den uferdige velferden

Okkupasjonstiden var heller ingen sosialpolitisk dødtid som mange tror. Flere nye reformer ble satt i verk, og i eksil planla først og fremst Regjeringen, Arbeiderpartiet og Landsorganisasjonen den videre utvikling av velferds-samfunnet etter at krigen var slutt.

Etterkrigstiden ble også en periode med omfattende sosialpolitiske reformer. I denne tid ble grunnlaget for alvor lagt for vår egen tids velferdsordninger. Mange av ideene var imidlertid ikke nye, men var lansert langt tidligere i århundret. Krisetider og politisk uro medførte at det tok lang tid å realisere dem.⁴⁵ Også i mange år etter frigjøringen var velferdssamfunnet uferdig. De økonomiske ressurser trengtes først og fremst til gjenoppbyggingen av næringsliv og infrastruktur, som er de grunnleggende forutsetninger for enhver velferdspolitik⁴⁶.

Med helsetilstanden stod det verre til ved frigjøringen enn under krigsårene, men beredskapen som norske myndigheter hadde iverksatt utenlands, førte til rask forbedring⁴⁷.

De første fredsårene var likevel preget av mangel på det meste, av et byråkrati som ikke stod tilbake for det tyske, av uoppfylte forventninger og personlige kriser. Aggresjon og utålmodighet preget folk, og det var nærliggende å se syndebukker i rettsoppgjørets ofre.

De nære etterkrigsårene var på alle måter en turbulent tid. De utenrikspolitiske begivenheter og den kalde krigen influerte sterkt på norsk innenrikspolitikk. Et nytt fiendebilde var dukket opp i øst⁴⁸. Motsetningene var betydelige når det gjaldt om vi skulle akseptere Marshallhjelpen, og ennå mer om vi skulle slutte oss til NATO. Selvovervurderingen av vår evne til å bygge bro mellom øst og vest var i høyeste grad urealistisk.

⁴⁴ Gerhardsen E. *Fellesskap i krig og fred*. Oslo: Tiden 1970, Lie H. *Krigstid* Oslo: Tiden 1982

⁴⁵ Nordby T. *Karl Evang. En biografi*. Oslo: Aschehoug 1989.

⁴⁶ Gerhardsen E. *Samarbeid og strid*. Oslo: Tiden 1971

⁴⁷ Gogstad AC. *Slange og sverd*. Bergen: Alna Mater 1994.

⁴⁸ Bergh T. Eriksen K E. *Den hemmelige krigen Bd 1*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag, 1998.

Det tabubelagte oppgjøret

Etterkrigsoppgjørene var flere: oppgjør om gjeld og erstatning, oppgjør om forsømmelse av Forsvaret, oppgjør om de rene krigsforbrytelser, men først og fremst oppgjøret med de illojale, de som valgte samarbeidslinjen: «landssvikoppgjøret» eller «rettsoppgjøret». Dette ble en langt vanskeligere oppgave for myndighetene enn planlagt. Antallet som kom under tiltale var meget høyere enn forventet (92 810 personer, herav 51384 straffskyldige, og av disse fikk 17218 fengselsstraff ved dom og forelegg), og oppgjøret dro ut i tid⁴⁹. Det omfattende oppgjøret avspeilet imidlertid klart et like omfattende straffbart samarbeid med fienden.

I sosialpolitisk perspektiv var det rettsoppgjøret som helt dominerte det norske samfunn etter frigjøringen. Menneskelig og sosialt sett satt det dype spor og betydde en belastning for det hardt tiltrenge fellesskap i en tid med et nytt og truende fiendebilde under oppseiling, samtidig som oppgjøret var sterkt ressurskrevende⁵⁰.

I en tid med nye trusler mot nasjonen var det viktig med et strengt oppgjør med dem som sviktet under den tyske okkupasjonen. Det *skal* koste å svikte fellesskap og nasjon. Det er ikke vanskelig å forstå at slik måtte det være. Det er langt vanskeligere å forstå svikten i rehabiliterende innsatser og den forbitrede langvarige, hatske og uforsonlige folkeopinionen som syntes uforandret i desennier etter at oppgjøret var avsluttet og de skyldige hadde sonet sin straff. Likeså har det vært uforståelig at så mange som tjente på å arbeide for eller handle med tyskerne slapp tiltale eller straff⁵¹. Det føles for mange i dag opprørende at det så lenge fantes hatpregede holdninger til tusenvis av kvinner og deres barn for deres forhold til tyske soldater. De sosialpsykologiske mekanismer som her har ligget til grunn, er lite utforsket.

En utbredt oppfatning synes å være at rettsoppgjøret i Norge har vært mer ryddig og rettferdig enn i andre tyskokkuperte land. Der kunne ofte samarbeidspartnerne tilsynelatende slippe billigere enn i Norge. Oppgjørene der kunne på den annen side også være langt mer preget av rettsløshet og vold enn i Norge. Sammenlikninger er imidlertid vanskelige på grunn av ulikheter i lovgivning, okkupasjonsstyrets utforming mm. I Danmark var f. eks. ikke medlemskap i nazipartiet straffbart. I Frankrike foregikk oppgjørene i stor utstrekning mens krigsoperasjoner pågikk og før et ordnet sivilrettslig styre var gjenopprettet. Ut fra disse forhold må vi likevel kunne si at etterkrigsoppgjørene i Norge ble avviklet på en tilsynelatende forbil-

⁴⁹ Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979.

⁵⁰ Pryser T. *Fra varm til kald krig*. Oslo: Universitetsforlaget 1994.

⁵¹ Ellingsen D. *Krigsprofitørene og landssvikoppgjøret*. Oslo: Gyldendal 1993.

ledlig måte, sett på bakgrunn av de stemninger som hersket den gang.

Likevel foreligger en rekke ubesvarte spørsmål som fremtidig forskning kanskje vil kunne gi svarene på: Var rettsoppgjøret, for eksempel slik det ble gjennomført overfor «frontsøstrene»⁵², et moralsk, politisk eller strafferettslig oppgjør?

Betydde oppgjøret et endelig og avsluttet oppgjør med nasjonalsosialismen som politisk system? Lyktes det å føre dem som ble dømt tilbake til et demokratisk samfunn? Innebar rettsoppgjøret et bidrag til forsoning mellom de to splittede leirer i folket? På disse tre siste spørsmål finner forfatteren det vanskelig å svare bekreftende.

Hva er også årsakene til at det ennå i 2008, mer enn 63 år etter frigjøringen i 1945, fremdeles hersker sterke fordommer mot den tapende part, også hos mange som ikke var berørt av – enn si født før disse årene?

Spørsmålene bør gi grunn til ettertanke.

Anders Chr. Gogstad
professor emeritus i sosialmedisin, Universitetet i Bergen
Elgfaret 12,
N-3790 Helle
agogstad@c2i.net

---

⁵² Gogstad AC. Gjemt eller glemt? Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig. *Michael* 2008;5:305-44.

Gjemt eller glemt?

Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig

Michael 2008;5:305–44.

Ca. 500 norske kvinner meldte seg til tjeneste i Det tyske Røde kors under Den annen verdenskrig for å gjøre en innsats for de sårede. Deres erfaringer i en grusom tilintetgjørelseskrig ble ofte helt andre enn de hadde forestilt seg. Disse kvinners historie hittil bare har vært kort berørt fra historisk og faglig innfalls-vinkel. Kvinner som ble oppfattet å ha forrådt sitt land ble sterkere stigmatisert enn andre, og temaet var lenge gjemt under de mange andre beretninger om krigen og Norge. Helt glemt er de imidlertid ikke. Om de norske kvinnene i tysk tjeneste finnes både arkivmateriale og intervjumateriale som kan belyse nærmere hva de var med på og hvorfor.

Men skal denne delen av historien settes i perspektiv, er det nødvendig å minne både om den verdensanskuelse som dominerte i Europa i første del av det 20de århundre, og om de politiske linjer og tankestrømninger i vårt land som strakte seg ubrutt fra 1920-årene til etterkrigstiden.

Fjern historie?

Det er i 2008 63 år siden den tyske okkupasjonen av Norge tok slutt i 1945. For de fleste i yngre generasjoner fortoner krigsårene seg mer og mer som fjern historie, og kunnskapene blant mange synes å være begrensede. De store sosiale, kulturelle og psykologiske forandringer som skjedde i det norske samfunnet og i befolkningen i disse årene og tiden som fulgte, synes ofte å være glemt¹.

De fleste som i voksen alder opplevde disse årene, ble senere preget av dem gjennom hele livet, uansett på hvilken «side» de hadde stått. De største traumatiske opplevelser hadde nok de som «valgte feil», og havnet på okkupasjontens side og til dels i hans «garn». Det gjaldt særlig de som tok den mest

¹ Alnæs K. *Historien om Norge*. Bd. 4. Oslo: Gyldendal 1999.

konsekvente beslutning ut fra sin overbevisning og lot seg verve til krigs-innsats på okkupantens side. Det gjaldt både menn og kvinner, og ennå i dag er flere av dem i sin høye alder preget av sin fortid. Andre har gjennom sin innsats i illegalt arbeid og i tjeneste på alliert side utenfor landets grenser likeledes blitt varig preget av sine opplevelser.

Okkupasjonstiden er gjennom en årrekke historisk belyst fra omtrent alle sider i et omfattende antall faghistoriske og populære publikasjoner. Men forholdsvis lite er hittil skrevet om de særlig brennemerkede grupper blant kollaboratørene – «frontkjempere» og «frontsøstre». De fleste av disse var unge som satte livet på spill for sin overbevisning.

Spesielt finnes det sparsomt med beretninger om «*frontsøstrene*» – de kvinner som meldte seg til det tyske Røde Kors med sikte på å utføre humanitær innsats i tysk sanitetstjeneste. Deres kompliserte og til dels dramatiske historie er også en viktig del av norsk helsevesens historie. Det er imidlertid nødvendig å sette «frontsøstrenes» historie inn i en bredere kontekst, både hva angår de lange linjer innen politikk og ideologi og når det gjelder historien om krigen i Norge og årene like før og like etterpå. Kanskje kan vi der finne forklaringer på avgjørelser og veivalg som ble tatt og som kunne få dramatiske konsekvenser.

«Frontsøstre», hvem var de?

«Frontsøstre» er i historiske og rettslige sammenheng blitt et forenklet begrep som har vært flittig brukt av begge parter under og etter Den annen verdenskrig. Betegnelsen har vært brukt også om kvinner som tjenestegjorde i Det tyske Røde Kors uten å ha deltatt i krigsoperasjoner. Betegnelsen gir positive assosiasjoner om idealisme og humanitær innsats. Under rettsoppgjøret og senere har betegnelsen vært brukt summarisk uten at verken lovgivere eller historikere har foretatt en mer detaljert differensiering av gruppen.

Sigurd Senje og Egil Ulateig har viet temaet stor oppmerksomhet i egne publikasjoner med detaljerte skildringer av individuelle skjebner. Fremstillingene er imidlertid ikke systematisert og mangler referanser². Korte omtaler har også Johs. Andenæs og Svein Blindheim³. For å gi et inntrykk av hvordan situasjonen kunne arte seg for en som meldte seg, er et utdrag av et intervju forfatteren har hatt med en «frontsøster» gjengitt som vedlegg.

Av de ca 500 personer gruppen omfatter, var bare en liten del, trolig knapt 10% ferdigutdannede sykepleiere. Majoriteten hadde enten kortvarig

² Senje S. *Dømte kvinner*. Oslo: Gyldendal 1986. Ulateig E.: *Fordømte engler. Norske kvinner på Østfronten*. Lesja 2004.

³ Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum/Norli 1979: 193; Blindheim S. *Nordmenn under Hitlers fane*, Oslo: Pax 1977: 178.

hjelpepleierutdannelse eller ingen slik utdanning i det hele tatt. De fikk alle tilleggsutdanning i Tyskland. De som gjorde egentlig fronttjeneste, utgjorde en forholdsvis begrenset andel av de frivillig innrullerte i Det tyske Røde Kors. De fleste pleiet sårede og sivile bak frontene eller gjorde annet arbeid i den tyske sanitet.

Hovedtemaet i denne fremstilling er begrenset til de kvinner som ble innrullert eller søkte om tjeneste i Det tyske Røde kors under okkupasjons-tiden i Norge. Det var også frivillige som meldte seg som hjelpepleiere i andre tyske militære enheter uten å være registrert i Det tyske Røde Kors. Det gjaldt blant annet 73 kvinner som i 1943 meldte seg til Luftwaffe – Flyvåpenets sanitet, trolig for tjeneste i Norge. Disse omtales ikke her, og vi kjenner ikke nærmere detaljer om dem⁴.

Enkelte hadde meldt seg til krigsmarinens sanitet gjennom Marine-sykehuset i Trondheim og noen få direkte til det Wehrmachts sanitet i Norge. Disse har vi ingen sikre tall på eller kunnskaper om. Det samlede antall norske i tysk sanitetstjeneste kjenner vi heller ikke. I de mange «Erholungs-heimen» i Norge – rekonvalesentinstitusjoner for soldater – og i hjelpe-sykehus kunne det arbeide kvinner fra det lokale miljø fra avdelingshjelp til hjelpesykepleiere etter lokal opplæring. Noen av disse «avanserte» til «frontsøstre» etter påvirkning eller press og meldte seg til vervekontorene. Med mindre de hadde hatt NS medlemskap, ble de fleste knapt satt under tiltale etter krigen, men ble oppfattet som «tyskerarbeidere».

Flere mannlige sykepleiere lot seg verve som ambulanseskjører og gjorde ekstremt farefulle og krevende frontinnsatser⁵.

Det samlede antall norske syke- og hjelpepleiere som ble registrert og gjorde tjeneste i Det tyske Røde kors i Tyskland kan således ikke fastslås nøyaktig, men har neppe vært høyere enn ca. 500⁶.

Flertallet som var registrert som innskrevne i Det tyske Røde kors 1941-45, er listeført av tidligere kaptein – nå avdøde Knut Baardseth i SS-Panzer Grenaderregiment Norge. Disse innsamlede navn og data utgjør nok så sikkert flertallet av de *frivillige* som tjenestegjorde i Tyskland, i alt er det

⁴ Riksarkivet (heretter RA), Reichskommissariat Norwegen, Abt. Gesundheitswesen, Dok i-i, Med 28 332-43, pk. 11, kopi av hemmeligstemplet brev fra Luftflottenarzt til Luftgaurzt om organisering og utdanning av norske Sanitätshelferinnen 1942-43. Man ønsket 120, men bare 73 meldte seg.

⁵ Esper B. *Tsjerkassy. En norsk ambulanseskjørerers opplevelser på Østfronten 1943-44*. København: Eget forlag, 1981.

⁶ Greve T. *Verdenskrig*, bd. 3 i Skodvin M. (red.). *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Oslo: Aschehoug 1985: 172; Senje 1986, op.cit., passim; Ulateig 2004, op.cit., passim.

«Frontsøstre». Foto i Bjørn Østrings arkiv.

432 personer på hans liste⁷. Listen er ufullstendig når det gjelder personlige data og tjenestesteder, men tilnærmet fullstendig når det gjelder registrerte i Det tyske Røde Kors. Stikkprøver i Landssvikarkivet bekrefter dette. De fleste tok begrenset tjenestetid, og antallet som forlenget den var lite. Det var derfor neppe flere enn ca 350 Røde Kors frivillige samtidig i Tyskland under disse årene. Vi vet at Quislingregjeringen kjente til 315 av disse «frontsøstre» som ved årsskiftet 1944-45 befant seg i Tyskland, og som man ville ha hjem til Norge⁸.

Sykepleiemangel i Norge under krigen

Tyskerne hadde allerede under krigsoperasjonene i Norge 1940 opprettet sine egne krigs- og feltlasaretter, til dels samordnet med norske sykehus. Dessuten var tyske sårede og andre tyske pasienter blitt lagt inn på norske

⁷ Privatarkiv (heretter PA), Anders Gogstad, Knut Baardseths liste over frontsøstre. I kopi hos forf. Baardseths liste er av anonym kilde supplert med domsavsigelser på 157 deltagere.

⁸ RA, Reichskommissariat, Gesundheitsabt., pk 11, dok 1-1, Med 28 151/45, brev fra dr. Østrem til Reichkommissar v. dr. Paris, 6. februar 1945.

sykehus. Slike «blandingspsykehus» eksisterte under hele okkupasjonstiden. Både leger og sykepleiere måtte i henhold til Genève-konvensjonen fortsette å gi fullverdig pleie både til venn og fiende.

Flere større sykehus gikk helt over i tysk regi etter hvert som sårede ble overført til Norge fra Østfronten. Det tyske hovedsykehuset Kriegslazarett⁹ ble forlagt til Aker sykehus, der store utvidelser fant sted. Det ble et hovedsykehus for alvorlig sårede fra Finlandsfronten og Ishavsfronten under felttoget mot Sovjetunionen.

Sykepleiermangelen begynte imidlertid under okkupasjonsårene å bli prekær over hele landet.

Okkupasjonsstyrets nyordningsbestrebelse innen helsevesenet var i utgangspunktet konsentrert om legesektoren. Både Medisinaldirektoratet og Den norske lægeförening hadde den gang stor innflytelse på andre helseprofesjoners utdanning og arbeidsordninger. Medisinaldirektoratet var helt dominert av leger.

Tyskland hadde stor mangel på sykepleiere, og rekruttering av sykepleiere fra de besatte områder var et viktig delmål for okkupasjonsmaktens helsepolitikk. Det var derfor viktig å få kontroll over sykepleieorganisasjonene.

Sykepleierne var den gang ikke en så homogen profesjon som legestanden og på langt nær så enhetlig organisert. Mange utdannede sykepleiere var ikke yrkesaktive og var heller ikke medlem av noen forening. Som «sykepleiere» ble det særlig under okkupasjonstiden også medregnet personer med kortvarig utdanning som ikke tilfredsstilte autorisasjonskravene. Sykepleierne var også tilsluttet ulike forbund, slike som Norges røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen for folkehelsen, Diakonissestiftelsen m.fl.. Yrkesidentiteten var sannsynligvis for mange mer knyttet til de respektive ideelle organisasjoner enn til selve profesjonen.

Hovedorganisasjonen var likevel Norsk Sykepleierskeforbund som høsten 1941 hadde medlemstall på omlag 3700.

Politisk nyordning

Det er rimelig å tro at okkupasjonsmakten ut fra sine prinsipper om sentralisering og autoritært styresett vanskelig kunne forstå en slik oppsplitting, selv om det tidligere også var slik i Tyskland. Det var derfor naturlig at de konsentrerte nyordningsforsøkene om den største organisasjonen Norsk Sykepleierskeforbund. Målet var å samle alle sykepleierne i dette forbundet.

---

⁹ Gogstad AC: *Slange og sverd*. Bergen: Alma Mater, 1991. s. 151-73.

Allerede i oktober-november 1940 var forbundet blitt «testet» med sikte på holdninger til nyordningsforsøkene. Disse gikk blant annet, ut på enhetlig ledelse, tilslutning til det nye «helselaug» og lojalitet til «den nye tid». Representantskapet vedtok enstemmig 23. november 1940 at forbundet ikke kunne slutte seg til helselaug. Det kunne heller ikke Lægeforeningen. Nyordningsbestrebelse var høsten 1940 blitt forsøkt ved en hel rekke yrkesorganisasjoner og ble oppfattet som et viktig ledd i nazifiseringsforsøkene. Som representant for en av de 43 organisasjonene som protesterte overfor Reichskommisar Josef Terboven den 18. juni 1941 deltok også Norsk Sykepleierskeforbunds leder Bertha Helgestad. Som mange andre deltakere ble også hun umiddelbart etter møtet avsatt. Hun ble erstattet med den «kommisariske» leder Signe Kahrs Budde. Forbundet ble organisert etter det såkalte førerprinsipp, og det ble etablert et rådgivende styre sammensatt av NS- medlemmer¹⁰.

Agnes Rimestad som var forstanderinne på Ullevål sykehus, fikk 20. september 1941 melding om at hun kunne vente avskjed, men den ble først iverksatt 20. juni 1942. Hun ble senere oversykepleierske ved Svenska Röda Korsets sykehus på Midtstuen.

Signe Budde var en omstridt person også innen NS, særlig fordi hun ikke hadde full utdanning som sykepleier og fordi hun nesten ikke hadde arbeidet i faget. Hun ble også anklaget for å ha fremmet utdanning av hjelpepleiere og for å ha tatt initiativ til korttidsutdanning for samaritter til tysk krigstjeneste. Profesjonsinteressene var også sterke i NS kretser blant sykepleierne.

Følelig tysk sykepleiemangel

Det NS-ledede Direktoratet for arbeidsformidling mente at sykepleierne måtte kunne tvangsutskrives i henhold til en forordning av 9/7-41 om arbeidshjelp til særlig samfunnsgagnlige formål som var utstedt av det kommisarisk ledede Sosialdepartementet.

Da forespørsler om formidling av norske sykepleiere til tysk tjeneste tidlig nådde Sykepleierforbundet, foreslo dets NS-ledelse at Norges Røde Kors skulle pålegges å avgi sykepleiere samt sette i gang hjelpesøsterkurs¹¹.

Reichskommissariat fikk også stadige henvendelser fra Wehrmacht om å hjelpe til med å skaffe kvalifiserte sykepleiere til krigslasarettene både i og utenfor Norge, og det kom forespørsler fra det tyske Røde Kors om tjeneste ved sykehus

¹⁰ Melby K. *Norsk sykepleierforbunds historie*. Oslo: Cappelen, 1990.

¹¹ Brev fra fru Budde, Sykepleierskeforb. til Innenriksdep., adm. ktr. 7 juli 1943. ID H1. j. nr. 3595 Sos. dep., Helsedir. H1 Boks 201 RA.

i Tyskland. Også når det gjaldt tjeneste i Norge kunne det være uklart om forespørselen gjaldt institusjoner med tyske, blandede eller norske pasienter.

Reichskommissariats tyske leger forsøkte i 1943 blant annet, gjennom Innenriksdepartementet og Norges Røde Kors å få sykepleiere til sykehus med både tyske og norske pasienter i Finnmark.

Helseavdelingen i Innenriksdepartementet, Norske Kvinners Sanitetsforening og Røde Kors samarbeidet etter oppfordring i forsøk på å mobilisere sykepleiere som ikke var i arbeid. Alle som kunne møte, ble bedt om å melde seg. Det hadde da også vært samtaler mellom de tyske legene Paris og Schumacher i Reichskommissariat, overlege Johannes Heimbeck i Røde Kors og Sykepleierforbundets leder, fru Kahrs Budde.

Også Røde Kors' president Fridtjof Heyerdahl var til samtale hos dr. Schumacher den 27.8.43. Fungerende generalsekretær Jens Meinich jr. i Røde Kors svarte dr. Paris skriftlig samme dag at det var sykepleiemangel overalt, men at man skulle gjøre sitt beste for å forsøke å få sykepleiere fra Bergens Røde Kors til Finnmark ¹².

Omfanget av tvangsutskrivning av norske sykepleiere til tyske helseinstitusjoner i Norge kjenner vi ikke til. Men det fantes nok mange frivillige rekrutter, spesielt til de blandede sykehus, som også kunne ha norsk ledelse.

Sykepleierforbundet foreslo samme år nok en gang for Innenriksdepartementet å tvangsmobilisere alle gifte sykepleiere som ikke arbeidet i yrket, heve aldersgrensen fra 65 til 68 år og forlenge arbeidstiden. Men mest anbefalte lederen fru Kahrs Budde på ny 2-3 måneders frivillige kurs for hjelpesøstre. «De tyske myndigheter ville på den måten hurtig kunne få dekket behovet for enklere sykehjelp».

Tysk-norske tvister om sykepleierrekruttering

Den 26. mai 1943 svarte NS-medisinaldirektør Thorleif Dahm Østrem Direktoratet for arbeidsformidling på spørsmålet om beordring av seks sykepleiere til tysk tjeneste i Kirkenes. Han kunne ikke gi anvisning på andre enn dem som kunne skaffes gjennom de seks organisasjonene Norges Røde Kors, Norske Kvinners Sanitetsforening, Nasjonalforeningen mot tuberkulosen, Menighetssøsterskolen, Diakonissestiftelsen og Betanien menighet. De hadde alle sykepleierutdanning.

Han antydte tvil om den folkerettslige adgang til slike beordringer. Ifølge Haager Landkriigsreglement måtte tjenestene være for okkupasjonsmaktens behov, stå i forhold til landets hjulpekilder og ikke innebære forpliktelse til å delta i krigsoperasjoner.

¹² Brev fra Jens Meinich til Reichskommissar 27/8-43 Dok. I-I Med 28/1471/43. Ges. abt. Reichskomm. pk. 11, RA.

I et internt notat i Innenriksdepartementet anføres at beordringen måtte antas å gjelde til tysk lasarett med tysk personale og tyske pasienter. Haager Landkriksreglements bestemmelser av 18. oktober 1907 art. 52 hjemlet imidlertid ingen slik utskrivingsrett. Det gjorde heller ikke Sosialdepartementets forordning av 9/7-41 om arbeidshjelp til særlige samfunnsviktige formål, da denne bare forutsatte norske formål¹³.

Noen entusiastisk holdning til å bistå tyske myndigheter var tydeligvis heller ikke å spore hos den norske NS-helseledelse. Legeforbundets leder Axel Christensen var særlig avvisende¹⁴.

Da evakueringen av Finnmark begynte høsten 1944, ble behovet for sykepleierhjelp særlig påtrengende. Hjelparbeidet i Finnmark støtte på nye politiske vansker. I oktober 1944 fikk Ullevålsøstre henstilling om å melde seg frivillig til hjelp for de evakuerte i Nord Norge. 20 sykepleiere stilte da særkrav om personlig sikkerhet og om «nøytral» ledsager fra Norges Røde Kors. 50 søstre skulle til Tromsø, men ingen meldte seg frivillig¹⁵.

Det ble da utskrevet 19 sykepleiere fra Ullevål sykehus og ti fra Rikshospitalet. Disse gikk først i dekning, idet forutsetningene for oppdraget ikke holdt. Det viste seg nemlig at arbeidet skulle stå under ledelse av NS-Hjelpeorganisasjon. Deretter ble det foretatt tvangsutskrivning med trusler om å ta gisler.

Overlegene ved sykehusene sendte 16. november 1944 en skarp protest til minister Whist mot tvangsutskrivninger. Dagen etter hadde overlege Paus og sekretær Meinich fra Røde Kors møte med Østrem og Whist, og det ble omsider funnet en akseptabel ordning med egen ledelse av prosjektet under Norges Røde Kors¹⁶. Flere frivillige sykepleiere og leger reiste imidlertid til Kirkenes i 1943-44 på oppfordring av norske helsemyndigheter for å bistå ved en voldsom paratyfusepidemi¹⁷.

Et særlig problem var forholdet for sykepleierne ved Aker sykehus på Sinsen. Da dette i 1943 i sin helhet ble overtatt av Wehrmacht som krigs-

¹³ Brev fra Adm. ktr. Helseavd. i Innenriksdep til Direktoratet for Arbeidsformidling (Sign. Østrem-Lundamo) 2641/43 Sos. dep. Boks H1, pk.221.19 Tvangsrekvirering. av sykepleiere RA.

¹⁴ Brev fra Legeforbundets president Axel Christensen til dr. Paris 24/8-43. Norges Røde Kors sa seg iallfall villig til å bistå, jf Reichskomm. Pk 11 RA.

¹⁵ Unummerert dokument i Østrem-saken. Landssvikarkivet RA.

¹⁶ Gogstad AC. *Helse og hakekors*. Bergen: Alma Mater 1991, s 155-63.

¹⁷ RA, Reichskommisariat, Gesundheitsabt., pk 11, dok 1-1, Med 28 151/45, brev fra Jens Meinich til Reichskommisariat 27. august 1943; RA, Sosialdepartementet, boks H1, pk. 221, 19, tvangsrekvirering av sykepleiere, brev fra administrasjonskontoret, helseavdelingen i Innenriksdepartementet til Direktoratet for arbeidsformidling, signert Østrem-Lundamo.

lasarett, og de andre pasientene ble overflyttet til Berg skole, ble det gjort klart at de sykepleiere som ble pålagt å bli tilbake, ikke hadde adgang til å si opp sine stillinger.

Sykepleiermangelen på Aker sykehus på Berg skole var hele tiden påtrengende, også fordi en hadde mistet Aker sykehus' sykepleierskole med den hjelp som elevene representerte. 31 sykepleiere var blitt igjen ved Aker sykehus. Etter personlig kontakt mellom Legeforbundets leder, Rikskommissariatet og den tyske sanitetsleder Generalarzt Mantel, ble 21 søstre overflyttet til Berg, mens ti hadde meldt seg til tjeneste i Tyskland. Tyskerne forsøkte så å opprette egen sykepleierskole ved krigslasarettet på Aker sykehus¹⁸, men denne nådde aldri å bli fullført.

De tyske myndigheter forsøkte fortsatt å få norsk bistand til sitt krigslasarett, blant annet gjennom Norges Røde Kors. Overlege Nikolai Paus ved Fylkessykehuset i Tønsberg skrev etter forespørsel fra Norges Røde Kors den 20. juli 1943 at han ikke ønsket å avgi sykepleiere til det tyske lasarett på Aker Sykehus på Sinsen. Han foreslo isteden pånytt at hver av sykepleierorganisasjonene skulle avgi noen søstre hver for å avløse de 25 Aker-søstrene. Dette ble det heller ikke noe av, og saken ble henlagt.

Norges Røde kors og Det tyske Røde Kors (DRK) i Norge

Det tyske Røde kors i Norge var offisielt representert ved Hauptabteilungsleiter Hans Reinhard Koch i Reichskommissariat. Han var også «ehrenamtlich» medlem av SS. Hans motpart i Norge var Norges Røde kors' direktør Frithjof Heyerdahl, som for øvrig var direktør i Siemens Norge. Samarbeidet mellom disse synes stort sett å ha vært rimelig godt, og dreide seg mest om tradisjonelle Røde Kors oppgaver i krig, om hjelp til krigsfanger og politiske fanger. Det berørte også sykepleiemangelen og kontroversielle spørsmål omkring Røde Kors' forhold til de frivillige frontkjempere og de norske hjelpekorpsenes roller.

Lederen for Norges Røde Kors under okkupasjonsårene, Fridtjof Heyerdahl, hadde den overordentlig vanskelige oppgave å være mellomledd mellom de tyske og norske interesser i alt humanitært arbeid som berørte Røde Kors: krigsfanger, politiske fanger, nordmenn i eksil, humanitær hjelpevirksomhet, svenske- og danskhjelp, hjelpekorpsvirksomheten, utdanning av helsepersonell. Ethvert samarbeid med tyskerne kunne i de første etterkrigsårene føre til kritikk om tyskvennlighet, noe som også rammet Heyerdahl, men det ble fort klart at hans innsats både var uvurderlig og velbalansert i de vanskelige årene.

¹⁸ Utlysing i *Fritt folk* 15/6 44 om elevplasser på Kriegslazarett Sinsen.

Norges Røde Kors hadde også måttet akseptere en nestleder innsatt av NS: Olaf Fermann. Han hadde innflytelsesrike kontakter i Berlin, og hans nærvær i styret til Norges Røde Kors styrket samarbeidet, men vanskeliggjorde samtidig organisasjonens nøytralitet.

Norges Røde Kors avstod fra enhver støtte til frontsøsterprosjektet. Det tyske Røde Kors i Norge hadde som i andre land sin egen tjenesteavdeling hvis hovedoppgave var å sørge for velferden i de tyske troppeforlegninger i landet. I en månedsrapport fra februar 1945, gjengitt 3. mars 1945 om «Soldatenheimensatz in Norwegen» opplyses at det da fantes 234 innsatssteder i Norge, herav 121 soldathjem, og at et personale på 689 Røde Kors-ansatte var beskjeftiget der. Navngitte steder i Nord-Norge fikk opprettet nye hjem, andre ble nedlagt i forbindelse med tilbaketrekingen fra Finnmark¹⁹.

Ved Wehrmachts og marinens krigslasarett i Oslo og Trondheim tjenestegjorde også tyske Røde Kors-søstre til dels sammen med norske sykepleiere.

Som forbindelsesledd mellom Det tyske Røde kors og SS i Norge – «Germanische Leitstelle – Nord» ved Karl Leib hadde SS og DRK sin egen «Verbindungsoffizier» (Landesgruppenobmann Wöhr) samt en DRK-Verbindungsführerin beim SS Ersatzkommando Norwegen, Frau Weinhold. Det tyske Røde Kors hadde på sin side en ansvarlig oversykepleier, Oberwachführerin Frau Heintl, som først og fremst tok seg av de frivillige norske aspiranter til Det tyske Røde Kors' sykepleie. Om frau Heintl synes det for det meste å ha vært godt å si; hun tok seg av de mange usikre og forventningsfulle nyrekrutterte norske jentene og talte deres sak overfor SS når det oppsto vanskeligheter. Hennes seksjon hadde ansvaret for den første innførings- og prøvingstiden ved «Elsero» i Madserud allé, direktør Mustads beslaglagte villa, før avreise til Tyskland²⁰.

Det tyske Røde Kors under nasjonalsosialismen og tilknytningen til SS ²¹

Etter Hitlers maktovertagelse i 1933 ble det hevdet at Røde Kors som nasjonal organisasjon (Deutsches Rotes Kreuz, DRK) bare hadde sin eksistensberettigelse dersom den var et rent tysk-arisk Røde Kors. Jøder og «politisk belastede» fikk ikke lenger bli medlemmer.

¹⁹ Archiv Deutsches Rotes Kreuz, Lichterfelde West, Berlin (heretter DRK Archiv), Fundstelle DRK, sign. boks 17, ureg. dok.

²⁰ PA, Bjørn Østring, private brev.

²¹ (SS=Schutz Staffel, opprinnelig Hitlers spesielle vaktkorps, senere også politi- og sikkerhetstjenesten samt egne væpnede styrker Waffen SS, utviklet seg nærmest til en stat i staten.)

For å forstå de norske kvinners arbeidsforhold i Tyskland trengs det en kort fremstilling av DRK's utvikling under Hitler og av den tyske sykepleierstandens vilkår. Denne fremstillingen bygger på eksisterende litteratur.

I 1937, da situasjonen enda var noe ustabil, besluttet Hitler å knytte DRK til SS for på denne måten å bringe organisasjonen under sin fullstendige innflytelse. Den mektige leder for det forente DRK og SS' helsetjeneste var heretter visepresidenten dr. Karl Grawitz (1899-1945).

Den 9. desember 1937 ble det utstedt en egen DRK-lov med forskrifter som ble utgangspunktet for den fullstendige innlemmelse i det nasjonale stats- og militærapparatet. Grawitz garanterte at DRK skulle forandres til en organisasjon med «stram soldaterånd» og gjennom «ideologisk militarisering omdannes til et nasjonalt sanitetskorps foran den forestående krig». Han advarte mot myk sentimentalitet og minnet om at Røde Kors tanken var oppstått på slagfeltet i Solferino. Og han advarte mot «sykelig pasifisme» i foredrag og appeller til Røde Kors personell i utdanning.

Grawitz var for øvrig den øverste ansvarlige for alle medisinske forsøk på mennesker som foregikk i konsentrasjonsleirene. Han tok også del i planene om og gjennomføringen av gass-myrderiene av jøder i Auschwitz, der han tok sitt og sin families liv 22. april 1945.

I 1939 hadde DRK's medlemstall økt til 196 000 aktive medlemmer²².

Som nestleder ble i 1937 oppnevnt professor dr.med. Karl Gebhardt (1890-1947), kirurg og gynekolog, sjefskliniker i SS, Himmlers livlege og overlege ved SS sykehuset Hohenlychen, der det også ble utført menneskeforsøk i samarbeid med den nærliggende KZ-leir for kvinner Ravensbrück. Gebhardt overtok ledelsen av DRK etter Grawitz' selvmord og inntil krigsslutt. Dr. Gebhardt ble sammen med 20 andre SS-leger stilt for alliert rett høsten 1946, dømt til døden og henrettet i Landsbergfengselet i oktober 1947²³.

SS' egne sanitetsvesen

SS hadde allerede før krigen utviklet sitt eget og uavhengige sanitetsvesen i krig og fred. SS- Führungshauptamt utnevnte i desember 1940 dr. med. Karl Gentzen til sjef for SS-Sanitätsamt. Utenfor Tysklands grenser og under krig var SS Sanität underlagt Wehrmacht, men var innen Tyskland underlagt Reichsführer SS Heinrich Himmler.

²² Riesenberger: D. *Das Deutsche Rote Kreuz im Dritten Reich. Eine Geschichte 1864-1990*, Paderborn u.a.: 2002. 291-314.

²³ DRK Archiv, boks sign 097; Steinmetz U. *Vom Roten Kreuz zur Kaderschmiede*. Potsdam: Universität Potsdam.1996, Wicke M.: *SS und DRK; das Präsidium des Deutschen Roten Kreuzes im nationalsozialistischen Herrschaftssystem 1937-1945*, Potsdam 2002: passim.

SS opprettet egne hospitaler og lasaretter etter krigsutbruddet også i de besatte områder, blant annet i Krakow, Riga, Praha, Dnjepropetrovsk, Marienbad, Ljubljana, foruten sentralinstitusjoner i Adlerhorst i Danzig og Lichterfelde West i Berlin. Felthospitaler- og lasaretter var til dels atskilte fra Wehrmachts egne. I august 1942 strammet Hitler inn den sivile og militære feltsanitetstjenesten under Wehrmachts ledelse. Han opprettet «Generalkommission des Führers für Sanitäts- und Gesundheitswesen» med Reichsgesundheitsführer Leonardo Conti og sin livlege Karl Brandt som de øverste ansvarlige²⁴. I 1943 ble Karl Brandt oppnevnt som Hitlers stedfortreder og øverste befullmektigede for den militære sanitet. Han ble dømt til døden og henrettet etter krigen. Conti begikk selvmord.

SS-Sanität fortsatte under krigen uavbrutt sin egen virksomhet med rekruttering og utdanning av SS-helsepersonell. Leger til SS ble tidlig søkt vervet under studiene. De måtte gjennomgå full Waffen-SS-militærutdanning før de fikk sin tilleggsutdanning ved spesialskolen i Graz. SS som eliteorganisasjon med sine mange fordeler var også en statusorganisasjon, og det manglet ikke på villige rekrutter. SS rekruttene ble spesialundersøkt med sikte på egnethet som SS leger ved tre såkalte Verwendungsprüfstellen: i Dachau, Prag og Hohenlychen. Alle fikk spesiell opplæring blant annet i raselære, «verdensanskuelse» og ideologi. Svært mange av disse legene tjenestegjorde i KZ-leirene, andre i Lebensborn-institusjoner²⁵. For de mange «frontsøstre» ble disse leger deres daglige overordnede.

SS rådet også over sine egne sykepleiere som var vervet direkte eller overført fra andre sykepleierorganisasjoner og så gitt tilleggsutdannelse. De fleste norske frivillige syke- og hjelpepleiere havnet i rene SS helseinstitusjoner. SS-Sanitätsamt hadde sin egen avdeling i Norge under ledelse av Hauptsturmführer dr. Jochen Rietz. Han hadde blant annet ansvaret for legetjenesten ved tyske fangeleire og fengsler i Norge, for undersøkelse av rekrutter til SS og Det tyske Røde Kors samt tilsyn med Lebensborn-institusjonene i Norge. Ingen av SS-legene i Norge ble satt under tiltale ved rettsoppgjøret²⁶. SS søkte også om å få opprette eget sykehus i Norge, men dette ble bestemt avvist av Wehrmachts sjefslege i Norge Generalarzt Mantel og Reichskommissariat ved Hauptabteilungsleiter og Det tyske Røde Kors' leder i Norge, dr. Hans Reinhard Koch²⁷.

²⁴ Klee E. *Auschwitz, die Medizin und ihre Opfer*. Frankfurt am Main: Fischer, 2001: 143.

²⁵ Ibid.: 139ff; Fischer H: *Der deutsche Sanitätsdienst 1925-1945*. Osnabrück 1984: 2159-2235.

²⁶ Gogstad 1991, op.cit.: 88, 106, 208, 354.

²⁷ Koch H.R.. *Wir bauten ein stattliches Haus*. Bonn 1980 (uttrykte erindringer). I kopi hos forf.

Organiseringen av tyske og frivillige sykepleieres tjenesteforhold

DRK fikk likevel beholde en begrenset selvråderett over enkelte av sine egne underorganisasjoner som for «DRK Schwesternschaft» – sykepleierorganisasjonen²⁸. DRK's og SS' sanitet ble under den aktive krigen en integrert del av Wehrmachts sanitetsvesen. Der var det de samme sanitetsgrader, koordinert utdannelse, samme forskrifter om utrustning og reglementer. DRK sanitet skulle være «Wehrmachtsgleich» når det gjaldt sanitetskompanier, syketransporter og feltlasarett. DRK-sykepleiere ble etter tilleggsutdannelse i SS også «Wehrmachtsschwester». I tillegg ble alle gitt grundig ideologisk skoloring i «verdensanskuelse».

Et intakt sanitetsvesen skulle gi befolkningen illusjonen av at det ville bli et begrenset antall falne, og at mange sårede igjen kunne bli stridsdyktige. I den erobrings- og tilintetgjørelseskrig som fant sted, suggererte DRK humanitet i en inhuman erobringskrig. Siktemålet var å behandle, helbrede og få de sårede tilbake i kamp. Gjennom saniteten skulle også kampmoralen og opptreningspotensialet styrkes hos de sårede. Stor vekt ble lagt på fysisk trening og sport. Ideologisk og rasepolitisk opplæring var obligatorisk. Denne politiseringen av sykepleien økte dens prestisje i Det tredje Rike. Etter mange års nedvurdering og diskriminering fikk sykepleien nå sin oppreising, og det skjedde en tallrik rekruttering. Men også sykepleierne ble misbrukt i det nazistiske systemet²⁹.

De viktigste tyske søsterorganisasjoner før ensrettingen var følgende: NSDAP Schwesternschaft («Braune Schwester»), DRK Schwester, Diakon-gemeinschaft og Caritasverband («Blaue Schwester»). I 1942 ble «blå og brune søstre» slått sammen til ett forbund. Og i august 1943 ble det forbedret sammenslåing også med mindre ennå frittstående humane og kommunale søsterorganisasjoner til ett samlet forbund.

De tyske sykepleiere var organisert i såkalte «Mutterhäuser». Disse fungerte både som «søsterhjem» og kjerneinstitusjoner for tilhold, propaganda, politisk skoloring og opplysningsvirksomhet ved siden av spesifikke opplæringsoppgaver. I 1939 var det opprettet 65 «Mutterhäuser» og antallet sykepleiere var økt betraktelig. 1. januar 1939 kom en ny tjenesteforskrift med nye opptaksbetingelser, blant annet med de samme krav som ved opptak i NSDAP³⁰ og med edsavleggelse til Hitler. Det ble innført en spesiell «krigsdrakt» i tillegg til sykepleiernes ordinære fredsdrakter, og i september

²⁸ Biege 2000, op.cit.: passim; Wicke 2002, op.cit.: passim.

²⁹ Klee E. *Euthanasie im NS Staat*. Frankfurt am Main: Fischer 1986: 401ff, 435ff; Archiv Deutsches Rotes Kreuz Schwesternschaft, Lichtenfelde West, Berlin (heretter Archiv DRKS), Krankenpflege und das DRK im 2. Weltkriege, boks 498, div. dok. Se også 34.

³⁰ NSDAP= Tyske nasjonalsosialistiske arbeiderparti, «nazipartiet».

1939 ble alle pålagt å ta del i Wehrmachts krigsøvelser³¹. Også mange norske frivillige ble den første tiden henvist til et «Mutterhaus» for opplæring.

Leder for «Amt Schwesterschaft» var fra krigsutbruddet «Chef des Stabes» SS-Standartenführer professor Otto Stahl. Han var NSDAP-medlem fra 1932, kom i januar 1934 til DRK og var fra 1937 «Amtschef» med tittel «Reichsverwalter für das Schwesterwesen». Han kom etter anbefaling av Grawitz først til SS i oktober 1939. Det synes ikke som om Stahl har kompromittert seg i tvilsomme virksomheter som mange andre SS leger. Han omkom ved et bombeangrep på Berlin en av de siste dagene av krigen. Stahl samarbeidet med Wehrmacht om fordeling av sykepleierne, også de norske frivillige, godkjenning av reglementer og utdanning m.v.

Det var imidlertid den annen nestleder, Frau Luise van Oertzen (1891-1965) som var den som betydde mest for sykepleieres og hjelpepleieres daglige arbeid og som også de norske måtte forholde seg til. Hun hadde en lang karriere i DRK, der hun ble ansatt alt i 1924. Hun var NSDAP-medlem fra 1933, og ble «Oberin» i Clementinerhaus. Hun ble senere «Zweite Amtschefin» i DRK og støttet etter 1937 bestrebelsene på å gjøre sykepleieinstitusjonene krigsberedt. I perioden 1942-45 var hun «Generaloberin» og visepresident i DRK; hun understreket at sykepleieren også var soldat, og hun fikk NSDAP's partiutmerkelse i 1942. Amerikanerne oppløste DRK i 1945, men hun fortsatte i Clementinerhaus, søkte å bevare Mutterhäuser og la stor vekt på etiske komponenter i utdanning og oppdragelse. I 1949 ble Røde Kors-organisasjonen gradvis gjenopprettet, og Luise van Oertzen ble tildelt visepresidentstillingen og etter kort tid ble hun Generaloberin i det gjenreiste tyske Røde Kors³².

Krigsårene: nye utfordringer for Det tyske Røde Kors og de frivillige

Fra 1939 ble sykepleiere fra alle foreninger satt inn på forskjellige steder i lasaretter og helseinstitusjoner også i de besatte områder. «Fachausschuss für Schwesterschaft» sine årbøker «Jahrbuch der Krankenpflege» er fulle av beretninger om oppofrende søstre i farefulle oppdrag. Oppfordringer til patriotiske innsatser var tallrike³³.

³¹ Seither & Hagemann 1992, op.cit.: 325.

³² Archiv DRKS, boks sign. 484, ureg.dok.; M. Bechtolsheim: *Generaloberin Luise van Oertzen*, Bonn 1966: passim.

³³ Archiv DRK, F.st. 02364: «Die Schwester vom Deutschen Roten Kreuz», utdrag av Verband Deutscher Mutterhäuser vom Roten Kreuz, Bonn 1963 1-16 Archiv DRKSt; Mp. 498: Krankenpflege und das DRK im 2 Weltkrieg. Div. usorterte hefter.

I krigen mot Sovjetunionen fra 21. juni 1941 var det fra første stund mangel på sykepleiere. Hittil hadde ekteskap, sykdom og såret familiemedlem med pleiebehov i hjemmet, tilknytning til gårdsbruk med behov for arbeidshjelp vært fritaksgrunner ved innkalling. Ekteskap gjaldt nå ikke lenger som fritaksgrunn.

Under vinteren 1941-42 med temperaturer ned til minus 44 grader brøt hjelpen til forfrosne og sårede soldater fullstendig sammen. 3000 Røde kors «Sanitäter» ble mobilisert i Tyskland og overtok de skadede ved fronten og befordret dem til Tyskland med sanitetstog. I september 1942 ble selv kvartjøder tillatt å tjenestegjøre i saniteten. Utdanning av nye sykepleiere og hjelpepleiere var blitt en uhyre viktig oppgave, men det var også mangel på lærere og instruktører. I Kiev ble det opprettet en ny sykepleierskole.

En tysk sykepleier forteller: «90% av det daglige operasjonsprogram var amputasjoner av forfrosne ben. Mange fikk hallusinasjoner etter å ha assistert ved amputasjoner fra kl. 11 formiddag til neste natt kl. 4. Jeg så bare svarte føtter». Det forekom selvmord blant sykepleierne. Årsaken til de mange forfrysninger var manglende vinterutrustning hos de tyske soldatene.

Generaloberin Luise van Oertzen sendte ut en ny oppfordring til innsats som gjaldt alle kategorier³⁴. Rekrutteringen ble stadig vanskeligere. Nye tyske rekrutter til syke- og hjelpepleierutdannelsene kom fra enkle kår. De måtte læres opp i dagliglivets renslighet, omgivelseshygiene, orden og punktlighet, regning og rettskriving før den rent faglige undervisning i lasarettet. All undervisning var ensidig innrettet mot krigens behov. Andre tiltak for å avhjelpe sykepleiemangelen var følgende:

Den 3. januar 1942 ble utdannelsen i «verdensanskuelse» overtatt av sykepleiere fra NSDAP, de 200 foreskrevne timer ble redusert til 40.

Den 19. oktober 1942 ble det også gjennom Innenriksministeriet åpnet adgang til at «kvartjøder» (Mischlinge av 2. grad) med visse restriksjoner igjen kunne tjenestegjøre i Røde Kors. Det ble også lempet på kravene om «omskolering» av kristelige «ordenssøstre». Så sant de var i arbeid, kunne de unntas fra disse skoleringskravene;

Fra den 1. januar 1943 ble full diplomutdanning begrenset til 1 ½ år, etterfølgende praksistid ble frafalt eller sterkt begrenset;

Den 29. januar 1943 ble taushetsplikten opphevet;

Den 12. oktober 1943 bekymret lederen av «Planierungsstelle für Schwesternstelle» dr. Karl Holm seg for vanskelighetene med å koordinere den

³⁴ Archiv DRK, BOKS 00379, *Schwesternbriefe von allen Fronten!;/Deutsches Rotes Kreuz-Berlin*. Verlag des Roten Kreuzes (1939-45). 44s. (Intern publikasjon).

tidrøvende ideologiske skoling med det stadig økende behov for sanitets-hjelp. Han foreslo å prioritere krigens behov og bare gi denne utdannelsen til dem som senere ville forbli i sykepleien. Dr. Conti mente imidlertid at ikke engang sykepleiemangelen kunne rettferdiggjøre å gi avkall på de ideologiske utdanningskravene³⁵.

Den 25. februar 1944 kom bestemmelser om at ingen DRK-sykepleier kunne slutte i tjeneste unntagen ved ekteskap med en bonde med odelsplikt, med enkemann med skolepliktige barn eller med en hardt såret soldat. Fritak kunne også gis om det var barn i vente eller om vedkommende var helt uegnet til sykepleietjeneste³⁶.

Alt kvinnelig sanitetspersonale, også SS sykepleiere, ble underlagt Wehrmachts disiplinære straffebestemmelser med unntak for «skjerpet fengselstraff». Slik ble de klassifisert: «Helferinnen» som menige, hjelpe-sykepleiersker som underoffiserer og utdannede sykepleiersker (Diplomschwester) som offiserer³⁷.

Norske og andre «germanske frivillige» til sykepleie og sanitetstjeneste

Fra 1942 ble det åpnet adgang for DRK til å ta imot germanske frivillige fra de besatte områder. De måtte til å begynne med som annen utenlandsk arbeidskraft i Tyskland bli pliktmessig registrert av arbeidsmarkedsmyndighetene. Dette ble ikke alltid overholdt, og 17. mai 1943 kom det en påminnelse til DRK-presidenten om meldeplikten for utenlandske frivillige fra Generalbevollmächtichte für den Arbeitseinsatz. SS-ledelsen fant imidlertid disse bestemmelsene diskriminerende, i det i kunngjøring den 20. januar 1944 heter: «Das SS Führungsamt befiehlt den Einsatz Germanisch-freiwilligen Schwestern usw.»:= «SS ledelsen bestemmer over de germanske frivillige søstre: Disse får ikke betegnes som «utlendinger». De har med stor idealisme besluttet seg for å gå inn for de storgermanske ideer og Tysklands sak («Deutschtum»), og de har derfor ofte forlatt sine foreldrehjem. De vil nå i halvårige kurser (under SS' ledelse) bli utdannet som «Schwesterhelferinnen».

Man hadde gjort den erfaring i Wehrmachts sanitet at disse spesialutdannede hjelpepleiersker var langt nyttigere ved krigslasarettene enn «Diplom-

³⁵ BK, Fundstelle NsAS 1453, R 1829-54, sign. 096; Archiv DRK, Fundstelle 124: DRK Betreuungshelferinnen u. Führerinnen der Wehrmacht, Rundschreiben, Anweisungen, Richtlinien u. Anordnungen.

³⁶ Ibid.

³⁷ Archiv DRK, boks sign. 133, «Befehl von 13/10 1944 und 6/11 1944 zur Übernahme des Strafvollzuges im Bereich des Ersatzheeres durch den Chef der Heeresjustiz», «Befehl von 24.11 1944 zur Unterstellung des Gefolges des Ersatzheeres unter das Militärgesetzbuch und die Wehrmacht disziplinarstrafverordnung».

schwester «, hvis krav til ressurser og tid kunne hindre gjennomstrømningen i lasarettene når pågangen var stor. I hele det store sanitetskorps var bare 9,7 % fullt utdannede sykepleiere³⁸.

SS-ledelsen hadde nå overtatt alt ansvar for «de germanske frivillige», ikke bare de norske, og sikret seg dermed verdifull arbeidshjelp for sine formål, samtidig som det ble innført en grundig ideologisk skoloring av de nye frivillige. Målet syntes å være å råde over et lojalt indoktrinert allsidig utvalg av kvinnelige SS sykepleiere som kunne settes inn i SS eget sanitetsvesen etter krigen. At tyske sykepleiere i SS institusjoner ufrivillig kunne bli delaktige i kriminelle handlinger, er blitt åpenbart etter krigen³⁹.

I de besatte områdene opprettet DRK, i samarbeid med SS, egne sentraler og utnevnte spesielle oppdragsgivere, blant annet i Paris, Brussel, Oslo, Krakow, Riga og Beograd. Deres oppgaver var å tilfredsstille Wehrmachts behov for Røde Kors-tjenester, koordinere Røde Kors-arbeidet, tilrettelegge rekonvalesentmuligheter, bistå med kontakter for soldatene og fordele hjelpesendingene. De hadde også ansvar for hoveddepot og forrådslagre. På hjemmefronten arbeidet først og fremst de katolske søstre og diakonissene. 1392 katolske søstre omkom under bombeangrepene på tyske byer.

Viktige oppgaver var betrodd de såkalte «Wehrmachtshelferinnen». Deres samlede antall var anslått til i alt ca 450 000, herav ca. 148 000 knyttet til forsvarsmakten. Som i første verdenskrig sørget mange av dem for utdeling av mat, fornødenheter og varierte transportoppgaver; de tjenestegjorde på jernbanestasjoner, soldathjem, «Erholungsheimen» (rekonvalesenthjem) og lasaretter. Mange av de norske frivillige utførte slike varierte tjenester. Alt i begynnelsen av 1941 fantes det 21 slike soldathjem i Norge⁴⁰.

SS i Norge – konflikten med Nasjonal Samling om hegemoniet over frontkjemperne

For å få en bredere forståelse av disponeringen av «frontsøstrene» og deres skjebne, er det nødvendig å se tilbake på noen viktige trekk i okkupasjons-

³⁸ Archiv DRKS, boks 484, Rundschreiben, Anordnungen 1942-44; Archiv DRK, F.st. 01270, Steppe H., Koch F. & Wesbrod-Frey H. *Krankenpflege im Nationalsozialismus*, Bonn 1986: 17.

³⁹ Koch F. «Die Beteiligung von Schwestern und Pflegern an Massenverbrechen», i *ibid.*: 93-137. Koch omtaler rettsaken i München i 1965 mot 14 ordinære pleiersker som følte seg tvungne til å delta i avlivning av hundrevis av eldre og demente pasienter i sinnsykehuset Meseriz-Obrawalde. Alle tilsto og alle ble frikjent. Saken vakte berettiget forferdelse og frikjenningen stor oppsikt. Overlege og oversøster var allerede henrettet ved russisk standrett, da institusjonen ble tatt av den Røde Arme i 1944.

⁴⁰ Archiv DRK, sign. 097, «DRK – Betreuungshelferinn der Wehrmacht. Einsatzstatistiken; Lagerberichte über die Einsatzarbeit. Einsatz Soldatenheimen in Norwegen».

politikken, spesielt dragkampen mellom «nasjonalistene» og «pangermanistene» i Nasjonal Samling samt tyske SS i Norge med sine norske støttespillere. Vi må også se vervingen av kvinnelige frivillige i lys av denne siden av okkupasjonspolitikken.

Tro på en felles germansk statsdannelse og kultur hadde sine tilhengere i Norge også før okkupasjonen. De utgjorde en forholdsvis liten krets rundt tidsskriftet *Ragnarok* under ledelse av skipsmegler Hans S. Jacobsen som gikk inn i NS i 1940 og endte som fylkesmann i Østfold⁴¹.

Det tyske SS etablerte seg i Norge alt fra april 1940 samtidig med Reichskommissar Terbovens ankomst og som ledere av det tyske politi, Gestapo og tyske fangeleire. Flere av Reichskommissariatets tjenestemenn var også «Ehrenamtliche» eller «honorære» SS-medlemmer, blant annet den foran omtalte Hauptabteilungsleiter Hans Reinhard Koch, som også var Det tyske Røde Kors' formelle representant i Norge. SS utviklet seg til et sterkt politisk instrument for den tyske okkupasjonsmakten i Norge, og tyske SS-ledere tok tidlig sikte på å etablere et sterkt maktapparat ved en eventuell tysk seier. Norge ble sett på som idealet for en fremtidig ekte germansk stat⁴².

Den første *norske* SS-organisasjon ble opprettet 21. mars 1941 med edsavleggelse og i nærvær av Heinrich Himmler. De fleste tilhørte et hirdregiment i Oslo. Etter angrepet på Sovjet 21. juni 1941 meldte de fleste seg til Østfronten, og organisasjonen var nærmest lagt død inntil en nydannelse fant sted 24. juli 1942 under betegnelsen Germanske SS Norge (GSSN) og med en markert pangermansk målsetting. De anså seg som «støttropper» for et nasjonalsosialistisk livssyn, men ble også formelt tilknyttet NS. GSSN ble aldri noen omfattende organisasjon – medlemstallet nådde bare opp til knapt 1250, men den var en sterk og innflytelsesrik organisasjon. Antall støttemedlemmer var over 3000, og abonnentene på deres tidsskrift *Germaneren* var over 7000. Den utviklet seg snart til en hard konkurrent til Quislings Hird og begynte å vekke uro i den nasjonalistiske delen av NS-ledelsen. GSSN var utad ledet av pangermanistene i NS ledelsen: politiminister Jonas Lie og justisminister Sverre Riisnæs. Stabsleder var tannlege Finn Schjøren. Den egentlige bakgrunnsleder var imidlertid Chef der Polizei i Norge, Wilhelm Rediess, og den daglige leder SS-Obersturmbannführer Karl Leib, som var svoger til Himmlers nærmeste medarbeider i Berlin, Gottlob Berger. Organisasjonen utviklet seg hurtig i en langt mer militant retning enn opprinnelig tenkt; mange hadde deltatt som frivillige på Øst-

⁴¹ Emberland T. *Religion og rase: nyhedenskap og nazisme i Norge 1933-1945*, Oslo 2003: 227-310.

⁴² BK, boks 1455, brev fra Gottlob Berger til Heinrich Himmler: «Lagebeurteilung», Oslo 23. oktober 1942, SS Hauptamt Adjunktur. Kopi hos forf.

fronten, og Jonas Lie ønsket å utvikle den til et redskap for politietaten. Quisling og den nasjonalsinnede NS ledelse med Rolf Fuglesang som drivkraft, ble stadig mer betenkte over GSSN's økende innflytelse og konspiratoriske aktivitet, inntil den nådde klimaks mot slutten av 1944⁴³.

Sommeren 1941. De første frivillige. Den norske Legion

Hvordan opplevde folk sommeren 1940-41 og den påfølgende vinter? Sjokk-opplevelsene ved plutselig å være dradd inn i verdenskrigen preget fremdeles alle. Selv om de fleste hadde kommet forholdsvis lett fra de første månedene, var likevel mange preget av traumatiske opplevelser sett ut fra den fredelige hverdag som de fleste var vant til. Det gjaldt bant annet evakuering av familier, slektninger som hadde vært i kamp, og de som i krigsherjede områder hadde mistet sin eiendom. Frykt og uro preget de fleste. Ingen visste hvordan arbeidslivet ville bli, og sikkerheten for hjem og eiendom opplevdes å være truet. Rettssikkerheten opplevde mange var gått tapt etter at Regjeringen hadde flyktet fra landet. Ingen kjente heller til tysernes fremtidige planer. Dertil kom de overveldende inntrykk av tyske militære seirer på Kontinentet, og det var nok ikke så mange som innerst inne egentlig trodde at de allierte noensinne ville vinne krigen. Det var helst en uskreven regel blant folk aldri å nevne eller antyde slike tanker for å unngå å bli stemplet som unasjonal eller defaitist. De fleste søkte å holde motet oppe – ønsketenkning var utbredt – ryktene svirret: Sjøslag i Skagerrak, luftarmadaer på vei, invasjon var forestående. Den menige tyske soldat ble ikke opplevd som den mest truende. SS og Gestapo hadde ikke vist seg åpenlyst før ved unntakstilstanden omkring «melkestreiken» høsten 1941.

Med de første dødsdommer forsterket frykten og usikkerheten seg. Etter at matsituasjonen ble stadig verre i 1941, ble det også innført melkerasjonering i midten av august. Levering av melk til arbeidsplassene ble stanset den 8. september og medførte stor opprørthet blant arbeiderne ved de store bedrifter i Oslo. I løpet av to dager streiket ca. 25 000 mann, tross advarsler fra fagforeningslederne. Streikeaksjonen gav Reichskommissar påskudd til å sette i verk et lenge ønsket angrep på arbeiderbevegelsen. Han utlyste en sivil unntakstilstand som varte fra 10. september til den 15. Det ble innført utgangsforbud og opprettet standrett. Denne avsa 30 dommer, hvorav fem dødsdommer. To av dødsdommene ble fullbyrdet (Viggo Hansteen og Rolf Wickstrøm), tre ble omgjort til langvarig fengsel, og de øvrige ble dømt til fengsel og tukthus av forskjellig varighet. Flere døde under fangeopphold

⁴³ Sørensen Ø. *Hitler eller Quisling? Ideologiske brytninger i Nasjonal Samling 1940-45*, Oslo: Tiden 1989: passim; Emberland T & Roughvedt B. *Det ariske idol: forfatteren, eventyreren og nazisten Per Imerslund*, Oslo : Cappelen 2004: 347-369, 402-415.

i Tyskland. For øvrig ble ca. 250 personer arrestert, blant annet kjente LO-ledere, avisredaktører og universitetsprofessorer. Senere fulgte 12 dødsdommer i november og 15 i desember. Nå var det blitt klart for folk flest hva okkupasjon av en fremmed makt innebar⁴⁴.

På denne bakgrunnen er det kanskje lettere å forstå at mange i sin usikkerhet likevel så NS som en mulig garanti for trygghet og ivaretagning av norske interesser. NS-propagandaen – med vekt på partiets mål om å verne norske verdier og være folkets beskytter – var selvsagt ikke uten virkning.

I 1940/41 var det få «paroler» som nådde folk flest, og illegale aviser kom i meget begrensede opplag. Derimot hadde alle på denne tiden radio som innebar at sendingene fra London og Kongens «nei» for alvor begynte å gjøre sin virkning. På den annen side kom NS-propagandaen usensurert inn i hjemmene, i det alle også lyttet flittig til den NS-ledede norske kringkasting for å få med seg alle pålegg og forordninger.

Da kunningjøringen kom om dannelse av en frivillig norsk militærenhet – en norsk legion som skulle gjøre innsats på tysk side, og som en garanti for fremtidig norsk selvstendighet – gikk det som en bølge av ny entusiasme blant mange tvilrådige sjeler, både menn og kvinner. Oppslutningen på de premisene ble foruroligende stor sett fra de lovlige myndigheters side i London. Flere tusen menn og nær 1000 kvinner meldte seg i første omgang.

Vervingen av norske frivillige menn til Waffen SS hadde startet i begrenset omfang alt 12. januar 1941 med «Regiment «Nordland». Sammen med to andre regimenter av frivillige «Volksdeutsche» og fra Nederland, Belgia og Danmark utgjorde de Division Wiking som ble satt inn på Østfronten etter angrepet på Sovjet 21. juni samme år. De var tilknyttet Hærgruppe Syd som hadde Kaukasus som mål. Flere av de første «frontsøstrene» ble knyttet til denne meget omtalte divisjonen⁴⁵.

Den neste norske formasjon som ble dannet sommeren 1941 var «Den norske Legion,» og som stod i en særstilling. Den var lovet å skulle ledes av norske offiserer, ha norske uniformer og bli satt inn i Finland. Quisling hadde store forventninger til Legionen som han planla skulle danne stammen i en ny norsk hær. Han opprettet en betydelig militær administrasjonsstab, men forutsetningene holdt ikke; tyskerne endret oppfatning, gikk fra sine løfter og oppløste staben alt høsten 1941. Det innebar en stor skuffelse og var et prestisjenederlag for Quisling. Legionen beholdt visse særrettigheter, men ble satt inn på Leningradfronten istedenfor i Finland. Tapene var forholdsvis moderate, og den ble oppløst i juni 1943.

⁴⁴ Nøkleby B: Nyordning. I: *Norge i krig*, Bd. 2. Oslo Aschehoug 1985, s. 193-205.

⁴⁵ Greve 1986, op.cit.: 157-176.

Konkurransen om rekruttering og innflytelse

Etter Quislings prestisjenederlag opphørte vervingen til Den norske legion under NS' ledelse. Quisling ble riktig nok nødt til å sette i gang ytterligere en verveaksjon sommeren 1942, nå til en ny Waffen SS-avdeling: «Panzergranadierregiment Norge». Det meldte seg fremdeles mange frivillige utover høsten – ca. 2700 mann. Etter stadig brutte tyske løfter forsøkte Quisling nå å holde tilbake så mange som mulig av de nye som meldte seg, og han trakk ut oversendelse til tyskerne.

Fra høsten 1942 overtok Germanische Leitstelle Nord ved Sturmbannführer Karl Leib all rekruttering til tysk fronttjeneste i Waffen SS, også de kvinnelige frivillige. Kravene var de samme som til det tyske SS: «ren» anetavle, politisk pålitelige og helsemessig og moralsk plettfrihet⁴⁶.

SS ved Germanische Leitstelle søkte i de påfølgende år med alle midler å vinne innflytelse over hjemvendte norske Waffen SS-soldater og ikke uten hell. Det oppstod etter hvert også stadig dypere motsetninger mellom den nasjonale NS-ledelse og tysk SS i Norge. Særlig ble Karl Leib hovedmotstanderen til den nasjonale fløy i NS. Også motsetningene til GSSN var store, ikke minst fordi organisasjonen ble sett på som en viktig tysk støttespiller i det tyske SS' bestrebelse på å sikre seg hegemoniet over de frivillige krigsdeltagere og dermed svekke Hirden. Quisling opprettet derfor en egen livgarde av tidligere frontkjempere for å unndra fornyet tysk verving.

Tyske SS' vervepolitikk var imidlertid klar: «Man har til hensikt å overta unge nordmenn etter frontinnsats for fortsatt tjenestegjøring i Waffen SS og politiet, foruten på sikt å få besatt ordførerstillingene i landet med tidligere SS veteraner»⁴⁷.

Ved utgangen av 1944 var generalsekretær og minister Fuglesangs posisjon i NS blitt så sterk at han valgte å ta et oppgjør med GSSN, ikke minst fordi det var avslørt statskupp-planer med avsetting eller likvidering av Quisling og innsetting av nytt tyskvennlig styresett. Stabsledelsen i GSSN ble avsatt, og de siste krigsmåneder fikk en annen utvikling⁴⁸.

Rekrutteringen av de norske frivillige kvinner

Da Den norske legion ble opprettet og kunngjort 29. juni 1941, sendte NS Kvinnehird ut et opprop til alle norske kvinner om å melde seg til tjeneste.

⁴⁶ PA, Bjørn Østring, forklaring av Rolf Jørgen Fuglesang avgitt etterforsker Scott Johnsen 28. oktober 1948. I kopi hos forf.

⁴⁷ Bundesarchiv Militärarchiv Freiburg, RS 5/310, forelesning av SS Obersturmbannführer Riedweg, Junkerschule Bad Tölz, udatert; *Fritt Folk* 8. oktober 1942: «Gauleiter Bohle om Norges betydningsfulle rolle i det storgermanske fellesskap».

⁴⁸ Sørensen 1989, op.cit.: 80ff, 220ff.

Ca. 1000 meldte seg til varierte tjenester og oppdrag og dannet de «Kvinnelige Frivillige»⁴⁹. De må ikke forveksles med «Norske kvinners Frivillige Verneplikt» fra 1928, og som hadde tatt i bruk betegnelsen «Lotte». De hadde ytet betydelig hjelp under Finlandskrigen, men tok avstand fra et samarbeid med NS' Kvinneorganisasjon.

De som fulgte appellen og meldte seg til legionen høsten 1941 og pånytt i begynnelsen av 1942, møtte først i «Kabahuset» i Stortingsgaten i Oslo. De omfattet frivillige både til sanitetstjeneste og annen forefallende tjeneste, blant annet som «legionlotte», en betegnelse de delvis «stjal», fra Norske kvinners Frivillige Verneplikt. Kontoret ble ledet av landsleder for NS' kvinnehird Johanne Martin. Etter at tyskerne delvis hadde overtatt Legionen, ønsket ikke NS' kvinneorganisasjon å ha ansvaret for rekrutteringen. Denne fortsatte imidlertid fra våren 1942 med fru Aud Fritzner som ansvarlig. NS-Sykepleierforbundet foreslo at Norges Røde Kors skulle påta seg oppgavene med den nødvendige forutdannelsen av de frivillige, men de øvrige medlemmer av Røde Kors' styre motsatte seg dette.

Foreløpig var det ikke adgang til å sende frivillige til Tyskland. De som meldte seg, ble registrert og forsøkt gitt noe praksis ved norske sykehus og ved krigslasarettet på Aker sykehus. Omfanget kjenner vi ikke. Fra 1942 ble det åpnet adgang for frivillige til Tyskland. Både tidlig og senere registrerte måtte melde seg på ny for registrering i Det tyske Røde Kors og legeundersøkelser. Disse ble til å begynne med utført av norske leger, men senere overtatt av tyske SS-leger og leger i Reichskommissariat.

I august 1941 hadde man likevel fått organisert at to mindre puljer på henholdsvis 11 og 22 av disse første frivillige ble sendt til Kirkenes. De hadde status som «forpleiningslotter» og «sanitetslotter». Til å begynne med tjenestegjorde de fleste i et folkematkjøkken og i annet forefallende arbeid. De meget få med full sykepleierutdannelse og hjelpepleierbakgrunn ble satt inn på tre av Wehrmachts feltlasaretter i Svanvik og Salmijärvi i Pasvik. Med det sterkt økende antall sårede ved Ishavsfronten høsten 1941 ble etter hvert alle satt inn som hjelpepleiere og hadde der status som «Røde Kors søstre» i Wehrmachts tjeneste. Våren 1942 forlot de fleste av disse Pasvik og ble på ny registrert i Oslo i Det tyske Røde Kors for tjenestegjøring i Tyskland.

⁴⁹ I «Meldungen aus Norwegen» oppgir tysk SD den 25/11 – 42: Den kortvarige aksjon fra NS hadde oppnådd 2200 frivillige. Av disse hadde partisekretariatet godkjent 1000 for nærmere bedømmelse. Av disse hadde 463 møtt til sesjon, og 262 mann var godkjent, mens 355 fremdeles stod på venting. Fra 1/5 til 31/10 42 var det senere anmeldt 2482 menn (herav 1352 NS medl.), og av disse hadde 1598 (derav 1118 NS medl.) møtt frem. 872 var da «in Marsch gesetzt». Siden 1/1-1941 var da i alt 3239 frivillige i aktiv tjeneste. Samtidig hadde den fortløpende verving av «Lotter» i samme tidsrom nådd opp til 750, hvorav 60 var «in Marsch gesetzt».

Antallet som senere gjorde tjeneste i Pasvik, kjenner vi ikke, heller ikke hvor mange ble igjen. Flere vendte imidlertid tilbake til Nord Finland (Oulu) etter tilleggsutdannelsen i Tyskland ⁵⁰.

De egentlige «legionsøstre»

Adgang til frivillig sanitetstjeneste i Tyskland for utlendinger var nå åpnet, og de første frivillige sykepleiere, hjelpepleiere og «frontlotter» – i alt 25 – reiste til Berlin den 13. mai 1942. Neste pulje på 32 kom av sted i september, slik at det var 57 sykepleiere og hjelpepleiere fra den første legionvervingen som vi vet kom i aktiv tysk sanitetstjeneste i løpet av 1942. Noen mindre grupper sluttet seg til senere.

Betegnelsen «Røde Kors søstre» ble brukt, selv om de fleste ikke hadde full sykepleieutdanning. Selv blant disse først vervede «Legionsøstre» (betegnelsen «legionlotte» ble ikke lenger brukt) var det relativt få ferdig utdannede sykepleiere, men mange av disse først rekrutterte hadde erfaring og utdanning som hjelpepleiere.

De ble etter en kort skoleringsperiode i Oslo i villaen Elsero i Madsrud allé ved ankomsten til Tyskland fordelt på forskjellige hospitaler under Det tyske Røde Kors' ledelse. De første ble mottatt i Diakonisseskolen ved Wannsee, andre ved SS-hospitalet i Lichterfelde West, i Berlin, og noen utvalgte kom til landsførerskolen i Bevensen. Alle ble ganske raskt ført over til aktiv sanitetstjeneste i Wehrmachts og SS' regi. De fleste kom til SS-sykehuset i Dnjepropetrovsk, fra hvilket en gruppe på 12 ble satt inn i Divisjon Wiking under dens operasjoner mot Kaukasus. Disse fulgte med divisjonen helt til Kislovodsk i Kaukasus, dit en liten gruppe «forsterkninger» ankom senere på høsten. De måtte også delta i det tyske tilbaketoget og ble utsatt for svære påkjenninger. Etter mange vidervedigheter endte de opp ved SS-sykehus i Wien og Prag.

Av de først ankomne ble for øvrig fem overført til SS-sykehuset i Riga, og to vet vi ble raskt overført til frontlasarettet ved Den norske legion på Leningradfronten og to til Oulu i Finland. Disse var vel de eneste som kom til å tjenestegjøre som «legionsøstre». Det var denne første kontingenten som ble kjent som «legionsøstre» og hvis innsats ble hyppig omtalt i NS-pressen og andre publikasjoner.

Sykepleiere til SS

Det betydelig større antall og til dels mindre kvalifiserte frivillige som i de etterfølgende årene meldte seg ved Germanische Leitstelle, fikk mye mindre

⁵⁰ Archiv DRK, boks 97, ureg. dok.

publisitet. Under rettsoppjøret synes det imidlertid ikke som om det ble gjort forskjell på disse to hovedkategoriene. Da den norske legion ble oppløst våren 1943, lot flere av pionerene seg verve på ny og fortsatte i fronttjeneste i det nyopprettede SS Panzergrenadierregiment Norge. Mange flere nye meldte seg og ble knyttet til dets innsats i Jugoslavia og i Baltikum. Olga Bjoner hadde sitt siste «opprop til norske kvinner» i *Fritt Folk* 22. mai 1943.

Germanische Leitstelle avverterte under egen adresse i Oslo. Det kan neppe være tvil om at Karl Leib her så en mulighet til å få den fulle innflytelsen også over de kvinnelige frivillige, slik som over de dimitterte frontkjemperne, noe som ville styrke hans posisjon i Norge og i SS. Fra sommeren 1944 kom det forbud fra Quisling for NS medlemmer om å la seg verve til Tyskland; all innsats skulle nå bare skje i Norge. Mange frivillige til Der tyske Røde Kors reiste likevel til Tyskland, selv så sent som i oktober/november 1944⁵¹.

De som ble vervet fra høsten 1942 og gjennom 1943 og 1944 ved Germanische Leitstelle, gjennomgikk en stort sett ensartet prosedyre. I ettertid er det meget som tyder på at en forhåndsavtale var blitt inngått mellom Det tyske Røde Kors og SS Sanitätsamt om at de norske frivillige skulle tas om hånd av SS fra et tidligst mulig tidspunkt⁵².

Fra 20. januar 1944 overtok også som omtalt SS Sanitätsamt alt ansvar og disponering over «de germanske frivillige» etter ankomst til Tyskland, og man ønsket seg først og fremst hjelpepleiere – «Sanitätshelferinnen» – eller frivillige uten helseutdanning, og som de selv tok på seg å utdanne – også med sikte på ideologi og livsanskuelse. De aller fleste kom til å tjenestegjøre ved SS-lasarettet på flere avsnitt bak frontene og mange også ved andre medisinske SS-institusjoner.

Etter omfattende registrering og undersøkelse i Norge av SS-leger, ble det først også for disse gitt noen ukers innføring i sykepleie under tysk Røde Kors ved Elsero i Oslo. De mange som meldte seg i 1942 og 1943 måtte ofte vente i flere måneder på innkallelse. Noe av ventetiden ble tilbrakt på frontkjemperhjemmet «Ragnar Berg» på Voksenkollen.

Det ble i perioden 1942-44 sendt minst ytterligere 15 puljer til Tyskland. I mai 1943 var fem kontingenter reist, trolig i alt i overkant av 300 vervede⁵³.

⁵¹ PA, Anders Gogstad, brev fra DRK Verbindungsführerin i Oslo til Olga Bjoner, datert 28. februar 1944 (med navn på 29 frivillige avreist 23. februar 1944), brev fra NS-utenriksorganisasjon, Berlin v. E.K. Mohn til NS-Utenriksorganisasjon, Oslo v. Imelansø, datert 26. oktober 1944 (med navn på 19 nye frivillige). Se også ref.42

⁵² Luise van Oertzens brev om samtale med SS.

⁵³ «Norske Røde Kors-søstre til Tyskland. Hittil er fem kontingenter reist. Betingelser for å bli opp tatt», i *Fritt Folk* 4. mai 1943.

De fleste ble nå mottatt på SS-sykehuset Lichterfelde West utenfor Berlin, men også på flere andre av SS' hovedlasaretter, blant annet Adlerhorst i Danzig. Etter tre ukers «innføring» i tysk sykepleie og ideologi ble de etter avtale med Det tyske Røde Kors for en begrenset tid fordelt på en rekke av dets utdannelsessykehus eller Mutterhäuser omkring i Tyskland. Her skulle de ha en utdannelses- og prøvetid på tre måneder eller mer, med sikte på vurdering av deres egnethet for sanitetstjeneste. Deretter kom de tilbake til en SS-institusjon for et nytt kort kurs, for så å avlegge prøve før de ble godkjent som SS-Sanitätshelferinnen.

Etter egnethet og andre kriterier ble de «mobile», og deretter oftest to og to fordelt på SS' egne sykehus, frontlasaretter og andre SS-institusjoner viden om i Tyskland og besatte områder. Så vidt forstås av brever og skildringer byttet de Røde Kors-uniformen med SS-uniformer med norsk flagg på armen. 22 av de tidligst ankomne ble som nevnt sendt til DRK Landsførerskolen i Bevensen ved Lüneburger Heide for lederutdanning. Skolen ble åpenbart drevet i SS' ånd og var nært knyttet til Junkerskolen i Bad Tölz⁵⁴.

Denne innføringsprosedyren kunne nok variere, og ifølge rettsforklaringer synes både forberedelser, transport og tjenestegjøring å ha vært mer improviserte siste krigsåret. Få av disse synes å ha deltatt som «Wehrmacht-schwester» ved fronthospitaler. Opptakskravene i Norge hos Karl Leib var følgende: Alder 18–40 år, plettfri vandel, politisk pålitelig, avsluttet folkeskole, tilfredsstillende helse. Det er uklart om attest for raserenhet – «Ahnenpass»- ble krevd ved første rekruttering, trolig ble det tidligere bare krevd for visse stillinger i SS. Praksis i husmorarbeid kvalifiserte. Egen formulert søknad måtte skrives på tysk eller norsk.

Det kom klager på fremgangsmåten ved de tyske SS legers undersøkelser, særlig fordi vaginalundersøkelse var obligatorisk. Sjenerte unge kvinner følte dette som ubehagelig, ikke minst fordi legene opptrådte uhøflig og foretok undersøkelsene i sivile klær⁵⁵.

⁵⁴ For øvrig forekom det i *Fritt Folk* spredte personlige leserbrev og intervjuer i 1942 og 1943: «Kvinnenes syn på frontinnsatsen», *Fritt Folk* 18. april 1943; «Det er den norske og germanske kvinnens oppgave å stå i livets tjeneste», *Fritt Folk* 9. juni 1943; «Norske Røde kors søstre til Tyskland. Vilkår for å bli opptatt», *Fritt Folk* 4. mai 1943 (opptaksvilkårene refereres, og slutter md en hilsen fra de fornøyde hjelpesøstre i Tyskland, som også «uttrykker håp om de ved sitt arbeid i det tyske Røde Kors kan bidra til at sluttseiren sikres»); «Norsk sykesøster forteller om elendigheten i Sovjet Russland», *Fritt Folk* 29. mai 1943; «En sykesøster finner den største arbeidsglede ved et feltlasarett», *Folketanken* Risør 27. juli 1943.

⁵⁵ RA, Gesundheitsabt., Pk.11 Reichskomm., ureg. dok.: klage fra Oberwachführerin Heini 26. april 1944 til Leiter der Germanischen Leitstelle i Oslo, Sturmabführer Leib, på krenkende fremgangsmåte og holdninger hos de tyske leger som foretok førstegangsundersøkelser av norske frivillige.

Av Knut Baardseths liste kjenner vi alderen ved vervingen for 202, men angivelsene kan være noe usikre.:

– Eldre enn 32 år: 13 (6,4%), 25-32 år: 32 (15,8 %)
22-24 år: 56 (27,7 %) 18-21 år: 101 (50%)⁵⁶

Aldersfordelingen for dem som målbevisst meldte seg, viser oss at det store flertall var meget unge, mer enn 70 prosent var yngre enn 24 år. Det vi vet fra rettsaker og intervjuer er at mange var medlemmer av kjente NS-familier, der brødre var frontkjemper. Mange hadde også hatt tilfeldig arbeid for tyskerne, og flere hadde tyske kjærester. Likesom for frontkjemperne synes også mange av kvinnene å ha hatt en forholdsvis høyere skoleutdannelse enn gjennomsnittet av ungdom, og et stort flertall var hjemmehørende i byer og tettsteder på Østlandet. Den største andelen kom fra Oslo-området, men ellers synes fordelingen å være stort sett den samme som for frontkjemperne. Kommuner og distrikter med relativt sterke NS-innslag rekrutterte også de fleste mannlige frontkjemper. Eksakt statistikk foreligger ikke.

Av Baardseths liste ser vi også at det av 188 med kjente data for innmelding i DRK, hadde det meldt seg 42 i 1941 (22%); 88 i 1942 (46,8%), 44 i 1943 (23,4%) og 8 i 1944-45 (4,2%). I tillegg foreligger en liste på 49 kvinner som meldte seg i 1944 og sent på året ankom Berlin⁵⁷. Det var således jevn tilgang på «rekrutter» også etter at håpet om en norskledet legion var falt i grus og Tyskland stod foran nederlaget. De mange unge kvinner hadde neppe noen som helst innsikt i intrigespillet og i hva SS sto for politisk. Baardseths liste (og bekreftet muntlig av Bjørn Østring m.fl.) viser videre at 18 døde under tjeneste: fire døde under krigshandlinger, fire av kjent sykdom, en ved flystyrt, syv under bombing av tyske byer, to av ukjent årsak. En begikk selvmord.

Var de norske kvinnene i en særstilling?

Resultatet av prøvetiden hos DRK syntes ikke alltid å bli tillagt vekt, i det var et krav fra SS om at ingen norsk frivillig måtte avvises⁵⁸.

To navngitte norske frivillige skulle i august 1942 ha sin prøvetid på en DRK-institusjon i Wuppertal Barmen. Prøvetiden falt åpenbart ikke heldig ut, for det ble spørsmål på høyere hold om deres egnethet. Det ble da grepet

⁵⁶ Se fotnote 7.

⁵⁷ PA, Anders Gogstad. Se ref. 47.

⁵⁸ Archiv DRKS, boks 484, personlig brev fra Louise van Oertzen til Frau Oberin Kolinowsky, Wuppertal Barmen, datert 2. september 1942. Inneholder et referat av en samtale mellom Luise van Oertzen og SS offiser om to norske frivillige som åpenbart var uegnede til sanitetstjeneste.

inn fra SS, og i et personlig brev 2. september 1942 fra Louise van Oertzen til sin kollega i Wuppertal Barmen skriver hun: «De norske sykepleierne trer inn i direkte ansettelsesforhold til SS og blir mobile etter en prøvetid i DRK Schwesternschaft, og DRK må lønne dem som «Freie Schwester». SS ba i en samtale i denne anledning om at DRK ikke måtte avvise de norske sykepleiere. «Man har gjort den erfaring at nordmenn er svært følsomme. Når de har stilt seg til disposisjon i kampen mot bolsjevismen og deretter blir avvist, vil straks ti ververe trekke seg. SS ønsker og har bruk for medarbeidere fra de norske søstre»⁵⁹.

Det er ofte fremhevet at de norske frivillige ikke ble forsøkt politisk-ideologisk påvirket⁶⁰. Det kan ikke være riktig, for i omtalte tyske arkiver fremgår at 100 timer «Weltanschauliche Schulung, arve- og raselære var obligatorisk, men ble på grunn av sykepleiemangelen nedsatt til 40 timer. Oppfordring til plikttrohet, orden, ansvarsfølelse og punktlighet, samt fysisk trening inngikk i kursene. Etter reglementet skulle det gis to ukentlige gymnastikktimer og ti minutter daglig øvelser i turn. I lærebøkene ble stadig betont legenes sterke stilling og lydighetsplikten til dem.

De omtalte reglementsbestemmelser som de måtte underkaste seg, var de samme som for de tyske DRK-søstre og var opprinnelig utarbeidet av Louise van Oertzen med sikte på Mutterhäuser. De fleste ble søkt opprettholdt også under krigen, men i fronttjeneste var selvsagt dette vanskelig.

De aller fleste bodde på sine tjenestesteder. Blant annet inngikk bestemmelser om gjensidig hilsenplikt, forbud mot å bære sivile klær i tjeneste, gifte og forlovede par fikk ikke tjenestegjøre i samme avdeling, å ferdes alene med en eller flere mannlige personer var strengt forbudt, dans var forbudt i offentlige lokaler, røyking forbudt, alkohol unntaksvis tillatt og da bare «leichte landesübliche alkoholische Getränke». All kosmetikk var forbudt, og håret måtte ikke være synlig på kraven. Skjørtet på uniformen måtte ikke være kortere enn 37 cm fra gulvet. For mange norske litt mer frigjorte jenter var nok dette vanskelig å overholde i ett og alt, og beretninger hjem tyder også på dette. Men samtidig synes det som om SS lederne og legene var noe overbærende med de norske søstre; det berettes om adgang til offisersmessene, om invitasjon på fester, litt flørt – i det hele synes det som om de fleste norske i SS avdelingene var privilegerte. Dette førte naturlig nok flere steder til atskillig misunnelse, og motsetninger oppstod til de tyske søstrene, særlig til de «brune», som ofte beskyldte de norske jentene for å være lettsindige og bare hadde tatt tjeneste «av eventyrlyst og for å få seg en

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ulateig 2004, op.cit.: 231.

mann.» Noen fikk faktisk også det⁶¹. Andre greide ikke å tilpasse seg og fikk reise hjem.

Imidlertid vakte en reportasje fra Landsførerskolen i Bevensen av en tysk journalist i *Fritt Folk* den 7. april 1943 en berettiget oppsikt i Sverige. DRK hadde da også satt i gang en vervingskampanje i Sverige gjennom det svenske Røde Kors. Reportasjen ble gjengitt med redaksjonelle ironiske kommentarer i *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 7. juli samme år. I kommentarene fremheves at vervingen av norske unge kvinner til sanitetstjeneste åpenbart også måtte ha til hensikt å rekruttere et spesielt utvalg av germansk raseriktige kvinner fra Norge. Tilsvarende kriterier var nemlig ikke nevnt i en tilsvarende tidligere annonse fra Det svenske Røde Kors. Kommentarene gir en drepende kritisk analyse av hele SS-systemet og «lockelsen» av unge norske kvinner til organisasjonen. Artikkelen ble sakset og oversatt av SS Germanische Leitstelle og oversendt SS Hauptquartier ved Gottlob Berger i Berlin⁶².

Hvor tjenestegjorde de «mobile» norske frivillige?

Nasjonal Samlings utenrikskontor søkte flere ganger gjennom Det tyske Røde Kors å få rede på adressene til de norske «søstre», også av hensyn til de pårørende. I desember 1944 innløp omsider to detaljerte lister fra Deutsches Rotes Kreuz hovedkontor i Berlin til NS' kontor i Berlin med navner og tjenestesteder i mars 1944 for 220 frivillige og en tilsvarende liste på 241 med stort sett samme navn i oktober 1944. Listene var ikke fullstendige, men tjente som bevismateriale i mange landssviksaker der kopier finnes. Av begge listene fremgår at et flertall arbeidet i SS-lasaretter og hjelpesykehus både i Tyskland og de besatte områder. Andre gjorde sanitetstjeneste i troppeforlegninger, skoler, soldathjem, hovedkvarterer og i Organisation Todt. Et lite antall (13 av oktoberlisten) var ved sivile sykehus, men langt flere var havnet på diverse SS helse- og sanitetsenheter som SS' administrative hovedkvarterer og skoler i og utenfor Tyskland. De synes ikke å ha vært lenge på hvert sted, og de var gjerne minst to og to norske sammen. Her kunne det også være frivillige uten sanitetsutdannelse som «lotter» i kontortjeneste og lignende. På alle tjenestesteder hadde de norske

⁶¹ PA, Anders Gogstad, private brev; Archiv DRK, Fundstelle 124: DRK Betreuungshelferinnen u Führerinnen der Wehrmachtr Rundschreiben, Anweisungen, Richtlinien u Anordnungen.

⁶² Bundesarchiv Koblenz, NSAS 1453, brev fra SS Hauptamt Germanische Leitstelle i Berlin til «Persönlicher Stab Reichsführer SS» 10. august 1943 «Übersetzung aus dem Schwedischen»; «Norska kvinnor. Tyska Röda Korsets hjälpsystrar» (leder), *Göteborg Handels- och Sjöfartstidning* 7. juli 1943.

frivillige etter endt utdanning i SS' regi også kunnet avløse tyske pleiere for fronttjeneste⁶³.

For 29 var oppholdssted ukjent i oktober 1944, de øvrige var spredt viden omkring i Tyskland og de besatte områder, 42 var knyttet til navngitte forskjellige SS-utdanningsanstalter, skoler, leirer og sentralorganer for SS-Sanität, 29 til lasaretter og sykehus utenfor SS (Wehrmacht og sivile) og de øvrige 140 til SS-lasaretter i byer og distrikter i Tyskland, på Balkan i Østerrike og Tsjekkoslovakia. Bare et fåtall (10) syntes å tjenestegjøre på rene feltlasaretter høsten 1944. Her må bemerkes at de mange lasaretter og sykehus «bak fronten» i Tyskland og i de okkuperte områder hadde nok å gjøre med sårede fra de stadig voldsommere krigsskueplasser⁶⁴.

En hjelpepleier opplyser under rettsaken sin at de var fem norske samtidig en periode i SS' reservelasarett Dachau. De hadde intet med fangeleiren å gjøre, men observerte fangene i arbeid. Hun møtte en norsk fange som bebreidet henne å ha tatt tjeneste hos fienden. Hun fikk da noe å tenke på⁶⁵.

Av militære hensyn ble tjenestestedene for de norske pleiere som nesten alle havnet i SS' tjeneste, holdt hemmelige, og først de hjemvendte antydte om steder de hadde vært, blant annet de første som kom med i Divisjon Wiking. 14 av disse meldte seg til fornyet innsats.

Etter som krigslykken vendte seg, og forholdene i Tyskland ble stadig mer kaotiske, øket engstelsen for de norske kvinnelige frivillige blant pårørende og i NS-kretser. Det vakte også uro at Germanische Leitstelle fortsatte rekrutteringen helt til slutten av 1944. Så sent som i november 1944 ble det som nevnt sendt en gruppe på 19 frivillige til det sønderbombede Berlin.

Etter denne tid ble det på initiativ av NS' kvinneorganisasjon satt i gang kurser i samarbeid med Kriegslazarett på Aker sykehus med sikte på å dekke behovet for syke- og hjelpepleiere også ved tyske sykehus i Norge. Fremdeles var der stor tilstrømning av til dels unge kvinner, og det kom opprop om at NSUF jenter skulle melde seg til «totalinnsats». Det ble satt i gang fire ukers pleiermedhjelpkurs i Ekornveien på Ris i Oslo. Praksis skulle utføres på krigslasarettet på Aker sykehus. Innsats fant sted på tyske lasaretter som

⁶³ Dette kunne være vanlige domspremisser ved landssviksakene etter krigen.

⁶⁴ RA, Dokumentavdelingen Oslo politi, brev fra E.K. Mohn 3. november 1944 til NS Utenriksorganisasjon, Oslo: Noe ufullstendige lister over tjeneste- og oppholdssted for 220 og 241 «søstre» mars og oktober 1944, oppgitt av Det tyske Røde Kors. Blant annet var norske frivillige ved SS Panzerdivision Hitlerjugend, Höhere SS u. Polizeiführer i Russland, Warszawa, Praha og i Brussel, Rastenburg, Dachau, Bad Tölz, Sennheim mfl.

⁶⁵ Sak Bredtveit fengsel L 107/47- 48. Landssvikarkivet. RA.

Marinelasarettet i Trondheim og Bergen og Wehrmachtlazaretter på Kløfta og Aker-Sinsen. De som gjorde tjeneste i Oslo, bodde samlet i Uranienborgveien 2. Siste kurset nådde ikke å bli avsluttet før frigjøringen⁶⁶.

NS forsøkte å få ordnet en felles hjemsendelse fra Tyskland våren 1945, men Terboven motsatte seg dette. I avslutningsfasen og kaoset som fulgte i Tyskland måtte hver og en søke å ta seg hjem på egen hånd, til dels etter farefulle strabaser. Noen som kom over til de vestallierte armeer, tjenestegjorde som krigsfanger også en tid ved engelske eller amerikanske lasaretter og sykehus, før de omsider ble hentet hjem. Her ventet for de fleste rettsaker og fengsel.

Prinsipielle retningslinjer i rettsoppgjøret

Det er ikke hensikten her å gå i detaljer om rettsoppgjøret for «frontsøstrene». Rettsoppgjøret er stadig under debatt, og nyansert kritikk er ganske nylig publisert i en omfattende allsidig analyse⁶⁷. Det formelle oppgjøret med «frontsøstrene» hører til de mest omstridte sider av landssvikoppgjøret⁶⁸. Det hersker vel i dag en nokså utbredt oppfatning om at de ble urimelig hardt straffet, og det var tidlig en viss stemning for at de ikke burde hatt straff i det hele tatt. Det ble imidlertid tidlig under rettsoppgjøret klart at «frontsøstrene» skulle straffes på lik linje med frontkjemperne som aktive krigsdeltakere. De ble dømt etter Landsviklovens §3 eller §2 nr.1 og 4, men også etter Straffelovens paragrafer. Å melde seg frivillig til sanitetstjeneste hos fienden ble konsekvent hevdet å være «en alvorlig form for landssvik». En betydelig andel av de frivillige var medlemmer av NS, men dersom det bare hadde dreid seg om passivt medlemskap, ble ikke dette tillagt nevneverdig betydning ved straffeutmålingen.

På den annen side hadde Det Internasjonale Røde Kors i Genève (CICR) tatt avstand fra at sykepleiepersonal ble straffet for tjeneste hos okkupasanten. CICR la vekt på at sanitetspersonell deltar i ikke-væpnet tjeneste, som må skilles fra væpnet tjeneste. Å pleie sårede og syke kan aldri ansees som en ulovlig handling, heller ikke om det foregår i okkupasjonsmaktens tjeneste. Humanitært arbeid må ikke kriminaliseres, mente CICR.

Det hadde i 1946-47 vært gjort henvendelser til CICR fra nordmenn (også fra advokathold) med opplysninger om at norsk Røde Kors-personell

⁶⁶ PA, Bjørn Østring, private brev; «Fem NSUF-gjenter forteller om sitt arbeid», i *Fritt Folk* 23. april 1945.

⁶⁷ Dahl HF, Sørensen Ø. (red) *Et rettferdig oppgjør?* Oslo: Pax 2004.

⁶⁸ Skeie J. *Landssvik*. Oslo: Norli 1945, Scharffenberg J. Er sanitetstjeneste hos fienden landssvik? *Morgenbladet* 18.6.1946, Andenæs J. *Det vanskelige oppgjøret*. Oslo: Tanum Norli, 1979.

som hadde utført sanitetstjeneste på tysk side, var blitt straffet som landsforrædere, til dels med lange fengselsstraffer. Norges Røde Kors hevdet derimot konsekvent det syn at «frontsøstrene» måtte dømmes på grunn av «bistand til fienden». Presset fra Internasjonale Røde Kors må ha hatt en viss virkning, for den 12. mars 1948 sendte Norges Røde Kors et brev til Justisdepartementet, der det ble anmodet om å anse det å alene yte hjelp til sårede soldater «som en meget mild grad av landssvik». Norges Røde Kors fant heller ikke at rettighetstap burde anvendes i slike saker⁶⁹.

Brevet synes å være sendt umiddelbart før ledelsen møtte i Genève.

Etter en omfattende brevveksling ble president Steen og generalsekretær Rørholdt kalt til Genève, der de møtte 18. mars 1948. Av møtereferatet fremgår at det ikke ble oppnådd enighet i de grunnleggende synspunkter⁷⁰.

Den nye Genèvekonvensjonen av 12. august 1949 ble ratifisert av Stortinget i juni 1951. Artikkel 18 presiserte at «ingen må noensinne bli forulempet eller dømt fordi han har pleiet sårede eller syke». En reservasjon fra Norges Røde Kors ble ikke tatt til følge⁷¹. Det ble slått fast som internasjonalt prinsipp at sykepleiergjerningen er en barmhjertighetsgjerning og kan ikke straffes som «bistand til fienden».

Konvensjonen var undertegnet av 63 stater, og ingen andre enn Norge hadde gjort innsigelser mot dens bestemmelser. I sin reservasjon fant Norges Røde Kors at konvensjonen innebar å nøytralisere alt sanitetspersonell, et synspunkt som man ikke kunne slutte seg til. Reservasjonen ble diskutert i Stortinget, der det var delte meninger om betraktningene til Norges Røde Kors, men man fant det ikke nødvendig å ta dem med i konvensjonen, og Stortinget sluttet seg enstemmig til denne⁷².

Den 8. oktober 1990 sendte Norges Røde Kors under daværende president Bjørn Bruland en pressemelding: «Sykepleiere i tysk tjeneste 1940-45 burde ikke vært tiltalt»: Norges Røde Kors mener at tiltale ikke burde vært

⁶⁹ Senje S. *Dømte kvinner*. Oslo: Pax 1986. «Benådningsbrevet» fra Norges Røde Kors til Justisministeren gjengitt på s.139.

⁷⁰ En tidligere «frontsøster» IMG søkte i juni 1998 om å få gjenopptatt sin dom fra 21.april 1947, idet hun ønsket en fornyet vurdering ut fra endrede nåværende holdninger. Hun anmodet om å få en kopi av brevvekslingen og forhandlingene mellom CICR og Norges Røde kors i 1947. Disse arkiver var åpnet etter 50 år. I 1999 fikk hun avslag på søknad om gjenopptakelse av saken. Saksdok i AG,s p arkiv. (CT OB 189 G85 brev 13/8-47) og kopi av komplett originalreferat fra forhandlingene i Genève 18/3-48 i PA Anders Gogstad.

⁷¹ «Stortingets samtykke til ratifisering av Genevekonvensjonen av 12/ 08 49, i juni 1951, artikkel 18: Ingen må noensinne bli forulempet eller dømt fordi han har pleiet sårede eller syke. PA Anders Gogstad.

⁷² Detaljreferat i Senje (1986) s 141-142.

reist mot de norske kvinnene som virket som Røde kors hjelpeleiere i Tyskland under siste verdenskrig⁷³.

Den senere stortingsrepresentant Hanna Kvanmo omtalte saken på en nøktern og saklig måte i sin bok⁷⁴. Uttalelsen fra Norges Røde Kors kom etter at fornyet oppmerksomhet var blitt rettet mot Røde Kors-sykepleierne gjennom Hanna Kvanmos bok.

Hvorvidt synspunktene fra Røde Kors-president Bjørn Bruland av 8 oktober 1990 har hatt full støtte av senere presidenter i Norges Røde Kors, er ikke bekreftet.

Straffedømte «frontsøstre» ved rettsoppjøret etter 1945

Fra Baardseths liste kjenner vi de endelige dommene for 154 «frontsøstre» og andre i tysk Røde Kors tjeneste. Av disse 154 ble to frikjent, fem fikk betinget dom og 21 fikk bøteforelegg. Av de øvrige fikk 52 fengsel fra to til ti måneder som forelegg eller dom. 61 fikk fengselsdommer fra ett til ett og et halvt år, åtte fikk fengsel fra to til tre og et halvt år og to fikk lengre straffer⁷⁵.

Det er ved de strengere dommene vanskelig å avgjøre i hvilken grad andre forseelser har vært medvirkende til straffen enn sanitetstjenesten alene. De fleste var likesom frontkjemperne medlemmer i NS og kunne bli dømt både etter Landssvikanordningen av 15. desember 1944 §2 p.3 (avløst av lov av 21 februar 1947) og straffelovens § 86 for bistand til fienden. Noen ble i tillegg straffet for alvorligere forseelser. En ble dømt til døden blant annet for angiveri, men ble benådet. Flere har forsøkt å belyse denne del av rettsoppjøret fra ulike sider⁷⁶.

---

⁷³ Det het videre i pressemeldingen: «.. I 1945 appellerte den internasjonale Røde Kors Komiteen i lys av krigens folkerett til norske myndigheter om ikke å straffe disse sykepleierne. Til tross for dette hadde Norges Røde Kors i 1945 ingen innvendinger mot at straffesak ble reist. Norge var det eneste land som reiste slik tiltale, sier presidenten i Norges Røde Kors, Bjørn Bruland, – – – vi er alle klar over at det var en spesiell atmosfære i landet etter krigen og et utbredt ønske om at de som virket på tysk side skulle straffes. Gjennom de 125 år Røde kors har arbeidet i Norge, har utdanning av sykepleiere og sanitetspersonell stått i fremste rekke av våre aktiviteter. Det har vært et stort behov for slikt personell i kriger, i kamp mot folkesykdommer og til nasjonal og internasjonal katastrofeinnsats. Det er viktig at alt slikt personell kan gjøre sin innsats i trygghet for at de er beskyttet av internasjonale regler.»

⁷⁴ Kvanmo H. *Dommen*. Oslo: Gyldendal, 1990.

⁷⁵ Tallene i Knut Baardseths reviderte liste stammer fra informasjon i Polititidende og navngitte saksreferater i dagspressen 1945-50.

⁷⁶ Andenæs 1979, op.cit.: 195; Vaale L-E. *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945-50*, Oslo 2004: 86-91; Brazier E. Tjeneste for fienden med våpen i hånd, i Dahl HF, Sørensen Ø. (red.): *Et rettfærdig oppgjør? Rettsoppjøret i Norge etter 1945*, Oslo: Pax 2004: 118; Ulateig 2004, op.cit.: 244-301.

Vi har få sikre holdepunkter for å se spesielle tendenser i dommene i forhold til andre landssvikdømte. Som ellers i landssvikoppgjøret synes de tidligst dømte å få de hardeste straffene. Ulike dommer kunne bli gitt for de samme forseelser, avhengig av det lokale rettsapparat. Det synes også å ha vært svært varierende i hvilken utstrekning påtalemyndigheten anket milde dommer.

I Kjersti Brathagens undersøkelse av oppgjøret med ledelsen for NS-Kvinneorganisasjon ble det heller ikke påvist slike sikre tendenser ved dommer over NS-kvinner⁷⁷. I det store og hele tyder det likevel på at dommene over «frontsøstre» var vesentlig mildere enn over de mannlige frontkjempere. Dette kan også ha sammenheng med at Norges Røde Kors etter føringer fra Internasjonale Røde Kors i 1947 i 1948 anmodet rettsmyndighetene om «å anse frontsøstre på mildeste måte»⁷⁸.

Premissene for den første dommen i Oslo byrett og Høyesterett synes trendsettende for de senere domsavgjørelser, selv om straffene etter hvert ble mildere. I Oslo byretts dom av 5. desember 1945 over tre tiltalte heter det blant annet (forkortet sitat): I nesten samtlige saker hevder de tiltalte at de bare har meldt seg til sanitetstjeneste, og at slik tjeneste ikke rammes av Straffelovens §86, «da den ikke kan betegnes som rettstridig bistand». Dessuten ble det konsekvent henvist til Genèvekonvensjonens kapittel om Røde Kors-ideologien og plikten til å pleie både venn og fiende under krig⁷⁹.

Påtalemyndighetens hovedpremiss ble uttrykt slik: «Kapitlet bestemmer intet om norsk statsborgers rett til frivillig å gjøre tjeneste i fiendtlig hær» --- «ut fra spesielle bestemmelser kan det ikke trekkes den slutning at det er tillatt for en nordmann frivillig å melde seg til alminnelig sanitetstjeneste for en fiendtlig stat. For en krigførende stat er det uomgjengelig nødvendig å ha en tilstrekkelig utbygget sanitet--- den nordmann som melder seg i fiendens tjeneste, yter da fienden bistand likeså vel som den som deltar i selve kamphandlingene.»

Dom kunne som nevnt også felles etter Straffelovens § 86. Det synes særlig å ha gjeldt kvinner med aktive NS-karrierer. Imidlertid ble etter hvert Landssvikanordningens §3 og §2.4 med muligheter for betydelig mildere straffeutmålinger et vanlig grunnlag for domspremissene for frontsøstertjeneste. Både for milde og for strenge dommer ble hyppig anket til Høyesterett, der meningene kunne være delte, og flere dommer avgitt under dissens.

⁷⁷ K. Brathagen: *Ledelsen av NS Kvinneorganisasjon for retten*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2004.

⁷⁸ Jf fotnote 63.

⁷⁹ Senje 1986 op.cit.

Høyesterett søkte åpenbart å «jevne ut» dommene fra så vel påtalemyndighetens klage over for milde dommer, som fra dem som følte seg for strengt dømt.

Inntrykk fra egne bearbeidede enkeltsaker

Forfatteren har selv gjennomgått 30 tilfeldig valgte rettssaker, kjente fra Baardsets liste. De aller fleste av de dømte var mellom 18 og 24 år ved tidspunktet for å ha meldt seg⁸⁰. De var jevnt fordelt over by og land. Det er overraskende store variasjoner for omtrent de samme forseelser, både når det gjelder rettsprosedyrene og dommene. De fleste rettssakene fant sted i 1946, men det er en tendens til at de tidlig dømte fikk strengest straff. Av rettsbøkene fremgår at noen dommer ble avsagt etter meget korte ritualer, av og til med flere tiltalte samtidig, knappe referater, ingen eller få vitner, – nærmest med preg av en slags «standrett». Andre fikk omhyggelig saksbehandling med vitner og omfattende prosedyrer.

De markert strengeste av disse dommene ble avsagt ved Oslo byrett (Fire av de tretti fikk her tre år seks måneder, og en fikk to års fengsel). De ble alle anket, og Høyesterett halverte straffene. På den annen side begrenset flere herredsretter og flere andre byretter straffen til forelegg som betinget fengsel, oftest fra tre til ni måneder eller bare bot. Så å si alle ble idømt rettighetstap. I flere slike saker anket påtalemyndigheten, og Høyesterett skjerpet straffen oppad til «gjennomsnittet» ett år og tre eller seks måneder frihetsstraff. I et par tilfeller dro det ut med soningsmulighetene, og da kunne en benådningssøknad bli innvilget av Justisdepartementet (etter 1947-48).

Domspremissene var sterkt varierende: Som formildende omstendigheter kunne bli anført tiltaltes unge alder og trolig manglende forståelse for forbrytelsens alvor. Videre kunne skjebne som krigsfange og tjeneste ved alliert sykehus etter freden være formildende, men slett ikke alltid. I et par saker ble tiltaltes motiv å lete opp eller treffe sin tyske forlovede sett på som formildende; (kjærlighetsmotiv), i andre tilfeller var kontakt med tyskere straffeskjerpende. Påfallende mange av gruppen som anmeldte seg etter 1943 hadde arbeidet på tyske arbeidsplasser i Norge, og flere hadde også tyske kjæresten. Tjenestetidens lengde i Tyskland synes å ha vært lagt liten vekt på, uansett når de meldte seg. Tjenestestedene synes heller ikke å ha vært av betydning, bortsett fra for noen få som angav bare å ha arbeidet ved sivile sykehus, hvilket kunne være formildende.

Som straffeskjerpende anføres i et par tilfeller tross og ulydighet mot foreldrenes råd. Medlemskap i NS var registrert i 4/5 av de undersøkte saker

---

⁸⁰ Fra Landssvikarkivet, RA.

og tillagt betydning om det forelå aktivt medlemskap. Rent passivt medlemskap synes ikke å ha blitt tillagt vekt. Ved særlig aktivt NS medlemskap synes dette på den annen side å ha vært et viktigere anklagepunkt enn fronttjenesten. I andre tilfeller ble ung alder ved meldetidspunktet og sterk påvirkning fra nær NS-familie og miljø å være formildende omstendigheter.

Disse få sakene med de sterkt varierende domspremissene gir ikke grunnlag for å kunne trekke noen konklusjoner, men de belyser de store ulikheter i prosedyre reformer og domspremisses.

For mange foregikk soningen på Bredtveit landssvikfengsel, et av rettsoppjørets strengeste og dårligst utstyrte landssvikfengsler. Her sonet mange ressurssterke og opprinnelig idealistiske kvinner med krigserfaringer som bare meget få andre norske kvinner hadde kunnet skaffe seg. De måtte sone sine dommer sammen med kvinner av helt andre kategorier; noen med dommer for alvorlige kriminelle handlinger. Etter løslatelse ble noen av sykepleierne lenge fortsatt beskyldt for å være «tyskerjenter». «Etterstraffen» – rettighets- og tillitstap – rammet dem i årevis. De fleste følte seg stemplet av dommen, og mange ble merket for livet. Noen mistet selv tillit og selvrespekt. Mange forlot Norge og flyttet til utlandet. Atter andre gikk i «indre eksil», byttet navn og talte aldri om sine erfaringer⁸¹. Som ellers ved landsvikoppjøret greide likevel mange etter en tid å mestre sin skjebne og tilpasse seg et normalt familie- og arbeidsliv i etterkrigstidens Norge.

Noen refleksjoner

For mange av disse mange meget unge kvinner var dommen og straffen en voldsom psykisk påkjenning. De fleste av de knapt 500 kvinner som hadde deltatt i det tyske Røde Kors under krigen, hadde mens de var unge og uerfarne meldt seg til noe de trodde var en nøytral humanitær organisasjon. Noen var bare 16-17 år gamle da de meldte seg og løy på alderen. De var uvitende om hva SS stod for. Koblingen mellom SS og DRK var ukjent for de fleste. Mange meldte seg av ideelle grunner, andre også ut fra et handlings- og aktivitetsbehov. De trodde kanskje på tysk seier, og det var vel noen som også hadde stor tro på «den nye tid». De hadde oftest liten forståelse for politiske skillelinjer og ingen kunnskaper om folkerett og strafferett.

Et flertall kom ut for svære påkjenninger under tjeneste og ved krigens slutt i Tyskland. Deres tjenestesteder og form for innsats varierte betydelig. De fleste ble utdannet til og arbeidet som hjelpesøstre. Andre arbeidet som «lotter» og hjelpepersonell av annen art («gråmus»). Kvalifiserte sykepleiere

⁸¹ PA, Anders Gogstad, personlige meddelelser, div. brev og opptegnelser fra personer som vil være anonyme.

var i utgangspunktet få. De aller fleste ble innrullert i en eller annen virksomhet innen SS' eget sanitetsvesen under dekke av Røde Kors. Atten mistet livet under tjenesten.

Ruth Andresen har i sin bok om kvinners innsats i militær sykepleie anslått at ca. 60 sykepleiere og 40 hjelpepleiere var i Storbritannia. I Sverige var det registret 118 sykepleiere og 228 hjelpepleiere i tjenestegjøring ved de norske polititroppene. Ingen av disse kom til å tjenestegjøre i felttjeneste under krigsoperasjoner, med unntak av de ti som var med feltsykehuset til Finnmark.

På tysk side var der som omtalt ved fredsslutningen 314 norske sykepleiere og hjelpepleiere, herav 220 i aktiv tjeneste og 94 i utdanning som hjelpepleiere.

«Frontsøstrenes» innsats er ikke nevnt i Andresens bok⁸².

---

⁸² Andresen R. *Fra norsk sanitets historie: sjefsøster forteller om kvinners innsats i militær sykepleie*. Oslo: NKS-forlaget, 1986.

Vedlegg:

Utdrag fra erindringene til søster M.S. (intervjuet av forfatteren september 1998)

«Vi som i første omgang meldte oss til Den norske Legion i 1941, til sammen 60-70 stk., ble samlet på en skole i Oslo. Her ble vi legeundersøkt og fikk den første orientering. Åtte av oss var ferdige sykepleiere. Jeg hadde bare ett års felthjelpskurs og praksis fra Lier (asyl).

Vi var ti stk. som kom ut i første pulje. Først ble vi plassert på Aker sykehus hvor vi skulle venne oss til krigsskader⁸³. Det var igjen noe nytt og tøft for oss alle. Vi deltok på operasjonsstuen og fulgte opp med sårpleien. Dette foregikk over noen få uker.

Vi skulle så reise til Kirkenes. Vi hadde fått forskjellige vaksiner, blant annet kopevaksine som jeg ikke hadde fått som barn, og jeg ble riktig dårlig. Turen gikk først til Hommelvik, og derfra fløy vi til Tromsø, hvor vi måtte vente på ny flymulighet. Flytypen var JU 52, og vi fløy i lav høyde for ikke å bli angrepet.

I Kirkenes bestod sykehuset hvor vi skulle arbeide av to skolebygninger. Alle pasienter unntatt to var soldater. De var østerrikere fra 2. Gebirgsjeger-divisjon.

I Kirkenes var jeg hele vinteren 1941/42. Etter hvert økte bombingene, og utpå vinteren bombet russerne omtrent hver natt.

Utpå våren skulle vi norske søstrene tilbake til Oslo for å settes inn hvor der var norske soldater på Østfronten. En ny omgang med norske frivillige søstre skulle erstatte oss i nord.

Turen sørover gikk med fraktfly. Vi satt på ryggsekker fra Kirkenes over Ivalo til Fornebu. Det var ingen fornøyelse.

Omsider kom vi til Berlin med fly, gikk på kurs og ventet på forflytning. Hospitalet vi arbeidet på het Lichterfelde West⁸⁴.

Tiden var nå kommet frem til sommeren 1942. Endelig kom vi av gårde med tog, og målet var Riga. Her arbeidet jeg først i det kirurgiske sykehuset i Moskauerstrasse, hvor blant annet alle sårede norske soldater kom inn. Senere ble jeg flyttet over til et nærliggende sykehus i Ludzaerstrasse.

Oppe i all elendigheten med de sårede, måtte vi holde humøret oppe. --Overfor det annet kjønn hadde vi ingen problemer. Vi levde utrolig skikkelig selv om vi aldri visste om denne dag eller natt skulle være vår siste. Normalt hadde vi dagvakt eller nattevakt .---

Det var mye vondt å se. Jeg kunne være så trett om kvelden at jeg nesten håpet ikke å våkne neste morgen. På frivaktene satt vi søstre gjerne om kveldene og laget «tupfere» av gasbind.

Av tyske søstre var der to slags: «Rote Kreuz» og «Braune Schwestern», altså partiets sykesøstre. Disse gikk om hverandre i arbeidet. Vi norske søstre ble behandlet på en annen og vennligere måte enn de tyske. Vi var blant annet hver kveld velkomne i offisersmessen, – det var ikke de tyske søstrene.

Hver gang jeg stod ved en pasientseng for første gang, følte jeg på meg om jeg ville komme til å se ham død eller ikke.

⁸³ Aker sykehus var overtatt av den tyske forsvarsmakt og tjente som krigslasarett, også i stor utstrekning for alvorlig sårede og syke fra tyske frontavsnitt, forf. anm.

⁸⁴ SS hovedsykehus, forf.'s anm.

Jeg opplevde også et anfall av stivkrampe, og det var skremmende. Alle fikk vaksine mot stivkrampe ute ved fronten når de ble såret. Denne pasienten må ha blitt oversett. Han døde da etter et par dager.

Pasientene fra fronten kom inn med lus. De ble avluset, snauklippet, vasket og fikk tøyet sendt til desinfeksjon.

I 1943 nærmet de russiske styrkene seg. De avskar tilslutt nesten Riga ved å ta byene vest for Riga. Om kvelden kunne vi sitte ved vinduene og se sporlysene fra fronten og byene som brant.

En evakuering av lasarettene ble forberedt. Pasientene ble delvis sendt med tog, – jernbanelinjen mot vest var ennå fri. Delvis ble de sendt med skip; fri var også leden for lasarettskipet «Berlin». Skipet ble liggende i over et døgn for å få med flest mulige pasienter.

Bombingen av Riga tiltok. Den første tiden satt vi i kjelleren. Etter hvert ble det bygget bunkere.

Hvert fly hadde fire bomber. Vi satt og tellet. Straks vi hørte den fjerde eksplosjonen, ble vi naturligvis lettet.

Endelig lettet «Berlin» anker uten å være truffet. Det syntes som om russerne respekterte Røde Kors merket som var malt på skipet. Omsider kom «Berlin» frem til Stettin. Det var senhøstes 1943.

Jeg ble nå sendt til Wien hvor vi arbeidet ved et stort sykehus ved utkanten av parken Schönbrunn. På den tiden var der mange storangrep av engelske og amerikanske fly, og når alarmen gikk, var det om å gjøre å komme seg ut av sykehuset. Der var store Røde Kors malt på taket, men det hjalp ikke stort når flyene bombet fra stor høyde. Senere ble flere norske søstre drept under et slikt bombeangrep på Wien og ligger begravet der nede.

Så ble jeg sendt videre – til «Frein an der Mürz». Det var en liten landsby hvor det bodde teknisk utdannede offiserer og soldater som arbeidet med et eller annet hemmelig prosjekt i en fabrikk. Jeg verken fikk eller ønsket vite hva dette gikk ut på. På stedet var det også en del russiske krigsfanger som jeg hadde et visst helsemessig tilsyn med.

Ut på høsten ble jeg sendt videre til et oppsamlingssted – Hammerstein i Polen. Hit kom også de norske søstrene som hadde arbeidet frivillig i Panzer Division Wiking, hvor det var mange norske frivillige. I Hammerstein gikk vi i «Ruhestellung» og ventet på ny innsats.

Det nærmet seg jul 1944. Vi ble innkalt til sjefslegen og ble helt overraskende fortalt at vi kunne reise hjem på permisjon over julen. På den tyske grensen fikk alle søstrene en stor matpakke, – en «Führergeschenk».

Reisen gikk over Hamburg som allerede da var fryktelig utbombet. Hver gang fiendtlige fly nærmet seg, stanset toget og vi måtte ut og gjemme oss i terrenget. Toget ble ikke skadet. Vi kom oss til Århus, og derfra gikk det med båt til Oslo.

Stemningen var høy da vi kom hjem. Men mamma var så sterkt preget av at vi begge hadde vært ute i krigen, at jeg orket ikke å forlate henne. Jeg hadde da vært ute i 3 1/2 år og kunne uten videre avslutte min tjeneste. Jeg skrev derfor til Tyske Røde Kors i Oslo og ga beskjed om at jeg ikke reiste tilbake.

Min lønn stod på konto i Berlin. Den forsvant med krigens opphør. Et eller annet sted nede i Europa hadde jeg også stående en koffert med klær og private saker. Det jeg hadde igjen etter 3 1/2 års innsats var en keramikkvase fra Riga og et utskåret trefat fra samme sted.

Hjemme gikk det mot vår og krigsslutt 9. mai. Pappa og mine to brødre ble arrestert. Jeg slapp, formodentlig fordi jeg hadde venner fra før krigen som nå var i politiet. En viss respekt for hva jeg hadde deltatt i, merket jeg også. Men i forhør kom jeg, og måtte svare på en mengde spørsmål.

Jeg ble dømt til åtte måneders fengsel ved forelegg den 28/10-47. At dommen ble såpass «mild», skyldes nok også at advokaten vår hadde fått trenert saken. Den første frontsøster som ble dømt – Janne S. fra Setesdal fikk 3 1/2 års fengsel. Hun ble utelukkende dømt for sin sykesøstertjeneste, og såvidt jeg vet, satt hun tiden ut.

Jeg vedtok forelegget 13/3-48, slik forholdene nå engang var, for å bli ferdig med det. Jeg hadde da født Bjørn og fikk gjort dommen betinget med tre års prøvetid ved brev av 15/12-48 fra Drammen politikammer⁸⁵.»

Kilder

Forfatteren har arbeidet med temaet en årrekke. Fragmenter av emnet er publisert tidligere blant annet i bøkene *Slange og sverd* (1991) og i *Seiren var vår* (2002), samt i flere foredrag. I denne fremstillingen er lagt til grunn studier av materiale fra tyske kilder etter besøk ved Det tyske Røde Kors' arkiver i Lichterfelde West, Bundesarchiv Militärarchiv i Freiburg, samt Landssvikarkivet i Riksarkivet i Oslo.

I Riksarkivet, Oslo er også studert arkiver fra Abteilung Gesundheitsdienst Reichskommissariat og Sosialdepartementets arkiver fra krigstiden. Nyttige opplysninger er hentet fra tallrike private brever, avisutklipp med mer fra Bjørn Østring's privatarkiv og intervjuer med flere tidligere «frontsøstre» som vil være anonyme.

Riksarkivet, Oslo:

Reichskommissariat: Gesundheitsabteilung pk. 11

Sosialdep. Helsedirektoratet Boks 201. boks H1 pk. 221

Landssvikarkivet

Privatarkiv Bjørn Østring, Mp Frontsøstre

Archiv Deutsches Rotes Kreuz, Lichterfelde West. Berlin:

Fundstellen Suchbegriff «Wehrmacht» Datumsbereich 1940-45

Bokser sign. 017, 030-33, 096, 097, 124, 128, 131, 134, 136

Andre diverse skrifter og bøker i bokser 020, 026, 057, 0137

Archiv Deutsches Rotes Kreuz Schwesternschaft, samme adresse.

Av særlig interesse:

Boks P16 Bericht der Generaloberin. Liste über Kriegsgefangene und vermisste Schwester

« 484: Rundschreiben, Anordnungen 1942-44

« 498: Krankenpflege und das DRK im 2 Weltkrieg

---

⁸⁵ Søster M. var født i 1923, var således 18 år da hun lot seg verve. Hun selv, far og søsken var alle medlemmer av Nasjonal Samling.

« 521. Samarbeid med finske søstre under Lapplandskrigen

« 532 DRK Schwester Zeitschriften 141-44

Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg

Bundesarchiv Koblenz (Ikke besøkt)

Fundstelle NsAS 1453 (R 1829-54) i DRK Archiv ,

« 1455. Tilsendt etter forespørsel

Fritt Folk 1942-43

Göteborg Handels-och Sjöfartstidning april 1943.

Både i tyske og norske arkiver har jeg fått all mulig hjelp og råd. Historiker Lars Arne Vaale, professor Ole Kristian Grimnes og professor Øivind Larsen har gitt verdifulle råd underveis.

Anders Chr. Gogstad

professor emeritus i sosialmedisin, Universitetet i Bergen

Elgfaret 12,

N-3790 Helle

agogstad@c2i.net

Møter i Det norske medisinske Selskab august-november 2008

Michael 2008;5:366–7.

Møtesesongen høsten 2008 ble innledet onsdag 20. august 2008 med årsmøte, som av tekniske grunner var forskjøvet fra vårsemesteret. Møtet ble holdt i Domus & Medicus, dvs. Rikshospitalets gamle kvinneklinikk. Kveldens foredrag var ved professor Christoph Gradmann: «Tropical medicine, epidemiology and racism around 1900 – The invention of the carrier state». Det var 12 tilstede.

Lørdag 20. september 2008 var det heldagsseminar om medisinsk historie i Videnskapsakademiets lokaler, med ca. 84 deltakere. Foredrag fra seminaret er publisert i *Michael* nr. 3/2008.

Onsdag 22. oktober 2008 fortalte Per Holck om sine undersøkelser av skjelettrestene etter den såkalte «Oseberghøvdingen». Det var 39 tilstede og det ble en langvarig og interessant diskusjon etterpå. Foredraget er publisert i dette nummeret av *Michael*¹.

Møtet om genetikk onsdag 8. oktober 2008 er referert separat².

Onsdag 12. november 2008 var temaet «Pasienten i cyberspace». Det var nye teknikker i radiologien som ble presentert, og de 29 deltakerne fikk en innføring i imponerende prosedyrer.

Audun Berstad innledet om nyere computertomografibaserte framstillingsmåter, der de anatomiske strukturene blant annet kunne sees tredimensjonalt.

Karl Øyri fra Intervensjonscenteret ved Rikshospitalet hadde kalt sitt innlegg «Uten en tråd i operasjonsstuen» og viste hva man kunne oppnå med radiobasert sensorkommunikasjon.

---

1 Holck P. Skjelettet fra Gokstadskipet – ny vurdering av et gammelt funn. *Michael* 2008; 5: 292-304.

2 Heiberg A. Fra medisinsk genetikk. *Michael* 2008; 5: 368.

Atle Bjørnerud fra Fysisk Institutt ved Universitetet i Oslo og Avdeling for medisinsk fysikk ved Rikshospitalet fortalte om såkalt funksjonell MRI – en ny metode basert på magnetisk resonans der man kunne visualisere hjernefunksjon – en teknikk som blant annet kan brukes ved preoperativ utredning av hjernesvulster.

Siste innlegg var ved møtelederen, Frode Lærum, som fortalte om erfaringer med trådløse røntgenundersøkelser rett fra sykehjemsrommene, en ytterligere forbedring av de mobile enhetene til å foreta undersøkelser på sykehjemmene for å slippe å frakte pasientene til røntgenlaboratoriet³.

Øivind Larsen

---

³ Se spesialnummeret om sykehjemsrøntgen på hjul: *Michael* 2005; 2:115-192.

Fra medisinsk genetikk

Michael 2008;5:368.

Professor Dag Undlien, Institutt for medisinsk genetikk på Ullevål sykehus forklarte om de muligheter som teknologiske fremskritt med hensyn til sterkt øket kapasitet og senket pris på sekvenseringsfronten ga i form av såkalt SNP(single nucleotid polymorphisms). Det vil si at man kan følge genforandringer som ikke behøver å være annet enn markører for interessante genområder hos en rekke individer med en og samme sykdom eller tilstand.

Et nytt område som sikkert vil vise seg fruktbart i kartleggingen av store folkesykdommer, er ikke bare strukturell variasjon, men også variasjon i antallet av kopier at en enkelt gensekvens. Siden man til tross for stor innsats og rigorøst innsamlete materialer ikke har funnet enkeltgener som er ansvarlig for store folkesykdommer som høyt blodtrykk, schizofreni eller manisk-depressiv sinnssykdom, må man tenke nytt.

Studier av epigenetisk variasjon eller den miljømessige variasjon/påvirkning av våre gener har også vist seg å være et fruktbart felt.

Overlege Asbjørg Stray Pedersen fortalte fra sin nylig avholdte prøveforelesning om «genom wide screening» – en teknikk der man kan screene for opptil en million genforandringer spredd over hele genomet samtidig. Denne såkalte microarray- eller chips-teknologien forutsetter en klar problemstilling og et klinisk homogent materiale for å bli fruktbar, men det er mulig å identifisere genområder med kandidatgener på kromosomene.

Ofte har dette vist seg fruktbart for å kunne finne nye metabolske stier (pathways) og sykdomsmekanismer. Dette vil igjen kunne føre til nye terapeutiske angrepspunkter.

Mange stilte gode spørsmål, til tross for områdets vanskelighetsgrad.

Det var 14 møtedeltakere i Selskabets faste møtelokale, auditoriet i Domus & Medicus i Stensberggaten på det gamle Rikshospitalsområdet i Oslo.

Arvid Heiberg

The XXII Nordic Congress on the History of Medicine –

Bergen 3 – 5 June 2009

Invitation

Medisinsk Historisk Selskap i Bergen and Nordisk Medicinhistorisk Forening wish you welcome to *The XXIIInd Nordic Congress on the History of Medicine*.

In 1989, the memorable XIIth congress was organized in Bergen. Exactly 20 years later, in 2009, we set out to repeat the success!

With true gems of the history of medicine in our city, we hope to reach this goal. People from all over the world make pilgrimages to see the Bergen Leprosy Museum in St Jørgen's Hospital and to visit the Bergen Leprosy Archives with the National Leprosy Registry of Norway (from 1856 onwards), in 2001 included on UNESCO's list of Memory of the World. Bergen has become a Mecca for scientists interested in registry based research. And they come to see the Armauer Hansen's Commemorative Rooms with his laboratory where he discovered the Leprosy bacillus in 1873.

In recent years, historians at the University of Bergen have set up a research programme in the history of medicine. A number of young research fellows will participate and present their interesting projects.

On the first day of the Congress, on Wednesday 3 June, 2009, we will organize a Pre Congress Workshop on topics related to museums of the history of medicine, addressing the challenge of how to select, preserve and present objects relevant to the rapid development in modern medicine.

We will organize an attractive social programme, including a visit to the old fortress Bergenhus with King Haakons grand hall from the mid 13th century. There will also be a sightseeing in the fascinating archipelago surrounding Bergen.

Don't miss Bergen in June 2009!

Looking forward to seeing you,

Lorentz M Irgens   *President*   *Nordisk Medisinhistorisk Forening*
Christopher Harris   *Chairman*   *Medisinsk Historisk Selskap i Bergen*

Welcome

The congress venue

is Radisson SAS Hotel Norge.

Congress language

Based on experiences from recent Nordic congresses, the Organizing Committee has decided that English will be the official language of the Congress. All abstracts as well as power point presentations including figures and tables will be in English. However, the oral presentation may, if so preferred, be in Danish, Norwegian or Swedish.

Pre Congress Workshop

A Pre Congress Workshop on Museums of the History of Medicine will be arranged by The Bergen City Museum and the National Museum of Medicine. Many museums of the history of medicine seem to be in a period of development and reorientation. This corresponds to new achievements and approaches in museology, history and medicine. The museums are experimenting how to display old and new history. At the same time, an increasing public interest is observed in museums, which are perceived as treasuries for learning, experiencing and nostalgia.

We invite to a Workshop on Museums on the History of Medicine on Wednesday, 3 June 2009 in order to focus on the challenges of the museums today and their opportunities to set up meeting places for encounters between past and present.

For further information, please contact:

sigurd.sandmo@bymuseet.no

or

olav.hamran@tekniskmuseum.no

Official Organizer

Medisinsk Historisk Selskap in Bergen

Organizing Committee

Lorentz M Irgens, president

Ole Jacob Broch

Liv Digranes

Christopher Harris

Agnethe Harbitz

Svein Hindal

Jon Geir Høyersten

Torbjørn Pihl

Sigurd Sandmo

Aina Schiøtz

Håvard Skeidsvoll

Jorunn Vannes

Programme Committee

Astrid Andresen, chair

Per E. Børdahl

Tore Grønlie

Jon Geir Høyersten

Lorentz M. Irgens

Sigurd Sandmo

Aina Schiøtz

Technical Organizer/Secretariat

Bergen Kongress og Kultur AS

Torgalmenningen 1 A

Postbox 947 Sentrum

NO 5808 Bergen

Telephone +47 55 55 36 55

Telefax +47 55 55 36 56

Internet *www.kongress.no*

E mail *post@kongress.no*

Registration

On this website you will be able to register for the congress:

<http://www.kongress.no/kongresser/kongresser-2009/the-xxii-nordic-congress-on-th/invitation/%20target>

Any cancellation or changes must be notified in writing to the Technical organizer/Secretariat Kongress & Kultur AS on the following email address:

post@kongress.no

Programme

All scientific sessions in the regular Congress programme are held at the Congress venue in Hotel Norge, near the City Park. (Please note the exceptions!)

Wednesday 3 June, 2009

10:00 – 17:00

Pre Congress Workshop on Museums of the History of Medicine

The Leprosy Museum, St Jørgens Hospital, Kong Oscarsgt 59

and Bergen skolemuseum, Latinskolen, Lille Øvregaten 38.

Further information: *sigurd.sandmo@bergenmuseum.no*

19:00 – 21:00 *Get Together Party / Registration*

Venue: Pleiestiftelsen for Spedalske no 1

Kalfarveien 31, Bergen (The Leprosy Hospital from 1857)

21:00 – 22:00

Church Concert at St Jørgens Hospital (Church), Kong Oscars gate 59, Bergen

Thursday 4 June, 2009

Congress programme

Radisson SAS Hotel Norge

08:00 - 08:30 Registration

08:30 - 12:00 Opening and scientific sessions

12:00 - 17:00 Excursion, concert and lunch

Excursion by boat in the Bergen archipelago to Lysøen, the summer residence of the nineteenth century violinist Ole Bull.

19:00 - 21:00 Reception

Friday 5 June, 2009

08:00 - 17:00 Scientific sessions

19:00 Congress Banquet at Mount Fløyen

Main themes:

- * Maternal, Infant and Child Health
- * Registry Based Research
- * The Great Epidemics; Infectious Diseases from Leprosy to AIDS
- * Epidemiology and Preventive Medicine
- * Disabilities
- * Medical Architecture
- * Laboratory Medicine
- * Maritime Medicine
- * The History of Drugs
- * Papers on other topics are welcomed as well!

Michael vol. 5, 2008 innhold

Kunnskap må deles og fag formidles (leder) <i>Arild Bjørndal</i>	7
Å legge ut på studiereise – med legene Christen Heiberg og Christian Wisbech til København i 1823–1824 <i>Øivind Larsen & Arvid Heiberg</i>	11
Blogg, RSS og podkast i medisin og helsefag <i>Øystein Eiring et al</i>	24
Normer for medisinsk publisering <i>Magne Nylenna</i>	40
Fagformidling i pressen og kontakt med journalister <i>Steinar Westin</i>	51
Bibliotek + IKT = et kraftfullt verktøy <i>Jan Erik Røed</i>	62
helsebiblioteket.no <i>Magne Nylenna et al.</i>	70
Nasjonalt kunnskapssenter for helsetjenesten – deler kunnskap og formidler fag <i>Hanne Thürmer et al</i>	85
Det norske medisinske Selskab som kunnskapsformidler <i>Øivind Larsen</i>	96
Smerte som gave (møtereferat) <i>Øivind Larsen</i>	102
Hjernen og kunsten (møtereferat) <i>Øivind Larsen</i>	103
Møter i Det norske medisinske Selskab våren 2008.	104
Den nære historie (leder) <i>Øivind Larsen</i>	111
Tysk medisin – Referat fra møte i Det norske medisinske Selskab 30.1.2008 <i>Øivind Larsen</i>	114

Tysk medisin – faller fra verdenstoppen sett gjennom Buchenwald-briller <i>Elling Kvamme</i>	115
Erfaringer fra et norsk feltsykehus arbeid med russiske ekskrigsfanger i Mo i Rana sommeren 1945 <i>Hjalmar Wergeland, Dag Fodstad, (Ole) K. Harlem</i>	123
Universitetets krig (bokanmeldelse) <i>Øivind Larsen</i>	145
Radesyken og medisinhistorien – Disputasreferat <i>Øivind Larsen</i>	150
Er norske barn tilbakestående? – Disputasreferat <i>Øivind Larsen</i>	153
Når skal livsforlengende behandling foretas, og når skal man la det være? – Referat fra møte i Det norske medicinske Selskab 5.3.2008 <i>Øivind Larsen</i>	156
Helsevesenet – en fare for folks helse? – Referat fra møte i Det norske medicinske Selskab 16.4.2008 <i>Øivind Larsen</i>	158
Sosial endring i Sverige – fra den fjerne til den nære helsehistorie (bokanmeldelse) <i>Øivind Larsen</i>	162
Carl von Linné – alltid noe nytt (bokanmeldelse) <i>Øivind Larsen</i>	164
Straff eller omsorg (bokanmeldelse) <i>Øivind Larsen</i>	166
Trenger vi de regionale helseforetakene? – Referat fra møte i Det norske medicinske Selskab 14.5.2008 <i>Øivind Larsen</i>	167
Formidlingens kunst <i>Magne Nylenna</i>	175
Helsetjenester og rettferdighet – Tre blikk på norsk helsehistorie <i>Aina Schiøtz</i>	180
En Sygdom af mange Skikkelser: noen glimt fra skjørbukens historie <i>Anne Kveim Lie</i>	197
«En forstaaelsesfuld sykepleierske at arbeide sammen med» – Om norske legers oppfatninger av sykepleierrollen rundt 1900 <i>Ole G. Moseng</i>	206

«Common sense, proper training and sound reasoning» – Koch's postulates and 20th century medicine <i>Christoph Gradmann</i>	217
Den norske skiløperambulansen i Vogesene i 1916 – Norske kunstnere og medisinerere i Frankrike i første verdenskrig <i>Ingegerd Frøyskov Larsen</i>	229
Aktørseminarer fra medisinsk samtidshistorie <i>Stein A. Evensen</i>	240
Undervisning i medisin og kunst – hvilket utbytte har studentene? <i>Jan C. Frich</i>	245
Den biopsykososiale modellen – Bør den formuleres på nytt i lys av nevrobiologisk og stressmedisinsk forskning? <i>Erik Falkum</i>	255
Samspillet Natur-Kultur-Helse i et medisinsk-historisk perspektiv <i>Gunnar Tellnes</i>	264
Møter i Det norske medicinske Selskab høsten 2008	279
Fortid og fortolkning <i>Øivind Larsen</i>	287
Skjelettet fra Gokstadskipet – ny vurdering av et gammelt funn <i>Per Holck</i>	292
Gjemt eller glemt? Norske kvinner i tysk sanitetstjeneste under Den annen verdenskrig <i>Anders Gogstad</i>	305
Fra attenhetretallets filosofer til nittenhetretallets idépolitiske virkelighet og autoritære strømninger – bakgrunn for politiske og vitenskapelige avsporinger også i Norge <i>Anders Gogstad</i>	345
Møter i Det norske medicinske Selskab august-november 2008	366
Fra medisinsk genetik – Referat fra møte i Det norske medicinske Selskab 8.oktober 2008	368
The XXII Nordic Congress on the History of Medicine – Bergen 3 – 5 June 2009 Invitation	369

Michael

1. *Michael* is a publication series of The Norwegian Medical Society (Det norske medicinske Selskab).
2. *Michael* is named after Michael Skjelderup (1769-1852), the first medical professor in Norway and one of the founding fathers of the Society.
3. *Michael* is distributed to the members of the Society, other subscribers and libraries. Separate issues may also be distributed to external groups of readers.
4. *Michael* publishes high quality papers on medical history, medical humanities, public health and health politics. The manuscripts will be peer reviewed prior to the editorial decision on acceptance.
5. *Michael* publishes articles in the Scandinavian languages or in English, depending on topic and main readership. *Michael* is available open access at www.michaeljournal.no.
6. *Michael* publishes four regular issues a year. Supplements may be published at irregular intervals.
7. *Michael's* editors are appointed for a period of three years among the members of The Norwegian Medical Society by its Board. Reappointments are allowed. The editors may supplement themselves by editorial members from collaborating associations and appoint ad hoc editors for special issues.

Editors:

Professor Øivind Larsen
Professor Magne Nylenna
Professor Erlend Hem
Dr. Astrid Nylenna (secretary)

Editorial board:

Professor Stein A. Evensen
Professor Jan Frich
Professor Christoph Gradmann
Professor Arvid Heiberg
Director Frøydis Langmark
Dr. Kristine Lillestøl

Postal address:

Tidsskriftet *Michael*
P.O. Box 1152 Sentrum
NO-0107 Oslo
Norway
michael@dnms.no

Annual subscription rate
NOK 500 (2021)

ISSN 1893-9651

Retur: Tidsskriftet *Michael*, Boks 1152 Sentrum, N-0107 OSLO

www.dnms.no

ISSN 1893-9651

9 771893 965004